

**ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİ BEYNƏLXALQ MEMARLIQ
AKADEMİYASI**

**EASTERN COUNTRIES INTERNATIONAL
ACADEMY OF ARCHITECTURE**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ АКАДЕМИЯ
АРХИТЕКТУРЫ СТРАНВОСТОКА**

MEMARLIQ, ŞƏHƏRSALMA TARİXİ VƏ BƏRPASI

**THE HISTORY OF ARCHITECTURE, TOWN-PLANNING
AND THE RECONSTRUCTION OF MONUMENTS**

**ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ, ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА
И РЕСТАВРАЦИИ**

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq
Akademiyası elmi nəzəri məcmuəsi
1998-ci ildən nəşr olunur.

**Cild 22 № 1 (II hissə)
Vol 22 № 1 (II part)**

BAKİ – 2022

ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİ BEYNƏLXALQ MEMARLIQ
AKADEMİYASI

EASTERN COUNTRIES INTERNATIONAL
ACADEMY OF ARCHITECTURE

МЕЖДУНАРОДНАЯ АКАДЕМИЯ
АРХИТЕКТУРЫ СТРАНВОСТОКА

Təsisçi:

**Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası və AMEA-nın
Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Memarlıq, şəhərsalma tarixi və
bərpası” şöbəsi**

REDAKSİYA HEYYƏTİ

Elibay Qasımzadə - ŞÖBMA-nın sədr müavini, Azərbaycan
Ərtegin Salamzadə - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Ahmet Vefik ALP - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Türkiyə
İskəndər Əzimov - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Özbəkistan Respublikası
Ramiz Əbdülrəhimov - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Aybəniz Həsənova - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Nizami Nağıyev ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Rayihə Əmənzadə ŞÖBMA-nın müxbir üzvü, Kubra
Əliveva - Azərbaycan
Nərgiz Abdullayeva - Azərbaycan
Səbinə Hacıyeva - Azərbaycan
Sevil Sadıxova - Azərbaycan
Hesen Xelil Zunos - İran İslam Respublikası

Baş redaktor: Rahibə Əliyeva, ŞÖBMA-nın müxbir üzvü,

Redaktor: Sevinc Tanguşur, ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü,

Məsul katib: Samirə Abdullayeva, ŞÖBMA-nın müxbir üzvü

Məcmuə ildə iki dəfə dərc olunur.

Website: <http://ecia-academy.org>

E-mail: memar_s@mail.ru ;

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Murtuza Muxtarov küç, 24

Tel: +994 070 613-38-53

Məcmuənin üz qabığında – Ağdam.məscidin ümumi görünüşü. 1868-1870-ci illər.

Cild 22 № 1(II hissə) 2022

Vol 22 № 1(II part) 2022

ISSN 2311-5777

“AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYLƏR”

Beynəlxalq elmi konfransın materialları

“OPEN- AIR MUSEUMS”

Materials of the international scientific conference.

“МУЗЕИ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ”

Материалы международной научной конференции

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının 2022-ci ilin Cild 22 №1(II hissə) sayılı nömrəsi “Açıq səma altında muzeylər” adlı Beynəlxalq konfransın materiallarına həsr olunmuşdur. Konfransda Azərbaycan, Rusiya, İran, Qırğızıstan, Çin, Tacikistan və s. ölkələrin elmi tədqiqatçılarının olduqca rəngarəng çıxışlarının məqalələri özünə yer almışdır.

Muzeyləşdirmə muzey fəaliyyətinin istiqamətlərindən biridir. Bu, tarixi-mədəni, təbiət obyektləri və qeyri-maddi obyektlərin muzey nümayişini nəzərdə tutur. Muzeyləşdirmənin məqsədi- tarixi, mədəni, bədii, elmi dəyərlərin üzə çıxarılması, qorunması və nümayişini təşkil edir. Bu mənada mədəni irsin maddi obyektlərini özündə əks etdirən memarlıq və arxeoloji abidələr xüsusi yer tutur. Memarlıq və arxeoloji irs obyektlərinin üzə çıxarılması, tədqiqi, qeydiyyatı alınması və ən dəyərlilərinin qorunması məqsədilə muzeyləşdirilməsi mədəni irsin populyarlaşdırılması prioritetlərindən biridir. Məhz bu problemlərin həllinə həsr olunmuş rəngarəng mövzular Azərbaycanda Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa abidələrinin, tarixi- mədəniyyət qoruqlarının, İçəri şəhərin, Mərdəkanın müdafiə qalalarının, Naxçıvan abidələrinin açıq səma altında muzey eksponatları kimi araşdırılmasına, Rusiyada Şimali Osetianın dağlıq ərazisində memarlıq abidələrinin muzeyləşdirilməsinə, Böyük Novqorod şəhərində arxeoloji klasterlərlə turizmin inkişafına, Orta Asiyanın qədim Sarazm şəhərinə, Çin memarlığının BİM texnologiyalarından istifadə edilməsi ilə açıq səma altında modelləşdirilməsinə, Türk dünyasında ümumi mədəni irs- İpək yolu üzərində karvansarayların iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmasına, Tunisin “medinəsi”-açıq səma altında muzey kimi, Azərbaycan-İran sərhəddində Xudafərin körpülərinin bərpası və s. kimi məqalələr Beynəlxalq fikir mübadilələrinə həsr olunmaqla öz oxucularını gözləyir.

Райха Амензаде

НАН Азербайджана,
Институт Архитектуры и искусства,
действительный член МААСВ
членкорреспондент МААМ
доктор архитектуры, профессор
(Азербайджан)

Reiha Amenzade

Institute of Architecture and Art of ANAS
full member of ECIAA
corresponding member of IAAM
doctor of architecture, professor
(Azerbaijan)

УДК 72.033

МУЗЕЙ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ – ШУША

Аннотация: В представленной статье автор затрагивает вопросы структуры Шуши, одного из самых своеобразных городов Азербайджана. На плане города 1855г. указаны прямоугольные сетки двух городских массивов махаллей Ашагы и Юхары, оборонительные стены с башнями, главные улицы, площади, отчетливо показаны базары (Ашагы базар, Шейтан базар и др.). При этом автор останавливается на некоторых типах архитектурных памятников Шуши (культовые, гражданские, торговые и др.)

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, архитектура, махалля, мечети

ARCHITECTURAL PECULIARITY OF THE TOWN SHUSHA

Abstract: In the presented article the author touches upon the questions of structuralism of the town of Shusha, one of the most peculiar towns of Azerbaijan, on the plan of 1855 right-angled nets of two urban masses of Ashaghy and Yukhary mahallas, defensive walls with towers there are indicated main streets, squares, bazaars (Ashaghy bazaar, Sheytan bazaar and others) are distinctly shown. At the same time the author stops on some types of architectural monuments (kult, civil, trading) of Shusha

Keywords: Azerbaijan, Shusha, architectura, mahalla, mosque

Ценности культурного и природного наследия представляют исключительный интерес как часть всемирной материализованной памяти человечества, выдающаяся универсальная ценность. Истоки зодчества Азербайджана, коренящиеся в глубинных пластах цивилизаций, несут системную информацию о мировоззренческих идеях эпох, о развитии науки и техники.

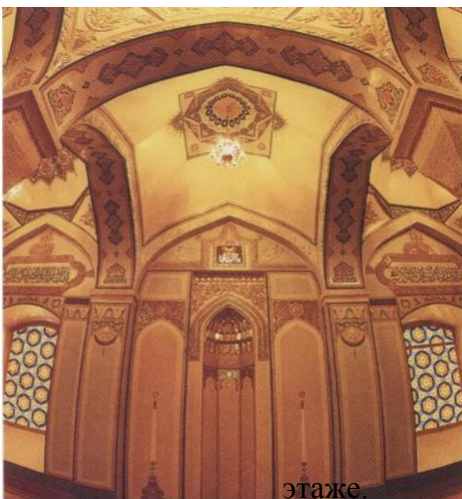
В предгорьях Карабахского хребта Панахали Ханом в 1750 г. был заложен город Панахабад, который впоследствии стал называться Шуша. Шуша, заложенная в середине XVIII в., является одним из немногих сравнительно молодых городов Азербайджана. Город был построен в несколько этапов, за сравнительно небольшой временной отрезок, что указывает на высокое развитие градостроительного искусства. Столица ханства, раскинувшаяся на плато, стратегически неприступном для вражеских нашествий месте была построена как военная крепость с сильной фортификацией. Она включила высокие оборонительные стены с башнями, следовавшими сложному рельефу местности, входными (въездными) воротами, рвами и, это был единый целостный комплекс глубоко продуманной оборонительной системы, напоминавший «мифических гигантов», гордо вздымающих свою коронованную главу» [2, с. 29]. В. Верещагин посетивший Шушу в 1865 г., и, сделавший там немало зарисовок отмечает «Шуша представляет совершенный контраст со многими городами.... Дома ее правильны, красивы и освещены прекрасными многочисленными окнами. Город построен из камня, взятого из утесов, на которых он расположен. Улицы везде вымощены широкими плитами, крыши сделаны из теса- на манер европейских» [4, с. 61].

Источники (Бахарлы, Ю.В. Чеменземинли) указывают на поэтапное формирование города, в частности на начальный период застройки падает образование девяти махалля, объединенных как «Ашагы», замка и оборонительных стен. Образование восьми махалля, включенных в так называемые «Юхары» махалля, сформированных уже при Ибрагим Халил хане – следующий, а последний завершающий этап интенсивной застройки города - его западной части с немногочисленной застройкой предполагает самое начало XIX века [1, с.38]. На генплане Шуши 1885 г. отчетливо обозначены прямоугольные сетки основных двух городских массивов Ашагы и Юхары махалля [1, с.43]. Ашагы махалля включил махалля Гурдлар, Сеидли, Джулфалар, Гуялуг, Чухур, Дердлер гурду, Гаджи Юсифли, Дерд чинар, Чел гала, а Юхары Махалля обнимал Мердинли, Саатлы, Кечарли, Мамаи, Марджанлы, Демирчи, Хамам габагы, Таза. Все 17 махалля разнились как по площади, так и по конфигурации, названия одних указывают на населенные пункты

или селения, переселившихся в махалля Шуши жителей (Саатлы), другие названы согласно топографическим особенностям города (Чухур), иные, как и в большинстве средневековых городов указывают на профессиональные занятия жителей (Деморчилер), имеет место быть название рода, тайфы [1, с. 41, 42]. Вместе с тем, ремесленники расселились по районам, так кузнецы жили в районе «Шейтан базар», кондитеры у «Раста базар», ювелиры на Иреванской улице [4 с. 45].

Помимо общегородского мейдана (площади) имелись внутриквартальные мейданы, застроенные культовыми (мечеть, медресе) и др. типами зданий и сооружений, в том числе это хамам, булаг (родник). Иные из них «по величине были даже больше центральной городской площади, несмотря на отсутствие на них культовых сооружений», а в совокупности с торговыми улицами они «являлись целостными архитектурными комплексами» [2, с. 33].

Наиболее важные позиции в них занимают мечети; отведенные под их строительство участки с учетом ориентации Кыблы несли некую организующую роль на месте схода улиц. Образный строй большинства махалля – мечетей Шуши, с пристроенными зачастую небольшими строениями (помещениями) весьма близок к народному жилью. Во всех мечетях предусматривались помещения для женщин, как правило, во 2-м ярусе, строились также медресе (университеты Востока). И это было присуще не только Шуше, но и Гяндже, Шеки, Ордубаду, др. городам. Верхняя и Нижняя мечети Говхар-Ага, а также мечеть Саатлы (рис.1) – крупномасштабные мечети большой вместимости, с высокими стройными минаретами, с пластически превосходно разработанным пространственным и архитектурно-художественным решением несут также некую знаково-ориентировочную роль.

Дворцовым строениям в Шуше отводилось лучшее место, лучшие мастера привлекались к их возведению и декоративной отделке. Синтез искусств в них достигает непревзойденных вершин. Особняки видных горожан строились на наиболее благоприятных живописных частях-участках города, с обычным разделением на хозяйственную часть на 1-ом этаже, тогда как гостевые и хозяйские помещения были устроены на 2-ом

Разработка фасадов при-

Рисунок 1. Шуша. Мечеть Саатлы мечательна ясностью компози-

ции, исходящей из объемно пространственной структуры строения. В целом разработку фасадов можно характеризовать сочетанием плоскости стен с размещенными на их фоне крупными композиционными пятнами в виде портала, колонного эйвана, ритма оконных проемов, навесных балконов. Топографические факторы, климатические условия и многие др. факторы предопределили, в частности этажность дворцов-имаретов, формы их перекрытий и пр. Связь с верхними этажами осуществлялась вынесенными открытыми или полуоткрытыми лестницами. Шушебенды, балконы, эйваны, резные деревянные потолки, лестницы, исполненные в дереве, привлекают изяществом профилировки, выявлением красивой фактуры дерева. Широко использовалось шебеке, придававшие исключительную живописность композиции, мажорность цветовых бликов в интерьерах. Примечательно, что «летние» - гостевые, парадно убранные помещения, выделенные на фасаде шебеке, обычно занимали место в центральной части этажа - обычно 2-го. Стены, перекрытия, филенки дверей декорировались живописью, растительными и геометрическими орнаментами, букетами, вазами и пр. [3, с.481 и др.].

В облицовке зданий и сооружений с традиционной кладкой использовался твердый камень скальной породы. Шушинские мастера не оштукатуривали наружные стены, но использовалась «растирка швов», чем достигалась ее исключительная живописность. В сочетании каменной кладки с чисто тесаными профилированными карнизами, междуэтажными тягами, арочными порталами и окнами очевидна взаимосвязь с традиционным каменным зодчеством Азербайджана.

Исключительное своеобразие кварталным мейданами придавали булагы – родники. Почти во всех махалля Шуши при наличии прочих необходимых и достаточных строений имелись булагы и, это кроме общегородского булага «Хан Гызы». Уже к 1897 году более чем на 20 улицах города были построены архитектурно оформленные каменные резервуары [4, с. 45]. В период оккупации все булагы в махалля были разрушены.

Хаотичная на первый взгляд рядовая застройка, прорезанная поперечными улочками и тупичками, беспрестанно меняющими свою ширину, объясняется беспокойным рельефом, обеспечивавшим в то же время удивительную живописность. Именно это способствовало быстрейшему отводу ливневых вод по поверхности улиц, обеспечивая санитарно – гигиенические функции, что выгодно отличало их от многих других городов. Проф. Э. Авалов отмечает, что на генплане Шуши 1855г. возможно проследить согласованность размещений домовладений относительно уличной трассы, совпадающей с уличной осью либо перпендикулярное ей [1, с. 67].

Инженерно правильная трассировка улиц, выложенных булыжником на сильно пересеченном рельефе, удобная для стока ливневых вод обеспечила также рациональное решение фекальной канализации с использованием сводчатых каменных каналов, заложенных под магистральными улицами. В архитектурном решении торговых магистралей Шуши прослеживается особенность, отличающая их от других городов Азербайджана. Они спланированы прямыми и широкими, для них были выбраны участки с относительно спокойным рельефом [2, с.33]. Архитектурную композицию улиц определяли, прежде всего планировочные членения, т. е. каждый участок или каждое звено обладало неповторимостью. На обеих сторонах торговых улиц, обрамленных каменными плитами тротуаров, чередовались торговые ряды и ремесленные мастерские, последние со стороны фасадов находились в глубине уютных каменных колоннад.

К середине XIX в. Шуша превратилась в торговый и ремесленный центр, в один из развитых, экономически сильных цветущих городов, превосходящих своими размерами многие города Кавказа. Шуша превратилась в огромный оживленный торговый центр, строились многочисленные специальные торговые и складские помещения.

Именно архитектура исторически сформировавшегося торгового центра прямо указывает на доминирующую значимость торговли в развитии градостроительной структуры Шуши. Ансамбли исторически сформировавшихся уличных магистралей а также мейданов составили градостроительную основу города, его главный композиционно-планировочный каркас. Почти равные прямые магистральные дороги Ашагы базар и Раста базар вместе со своим продолжением Шейтан базар были основным элементом длинного торгового центра [3, с. 32]. Широкие дороги проходили через них, что также благотворно сказывалось на инфраструктуре и благоустройстве города; за счет перманентного притока товаров увеличивались и появлялись новые рыночные строения, архитектурные комплексы. Шуша находилась на скрещении торговых путей, связывавших город с Гянджой, Шеки, Тифлисом, Ираном, Турцией и т.д. [1, с. 48]. После того как с 1840г. Шуша была объявлена уездным центром, «экономические связи города еще больше возросли, увеличилась численность населения» [4, с. 32]. Ориентация на указанные локации обеспечивалась следующими воротами: северные - самые главные Гянджа гапысы, западные - Иреван гапысы (Халифали гапысы) [4, с. 6]. Предполагается наличие еще 2 -х ворот Агоглан гапысы, название последних неизвестно. Утром эти ворота открывались, а с вечера наглухо запирались, и, никто больше не мог проникнуть в город.

Взаимодействие и сосуществование восточной и западной культур были отличительной чертой Шуши. Появились здания школ, присутственные места, больницы, библиотеки и мектебы соседствовали рядом с училищами, неподалеку от многочисленных в городе караван-сараев строились гостиницы. Именно здесь в 1896г. строится русско - азербайджанская школа, где впервые девочки азербайджанки получают доступ к образованию. Уже в начале XX века Шуша - центр культуры и отдыха, где строились двух-, и трехэтажные дома, уютные гостиницы, родники и красивые хамамы, «Летний клуб» и бульвар, всевозможные магазины полные товаров. Здесь проводились интересные театральные представления, отовсюду доносились дивные звуки музыки и, все это не переставало восхищать многочисленных путешественников. Именно поэтому Шушу называли «Консерваторией Кавказа».

Стабилизация социально экономического положения предопределила увеличение и превращение города в большой оживленный ремесленно –торговый и культурный центр. Производилась разнообразная продукция, в том числе сельскохозяйственная, текстильная, промышленная, ковродельческая. Рост и развитие торговли инициировало строительство многочисленных строений обширной номенклатуры зданий и сооружений культового, общественного, торгового, образовательного, зрелищного и пр. функционального назначения.

Литература:

1. Авалов Э., Архитектура города Шуши. Баку, 1977
2. Саламзаде А.В.,Э.В.Авалов,Р.Д.Салаева. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку, 1979
3. Миклашевская Н.М. Стенные росписи Азербайджана XVIII-XIX вв., ААО, Баку, 1952
4. Шущинский Ф. Шуша. Баку,1968

Rayihə Əmənəzadə

Şuşa-açıq səma altında muzey

Təqdim olunan məqalədə müəllif Azərbaycanın Şuşa şəhərinin strukturlaşma toxunur. 1855-ci il planında Aşağı vəYuxarı məhəllələrin şəhər massivlərinin düzbucaqlı sxemləri,qülləli müdafiə divarları aydın görünür, magistral küçələr, meydanlar, bazarlar (Aşağı bazar, Şeytan bazar və başqaları) göstərilmişdir. Eyni zamanda müəllif Şuşanın memarlıq abidələrinin bəzi tiplərinə (dini, mülki, ticarət) toxunur.

Acar sözlər: Azərbaycan,Şuşa,memarlıq,məhəllə, məscidlər

Владимир Бесолов,

Северо-Кавказский академический центр
Международной Академии архитектуры
(отделение Евразия в Москве)
заместитель председателя по науке,
профессор, член-корреспондент,
Почетный архитектор России.
г. Владикавказ, Республика Северная Осетия-Алания
E-mail: ArchGrad101@yandex.ru Тел.: 8 919 420 86
98;
(Республика Северная Осетия-Алания)

Vladimir Besolov,

North Caucasian Academic Center
International Academy of Architecture
(Eurasia branch in Moscow)
vice chairman for science,
professor, corresponding member,
Honorary Architect of Russia.
Vladikavkaz, Republic of North Ossetia-Alania
E-mail: ArchGrad101@yandex.ru
Tel.: 8 919 420 86 98;
(Republic of North Ossetia-Alania)

УДК 379.851

**ГОРНАЯ ЗОНА СЕВЕРНОЙ ОСЕТИИ КАК ЕСТЕСТВЕННО-
ИСТОРИЧЕСКОЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО В
СВЕТЕ ПРОБЛЕМЫ МУЗЕЕФИКАЦИИ ПАМЯТНИКОВ
АРХИТЕКТУРЫ И СОЗДАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ
МАРШРУТОВ**

Аннотация. В настоящее время курортно-рекреационная зона Цейского ущелья, находящегося по левому притоку реки Ардон, выдыхается от скопления неисчислимой массы людей и множества автомобилей. Отнюдь не является секретом, что в таком бессистемном режиме эксплуатации Цейского ущелья, его целебные свойства вскоре безвозвратно исчезнут. Не напрасно в годы Советской власти на правом бере-

гу реки Ардон, у самого моста, был установлен шлагбаум, поэтому без соответствующих лечебных документов и официального пропуска абсолютно никто не мог проехать в Цейское ущелье.

Ныне стало актуальной и важной проблема спасения Цейского ущелья от чрезмерного вторжения автомобилей и нашествия групп людей, большинство из которых направляются в Цей с целью развести огонь, повеселиться на пикнике и вдоволь отведать шашлык.

Крайне обидно, что современные люди даже не знают о том, что два-три месяца находясь в Цейском ущелье, люди вылечивались от воспаления легких, туберкулеза и иных болезней.

С целью разгрузки Цейского ущелья ныне необходимо определить древние тропы продвижения дичи и охотников по горным склонам и перевалам из одного ущелья в другое, чтобы логично организовать туристические маршруты по всем ущельям горной зоны Республики Северная Осетия-Алания: Дарьяльскому, Тагаурскому, Куртатинскому, Алагирскому, Дигорскому.

Для осуществления столь актуального и ценного замысла в каждом ущелье необходимо построить турбазы с залом-заседаний, просторным залом общения и иных мероприятий, корпусом для ночлега, медпунктом, кухней-столовой, комнатами досуга и подсобными помещениями. Предлагаемая творческая идея при эксплуатации туристических маршрутов окажется весьма полезной для здоровья и невероятно прибыльной для нации, в каждом ущелье появится не менее 50 мест приложения труда человека.

MOUNTAIN GORGONS OF NORTHERN OSSETIA AS A NATURAL-HISTORICAL AND ETHNO-CULTURAL SPACE IN THE ASPECT OF THE PROBLEM OF THE MUSEUMIFICATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS AND THE CREATION OF TOURIST ROUTES

Abstract. Currently, the resort and recreational area of the Tsei Gorge, located on the left tributary of the Ardon River, is running out of steam from the accumulation of cars and innumerable masses of people. It is by no means a secret that in such an unsystematic mode of exploitation of the Tsei tract, its healing properties will soon disappear, and in fact during the years of Soviet power, a barrier was installed on the right bank of the Ardon River near the bridge, therefore, without appropriate medical documents and an official pass, absolutely no one could travel to the Tsei Gorge.

Nowadays, the problem of saving the Tsey Gorge from excessive car intrusion and the invasion of groups of people who are heading to Tsey in order to make a fire, have fun at a picnic and enjoy barbecue has become urgent and important. It is extremely disappointing that modern people do not even know that people who spent two or three months in the Tsey Gorge were cured of pneumonia, tuberculosis and other diseases.

In order to unload the Tsei Gorge, it is now necessary to determine the ancient paths for the advancement of game and hunters along the mountain slopes and passes from one gorge to another, in order to logically organize tourist routes through all the gorges of the mountainous zone of the Republic of North Ossetia-Alania: Daryal, Tagaur, Kurtatinsky, Alagirsky, Digorsky.

To implement such a relevant and valuable plan in each gorge, it is necessary to build camp sites with a meeting room, a spacious hall for socializing and other events, an accommodation building, a first-aid post, a kitchen-dining room, leisure rooms and utility rooms. The proposed creative idea for the operation of tourist routes will be very beneficial to health and incredibly profitable, at least 50 places of human labor will appear in each gorge.

Ключевые слова: Большой Кавказ, Северная Осетия-Алания, Цейской ущелье, реки и ущелья: Терек – Дарьяльское, Гизельдон – Тагаурское, Фиагдон – Куртатинское, Ардон – Алагирское, Урсдон – Дигорское, туристические маршруты, экскурсии, локальные турбазы, эрудированные гиды, национальная кухня, различные сувениры, нагрудные знаки по каждому ущелью.

Keywords: Greater Caucasus, North Ossetia-Alania, Tsey gorge, rivers and gorges: Terek - Daryal, Gizeldon - Tagaur, Fiagdon - Keurtatin, Ardon - Alagir, Ursdon - Digor, tourist routes, excursions, local tourist centers, erudite guides, national cuisine, various souvenirs, breastplates for each gorge.

Посвящается 110-летию со дня рождения поистине очень энергичного национального лидера Азербайджана, крупного организатора, координатора и руководителя, заслуженного строителя Азербайджанской ССР (1960), Энвера Али оглу Касимзаде [12(25).02.1912-12.03.1969], достойного сына высокообразованной и интеллектуально развитой семьи, выдающегося зодчего, ученого и педагога, кандидата и доктора архитектуры на защите единственной диссертации, профессора, члена-корреспондента Академии наук Азербайджанской ССР, ректора Азербайджанского государственного политехнического института.

В.Б. Бесолов*

Преамбула. Неимоверно дивные по красочному колориту и эстетической выразительности горные ущелья Республики Северная Осетия-Алания представляют собой райский уголок Земли. По своей оригинальности ущелья неповторимы, они различны по характеру орографии и морфологической пластике рельефа, флоре и фауне, стремительно текущим и бурлящим горным рекам, хребтам и вершинам гор, покрытых вечными снегами, крупными ледниками в верховьях каждого ущелья и высокогорными бирюзовыми озерами! Вместе с тем, горные ущелья обладают общими свойствами – это насыщенный озоном горный воздух, родники с кристально чистой холодной и вкусной водой, дикие ягоды, пестрые луга, словно покрытые ковром из живых цветов, лечебная смола хвойных деревьев, малина, смородина и черника, белки, куницы, рыси, медведи, косули, серны, кавказские туры, другие дикие животные и млекопитающие.

Разумеется, столь восхитительные пейзажи вызывают восторг даже у искушенных путешественников, экскурсантов и туристов, потому что душа у умеющего видеть человека, который окажется в любом из указанных нами горных ущелий, от процесса созерцания начинает ликовать! Горные отроги Большого Кавказа необычайно величественны, ущелья настолько изумительны, реки настолько стремительны, что восторги человека перевоплощаются в волнительные эмоции!

В наступившем сложном и противоречивом столетии в связи с развитием нелепых процессов глобализации, стремительными изменениями социальной сферы, разрушительным воздействием техногенного фактора на состояние среды обитания человека и общества особо остро встает вопрос о сохранении и возрождении этнических, национальных материально-художественных и духовных ценностей. Вполне ясно, что культурное наследие, прежде всего, памятники градостроительства, архитектуры и строительной техники обеспечивают самоидентификацию, утверждают этническую самобытность и национальное своеобразие, способствуют развитию личности и социума по закону триединства: традиция, преемственность и новаторство.

Памятники градостроительства, архитектуры и строительной техники как ценное традиционное наследие отдельного народа, конкретной страны и целого историко-культурного региона есть совокупность зримых и весомых творческих реалий минувших эпох и ушедших поколений. В них воплощены и материализованы идейно-творческие и духовные ценности конкретного народа, определенной нации, в них состоялась кристаллизация творческих идей и научных мыслей личностей прошлого времени, они, сохранившиеся в современной культуре,

являются источником вдохновения и эмоционального восхищения, более того, составляют неиссякаемый источник национального развития.

I. Цели и перспективы выдвинутой автором научно-творческой проблемы. Ныне крайне актуально и весьма важно руководству республики, Комитету по охране культурного наследия и природного достояния, министерству по экологии и туризму непременно приступить к осмыслению столь ценной научной и творческой проблемы под ракурсом налаживания социально-политических и межнациональных отношений, достижения стабильности в национальном развитии и социальном прогрессе с целью получения хозяйственно-экономической выгоды и финансовой прибыли, появления рабочих мест и трудоустройства местного населения, повышения численности семей и демографии горных жителей.

Общеизвестно, что ныне уделяется большое внимание приданию историко-культурному наследию новое дыхание с целью его сбережения для настоящего времени и грядущих поколений. Ведь проблема использования объектов историко-культурного наследия, в том числе в туристских целях, является одной из сложнейших в обеспечении его сохранности. Эта проблема существует не только в Российской Федерации, но и у народов других стран и континентов, всячески старающихся сохранить свои жемчужины и шедевры, свое национальное историко-культурное наследие.

Ныне невероятно актуальны новые подходы к рациональному освоению культурно-исторического наследия, ибо новаторская теория и методология пробуждает желание рассматривать его не просто как совокупность культурных ценностей, памятных мест, исторических фактов, но и с точки зрения его экономического потенциала, способного окупить затраты на свое содержание и принести выгоду своему обществу и государству.

В настоящее время необходимо разрабатывать самые полезные для нации аспекты музеефикации объектов культурного наследия, развивать прогрессивную методологию туристической деятельности и наращивать обязательную для нее инфраструктуру, но в то же время сохранять и продолжать присущий народу традиционный образ жизни, на государственном уровне заниматься популяризацией объектов национального историко-культурного наследия.

И еще, казалось бы, о не столь значимых, но подлежащих безупречному выполнению требованиям каждого успешно функционирующего Головного туристического комплекса, тем более, если он находится в стране, географически граничащей с зарубежными государствами и расположенной на территории горного пояса Альпийско-Гималайской горной системы Евразии. Без какого-либо исключения и

независимо от того, индивидуальный турист и группа туристов путешествуют на бюджетной или коммерческой основе, все отечественные и иностранные туристы обязаны иметь при себе необходимый пакет документов, предусмотренный соответствующими органами верховной власти и утвержденный руководством Республики Северная Осетия-Алания. Но для этого опытными гидами и диспетчерами, транспортными логистами и при непосредственной консультации соответствующих специалистов должна быть составлена «Инструкция посещения Республики Северная Осетия-Алания отечественными и иностранными туристами», издана на русском, английском, немецком, французском, итальянском и испанском языках в виде узкой брошюры удлиненного формата (удобного для кармана). Без получения рецензии специалистов из соответствующих государственных учреждений нельзя издавать и тиражировать такую Инструкцию.

Все это и многое другое необходимо учесть при коллективном составлении ежегодной и перспективной долгосрочной Государственной Программы по организации логически продуманной системы туристическо-познавательных маршрутов, независимо от категории путешествия: индивидуального или группового, и от длительности пребывания: однодневного или многодневного. Крайне актуально и важно, чтобы туристические агентства, комитеты и управления по развитию туристической индустрии, министерства по туризму и экологии, уделяли пристальное внимание полноценному обеспечению комфорта пребывания туристов в горах и прогрессивному развитию туристической индустрии в Республике Северная Осетия-Алания.

II. Памятники градостроительства, архитектуры и строительной техники как зримые феномены этнической материально-художественной культуры. Все племена и народы Балкано-Кавказо-Памирского горного пояса Евразии эпохи древности, средних веков и нового времени являются создателями и носителями невероятных по силе воздействия художественных традиций уникальных произведений материально-художественной культуры:

1) неповторимых по форме и пластике, богатству жанрового многообразия, идейно-пластическому сюжету и орнаментальному мотиву памятников изобразительного и декоративно-прикладного искусства;

2) уникальных по морфотипу, геометризму и пластике, композиции и структуре, художественному образу и эстетической выразительности памятников градостроительства и архитектуры;

3) оригинальных по строительному материалу, инженерно-творческой мысли и конструктивной системе памятников строительной техники.

При составлении Национального Академического Свода недвижимого наследия материально-художественной культуры народов, стран и историко-культурных регионов мира, прежде всего, ведется строгий учет памятников градостроительства, архитектуры, строительной техники.

2.1. Местонахождение отдельного сооружения и целого ансамбля. На территории Большого Кавказа памятники архитектуры как отдельно стоящие объемы, так и в виде архитектурно-планировочного ансамбля, отличаются своим местоположением в естественно-исторической среде, для которой характерны протяженные долины, обширные котловины и узкие ущелья, образованные по течению горных рек и в местах впадения в них крупных притоков. Местонахождение памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники имеют свои особенности и закономерности, так как, во-первых, зодчие и мастера-строители исходили из этнических потребностей и заказа представителей конкретного рода и фамилии, а во-вторых, все они обязаны были строго учитывать стратегический характер местности, условия функционирования и систему обороны обитателей этих сооружений и ансамблей.

Редкими знатоками Духа места тщательно подбиралось место возведения дозорно-сигнальной, оборонительной и родовой башни и фамильно-родовой усыпальницы, комплекса, а нередко ансамбля сооружений мемориального и сакрального назначения, архитектурно-планировочного ансамбля горного поселения. Первостепенное значение имели условия функционирования каждого объекта и принципы обороны и длительной осады при нашествии любого неприятеля и вторжении вражеских полчищ. Более того, обоснование на местности и жизнь в горах имели свои этнические, социальные, стратегические и функциональные особенности, которые нельзя было не учитывать заказчикам и исполнителями.

Дух места и Дух времени выдвигали перед представителями конкретного рода и фамилии соблюдения особых требований при обосновании на территории горной и высокогорной местности, а зодчие и мастера-строители обязаны были строго учитывать этнические потребности, социальный заказ, систему обороны и характер местных условий, диктуемые морфологией горного рельефа. Без надлежащего учета культурно-экологических факторов, особенностей образа жизни и хозяйственно-производственной деятельности невозможно было жить в горах. Вся совокупность природных условий и жизненных факторов

были воплощены в конкретное время строительства отдельно стоящего памятника архитектуры и строительной техники и целого архитектурно-планировочного ансамбля, а ныне всецело отображены в каждом объекте этнокультурного наследия коренных горских народностей Большого Кавказа.

2.2. Памятники градостроительства: планировочная структура и пространственная композиция урбанизированного городского поселения (малого, среднего и крупного города, города-курорта, столичного города, промышленного города, городской агломерации и др.), дезурбанизированного сельского поселения (хутора, станицы, села, деревни, поселка), их силуэт и панорама, специфика художественного образа и стиля, характер градостроительного ансамбля, свойства архитектурного ансамбля и иные историко-градостроительные образования, относящиеся к зонам особого градостроительного регулирования и территориального развития.

2.3. Памятники горной архитектуры: отдельные здания и сооружения, и их комплексы жилого, дворцового, мемориального, культового, общественного, фортификационного назначения, а также различные строения хозяйственного, сооружения производственно-технологического и коммунально-бытового назначения, агропромышленные комплексы, – каждый объект вместе с их территорией, пространством и неотделимыми от него произведениями монументальной живописи и рельефной пластики; исторические сады, дворцовые усадьбы, ландшафтные парки.

2.4. Памятники строительной техники: древние деревянные, каменные, металлические, железобетонные стоечно-балочные, арочные и подвесные вантовые мосты, каменные и железобетонные подпорные стены, кирпичные и железобетонные водонапорные башни, металлические и железобетонные ретрансляционные мачты, подземные каменные и железобетонные резервуары и другие творения инженеров и конструкторов строительства.

2.5. Ценность материально-художественного наследия. В каждой ситуации важно и необходимо определить ценность объекта с позиции градостроительства, архитектуры, строительной техники, монументального и декоративного искусства, истории народа и национальной культуры. Ценность наследия определяется совокупностью различных критериев и способов восприятия, но в ходе течения времени и смены культурно-исторических эпох эти критерии часто подвергаются переосмыслению и изменению. Существуют общие критерии определения ценности объекта, которые, по сути, являются неизменными, не-

преходящими и представляют собой некую единую, универсальную иерархическую систему ценностей наследия:

2.5.1. Художественно-эстетическая. В этот важный критерий входит гармоническая целостность отдельного здания или сооружения, ансамбля близко находящихся зданий и сооружений, а также органично взаимосвязанных улиц, площадей и ансамблей в пространственной композиции городской застройки, при их кинетическом восприятии как вполне самостоятельных произведений градостроительства, архитектуры и строительной техники.

2.5.2. Рационально-функциональная. С позиций этого критерия весьма важно, чтобы каждый объект функционировал в соответствии с целью его первоначального построения, ибо от функции зависит дальнейшая жизнь объекта. Однако если объект находится в состоянии развалин и руин, и его функциональное назначение можно выявить и ясно представить, то он подлежит экспонированию как развалины конкретного сооружения. В целом данный критерий является одним из достаточно проблемных, т.к. если объект находится в состоянии развалин и руин, то определить его функциональное назначение будет достаточно сложно.

2.5.3. Семантико-символическая. Как правило, если все же национальная, социальная и государственная значимость объекта в планировочной структуре и пространственной композиции городского и сельского поселения, выразительность его образа в городской, сельской и природной среде, то эти условия пробуждают в зодчем желание завершить здание неординарно, с запоминающимся акцентом. Почти всегда наделение объекта символической функцией обусловлено всего лишь просто его размером, характером образа и месторасположением, а не остальными его качествами.

2.5.4. Информационно-эмоциональная. При визуальном восприятии каждого конкретного сооружения эпохи древности, средних веков, нового времени и современности, зритель получает, а точнее, как бы «вычитывает» информацию о назначении и стиле этого сооружения. Более того, нередко, оказавшись перед сооружением, отличающимся характером пластики, масштабными соотношениями и пропорциональной гармонией, душа зрителя начинает ликовать от эмоционального воздействия на него, от неотразимых впечатлений.

2.6. Судьба памятника зодчества и критерии его ценности.

Отнюдь не все памятники градостроительства, архитектуры и строительной техники сохранились в первозданном виде. Общеизвестно, что после научно-творческого вмешательства в организм сооружения (реконструкции и регенерации памятника градостроительства, консервации, реставрации и воссоздания прежнего облика памятника архитек-

туры и памятника строительной техники) в итоге осуществленная практическая деятельность получает вескую оценку. Все зависит от уровня компетентности, принципиальности, честности, профессионализма специалистов по консервации, реставрации, реконструкции и регенерации памятников строительной техники, архитектуры и градостроительства. Результат определяется тем, какими методами и в какой степени специалист сможет вернуть памятнику его прежний облик. По критериям определения ценности каждого объекта принимается решение о вторжении в жизнь того или иного памятника.

1) Максимальная сохранность объекта со времени его строительства, т.е. абсолютно не было никаких вмешательств в организм сооружения.

2) Поныне конкретный объект продолжает функционировать, согласно его первоначальному назначению.

3) Полное воссоздание планировочной структуры, формы и морфологии поселения, объемно-пространственной композиции и облика сооружения, согласно его прежнему творческому замыслу.

Указанные ценности проявляются при восприятии особенностей памятников культуры, важности и значения их в общественной жизни.

2.7. Ценностная иерархия памятников зодчества Горной Осетии. Именно благодаря наличию критериев ценности, историко-культурное наследие охраняют, подвергают консервации, реставрации, реконструкции и регенерации, т.е. согласно которым объект можно считать достаточно ценным, чтобы специалисты приступили к выполнению необходимой научно-творческой процедуры.

1) Аутентичность памятника. Такова стабильная и неизменная категория ценности высшего порядка. Имеется в виду аутентичность строительных материалов, строительной технологии, организации и производства строительных работ.

2) Историческая ценность. Характеризуется способностью конкретного памятника быть источником информации по исследованию и постижению истории и культуры минувших эпох и ушедших поколений.

3) Обретенные ценности. Каждый памятник имеет свою индивидуальную судьбу, отображенную на его облике и приобретенные им за период своего существования: следы от каждой войны, источник исторической памяти, его доминирование в окружающем ландшафте, являясь впечатляющим знаком и символом.

Все эти характеристики остаются основополагающими при определении ценности историко-культурного объекта и признания его до-

стоянием национальной культуры и искусства. Научно-творческое вмешательство специалистов в организм памятника должно лишь поддерживать его жизнь, но никак не наносить вреда его функции, конструкции и облику. Порой и нередко вмешательство специалистов бывает неудачным и вредоносным, по сути разрушительным.

III. Наследие градостроительства, архитектуры и строительной техники как свидетель и определитель исторической памяти.

Регулярно анализируя и оценивая современное состояние и перспективы сохранения памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники народов, обитающих в горной полосе Балкан и Карпат, Северного и Южного Кавказа, Передней и Средней Азии, обращая пристальное внимание на стабильные миграционные потоки с горных поселений в города и поселки городского типа, находящиеся, как правило, на равнинной местности, невольно возникают вопросы:

1) без жизни в них, без ежедневного присутствия живых людей, потомков многих поколений создателей весьма оригинальной высокогорной культуры и многогранной хозяйственной деятельности, горные поселения, все жанры и морфотипы памятников архитектуры и памятники строительной техники прежних горских племен и народностей не будут разрушаться и постепенно превращаться в развалины и руины?

2) с кипучей жизнью в столичном и крупных городах и поселках городского типа, возникших в новое время и локализованных в предгорной и равнинной местностях, каждая новая генерация кавказских горских народностей будет ли иметь ясные представления об этических нормах и правилах, строительном гении своих мудрых предков?

3) Разве все мы, начиная с середины минувшего века, не являемся свидетелями противоречивой геополитической и культурно-исторической эпохи, ознаменованной разрывом невидимых нитей преемственности этнических традиций, обычаев, обрядов и стойких ритуалов, внесением разлада между родственными поколениями каждого отдельного рода и народа, издревле обитающего в горных и предгорных поселениях стран Кавказа?

3.1. Этническая культура народов Кавказа и Кавказский регион горного пояса Евразии в свете истолкования пространства и времени исторической памяти. Все вышеуказанные основные аспекты и направления векторов жизненных процессов, а также и многое другое, весьма специфичное, имеют важное и актуальное значение, поэтому следует на эти судьбоносные проблемы обратить внимание представителей гуманитарной и комплексной науки. С целью постижения имманентных особенностей, воплощенных в камне и дереве уникальных архитектурно-планировочных ансамблей городских и сельских поселений, ансамблей сооружений мемориального и культового назначе-

ния, отдельных памятников архитектуры и строительной техники Кавказского региона, поныне, находящихся даже в развалинах, являющихся весомыми и зримыми объектами немеркнувшей старины, оказывают неимоверной силы воздействие на нравы и эмоции современных потомков коренных народов Кавказа. Каждый объект седой старины выбрал в себя не только уровень таланта зодчего и мастеров строителей, но и аккумулировал в себе духовные и художественные достижения эпохи, думы и чаяния создавшего его народа, эстетические представления нации; в строительном материале и строительных конструкциях воплощен интеллектуальный потенциал, степень мышления и материальная культура народа-созидателя. В связи с этим весьма необходимо понять основные дефиниции рассматриваемого ракурса этого важного раздела научного исследования.

3.1.1. Дух места (Genius loci) и Дух времени (Genius seculi) – это и есть конкретное историческое пространство и историческое время, всецело вобравшее в себя историко-географический, природно-экологический и этнокультурный ареал Кавказа в непрерывном временном континууме. Рассмотрим в отдельности каждую дефиницию, попытаемся осмыслить и теоретически хоть как-то сформулировать достаточно сложные определения этих всеобъемлющих понятий.

Дефиниция «**Историческое пространство**» – это явная совокупность многих условий реальной жизненной среды людей и жизненно необходимых многих факторов: природно-географических, социально-экономических, общественно-политических, этнокультурных и хозяйственно-бытовых процессов, протекающих на определенной территории расселения конкретного народа. Под воздействием природно-географических условий формируется культура и быт каждого коренного народа, его психический склад и социальные отношения, основные виды повседневных занятий; складывается также особенность его идеологической, конфессиональной, социально-политической, торгово-экономической и национально-культурной жизни, независимо от того, где протекает жизнь каждой семьи: в ареале городских и сельских поселений горной зоны или равнинной местности Кавказа.

Дефиниция «**Историческое время**» – это хронологический период бытия отдельных людей и конкретного народа, время человеческой повседневности, многогранной деятельности конкретного народа, всего общества и целого государства. Историческое время и время современной жизни убывает стремительно и неравномерно, независимо от условий проживания каждой семьи: в ареале горных поселений Большого Кавказа, в зоне селений и деревень равнинной местности или в среде

урбанизированных городов Предкавказья и Закавказья, то ускоряя ход своего движения, то замедляя и почти замирая. Время в целом и каждый его отрезок всегда имеет конкретное содержание, оно фиксируется в сознании человека и людей, конкретного народа. При длительной фиксации всех жизненных событий у разумного человека и общества образуется невод памяти, благодаря которому мыслящий представитель каждого народа вспоминает о событиях давно минувших дней.

3.1.2. Дух памяти предков – это общая историческая совокупность мыслительной деятельности предков в повседневной жизни и опыт воссоздания невода памяти в настоящей жизненной действительности. Дефиниция «Историческая память» – это вся возможная совокупность реальных действий и ценностных ориентаций, непрерывно предпринимаемых социумом по ретроспективному осмыслению и романтико-символической реконструкции прошлого в настоящем, минувших эпох интеллектуальной деятельности в нынешней современности.

Вместе с тем, каждое прежде существовавшее старое и ныне возникшее новое городское и сельское поселение, каждый целостный ансамбль и отдельный памятник в исследуемом ареале обитания народов Кавказа, каждое сельское поселение и урбанизированный город, возникшие в новое время на территории равнинной местности, в том числе образованные в XIX – первой трети XX века области и республики на карте Кавказа в эпоху царской России и в начале формирования СССР, – это все и есть **историческое пространство!**

Как ни досадно, в этих городах, республиках и странах Кавказа, многие лжеученые и национал-буржуазные шовинисты начали переписывать свою историю – это и есть **историческое время!** Однако не просто переписывать в тиши кабинетов, а активно стремиться внедрить какую-то новую «правду» в общественное сознание, в мыслительный разум своих горожан и сельчан. В страшной современности, в связи со столь смелым, «лженоваторским методическим» подходом к новому этапу воссоздания облика не реального, а какого-то мифического и героического прошлого, не понимая того, что историю народа и страны никак невозможно изменить, либо как-то переиначить – это и есть **историческая память.**

Историческая память достаточно устойчива, неизменна во времени, но хрупка в своей непрерывной последовательности. Историческая память, несмотря на неполноту и, порой, обрывочность, все же обладает редкой и удивительной особенностью – удерживать в сознании нормальных людей, индивидуумов и социумов основные исторические события и исторические мероприятия минувших лет и многих десятилетий. В человеческом сознании сохраняются образы жизненных реалий

его эпохи, периода его жизни, вплоть до превращения исторического знания в различные формы восприятия прошлого опыта, его фиксации в коллективном мифе, эпосе, преданиях, сказаниях, легендах.

Историческая память – это не просто знание конкретной реальности прошлого, а осознание того, что каждый из нас, разумных людей, как частица истории, неотделим от того, что было и до нашего рождения.

Историческая память все же является одним из важнейших источников и стержневой основой повышения морально-нравственного уровня каждой сознательной личности и патриотического воспитания многих поколений национальной молодежи. Осознание разумным человеком исторической памяти своих предков и накопление собственной памяти личной жизненной повседневности – именно в таком духе гуманизма и престижа всем народам Кавказа и необъятной России следует воспитывать каждое поколение, бережно относиться к сохранению и продолжению столь хрупкой нити национальной преемственности.

Неизменно и однозначно то, что прошедшее время становится достоянием истории. Так будет и с днем сегодняшним и завтрашним. Каждый из нас и все мы находимся в непрерывном потоке времени, который соединяет прошлое, настоящее и будущее в триединое неразрывное целое. Историю общества и государства по праву называют памятью народа. Памятью о тысячелетних жизненных реалиях, многовековой мудрости, историческом опыте, традициях, ритуалах и других составляющих культуру нации.

IV. Научно-теоретические основы и методологические принципы музеефикации памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники. Прежде всего, компетентному архитектору-ведущему, исследователю материально-художественного наследия, следует понять смысловую суть дефиниции «Музеефикация» и что подразумевается под этим современным научным понятием. Тем более, что в отличие от тенденций 60-х – 80-х годов XX века, когда актуально было создание скансенов – музеев под открытым небом, ныне принципиально важно понять и сохранять объекты культурного наследия в состоянии *in situ* (от латинского – «на месте»), т.е. на том месте, где изначально появился тот или иной памятник архитектуры и строительной техники [1].

Автор этих строк склонен к мысли: экспозиция памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники в естественных условиях их создания – это **живой музей** и **экомузей** культурного и природного наследия конкретной страны, весьма ценный для культур-

но-познавательного туризма; разбор и транспортировка на далекие расстояния и размещение объектов культурного наследия на характерном ландшафте вблизи столичного города с целью создать **скансен** – это **мертвый музей** культурного наследия конкретной страны, несомненно, тоже полезный для культурно-познавательного туризма.

4.1. Теория и методология музеефикации памятников зодчества. Крайне важно определить принципы и методы музеефикации, но с учетом специфики историко-культурного наследия, характера местонахождения каждого памятника и ансамбля, симбиоза рельефа местности и конкретного памятника. Музеефикация памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники — это направление в рамках музейной деятельности и охраны памятников в изначальных естественных условиях их создания, сущность которого состоит в преобразовании недвижимых памятников истории и культуры, а также природных объектов в объекты музейного показа. Музеефикация стала неотъемлемой частью современной музееведческой науки и музейной практики.

Процесс превращения движимых и недвижимых памятников истории, культуры и природы в объект музейного показа предполагает исследование памятника с целью придания ему первородного облика, т.е. его **консервация, реставрация, воссоздание** и сохранение архитектурного экстерьера и конструктивно-художественного интерьера, естественных ландшафтно-климатических условий, сейсмических факторов и конкретной культурно-исторической среды, визуальное **восприятие** памятника в ходе кинетического движения, **интерпретация** памятника посредством организации постоянных экспозиций и выставок, а также организации необходимых условий для его обзора. Особую группу в рамках музеефикации недвижимых памятников составляют мемориальные объекты, общественная ценность которых быстро признается в обществе.

4.2. Основные аспекты и тенденции музеефикация памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники.

Музеефикация как всеобъемлющий научно-творческий метод сохранения историко-культурного наследия в современной жизненной действительности осознается как многогранная деятельность, развивающаяся в трех направлениях:

1) Важно обладать пониманием симультанной цельности и органического единства совокупности культурологических, исторических, типологических, структурологических, формологических, конструктивных и художественных особенностей памятника – отдельного сооружения и целого ансамбля, которое позволяет превратить его в самостоятельный объект музейного показа как при наличии в нем музейных

экспозиций, так и при их отсутствии. Музеефикация памятника представляет собой комплекс мероприятий, направленных на его реставрацию любым выбранным методом (консервация, реставрация, воссоздание, реконструкция, регенерация и т. д.) и создание необходимых условий для его восприятия и функционирования в естественно-исторической музейной среде.

2) Размещение в пространстве памятнике градостроительства и в интерьере памятника архитектуры естественно-исторического музея изделий нематериальных культурных ценностей как в зале с целью просвещения в области нематериальных национальных традиций, гостеприимства и быта. При этом, вполне разумеется, использование каждого памятника для жизнедеятельности естественно-исторического и этнокультурного музея, успешно функционирующего на лоне природной среды, неизменно подразумевает строгое и целостное сохранение архитектурных форм и художественных особенностей объектов седой старины.

3) Не случайно на первый план в государственной музейной политике выдвигаются музеи, созданные на основе музеефикации недвижимости: памятников, ансамблей, территорий, среды. Однако, следует признать, что в настоящей жизненной действительности в той или иной форме остро встают проблемы музеефикации не только недвижимого историко-культурного и природного наследия, но и стремительно выдвигаются важные вопросы актуализации и бережного сохранения нематериального национального наследия. Можно с уверенностью прогнозировать, что и во второй четверти XXI века тенденция проявления пристального внимания к учету и экспозиции нематериальных национальных ценностей все же сохранится и даже активизируется.

К важнейшим и незыблемым факторам, обуславливающим развитие столь актуальной тенденции, следует в первую очередь отнести потребность человеческого сообщества противопоставить процессам глобализации факторы закрепления общественной памяти как через движимые, так и недвижимые овеянные свидетельства исторической памяти, живые традиции культуры и быта, исторически сложившиеся ландшафты, образ жизни и хозяйственной деятельности местного народа.

Все указанные аспекты и концепции процесса **музеефикации** культурного и природного наследия разграничивают сферы применения самого термина в системе истории искусства, истории архитектуры и градостроительства, в науке о сохранении и возрождении памятников, в теории консервационно-реставрационной науки и, собственно, в

музееведении. Искусствоведческий анализ позволяет увидеть памятник архитектуры и памятник градостроительства в широком историческом контексте их существования, соотнести конкретные свойства планировочной структуры, пространственной композиции, художественного образа и стиля в памятнике градостроительства и композицию плана, структуру внутреннего пространства и распределение наружных масс, образ и стиль памятника архитектуры с эстетическими критериями и идеалами эпохи, установить национальную особенность каждого архитектурного морфотипа памятника.

В музееведческой науке дефиниция «**Музеефикация**» определяет деятельность, направленную на активное включение памятников в культурно-познавательную жизнь общества путём их включения в туристический маршрут и использования интерьера для размещения музейных экспонатов: изделий декоративно-прикладного искусства, нематериальных культурных ценностей и прочих реликвий.

Наряду с музееведением в культурологии дефиниция «**Музеефикация**» рассматривает памятники градостроительства, архитектуры и строительной техники как жизненно необходимые объекты, возникшие у конкретных народов в разные исторические эпохи как материализованные реалии образа жизни, исторических событий и явлений.

V. Памятники градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны Северной Осетии в свете проблемы их музеефикации и функционирования туристических маршрутов.

Теперь настал момент рассмотрения материально-художественного и духовного наследия ираноязычных обитателей центральной части Большого Кавказа и Среднего Предкавказья, чтобы аргументированно пояснить его своеобразие и оригинальность. Историко-культурное наследие алано-осетинского народа отличается качеством материала, спецификой формы и жанровым многообразием, местонахождением, структурой, композицией и морфологией, семантикой и символикой, лапидарным геометризмом и рельефной пластикой, изображениями исторических сцен и декоративных сюжетов, а также и орнаментальными мотивами. Поскольку для истолкования темы исследования первостепенное значение представляют памятники горных поселений, архитектуры и строительной техники, поэтому попытаемся выполнить их систематику по характеру композиции, структуры и морфологии.

Материально-художественное и духовное наследие ираноязычных индоевропейцев, издревле обитающих на северных и южных склонах Центрального Кавказа, состоит из следующих видов и жанров памятников:

5.1. Архитектуроведческая систематика памятников (объектов) зодчества автохтонных горских племен и коренной осетинской

народности, издревле обитающих на территории Центрального Кавказа. В географии, ботанике, зоологии и многих других науках принцип систематики явлений имеет основополагающее значение в научном исследовании, так как на его основе выполняется тщательный анализ, исчерпывающая интерпретация, всесторонняя атрибуция и датировка каждого естественного, флористического и фаунистического явления с последующим синтезом всех полученных фактов во всеобъемлющем научном исследовании. С этой целью и с методологических позиций автором этих строк предпринят опыт составления архитектуроведческой систематики всех видов и жанров памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны фактически Северной и Южной Осетии, т.е. Казбекско-Эльбрусской срединной территории Большого Кавказа [2].

Наследие градостроительства, гражданской, производственной, фортификационной архитектуры и строительной техники горной зоны Северной и Южной Осетии эпохи средневековья

I. Памятники градостроительства

1. Горные поселения:
 - 1.1. Компактные поселения (ядро-концентрация);
 - 1.2. Удлиненные поселения (горизонталь);
 - 1.3. Террасовидные поселения (наклонная каскадность);
 - 1.4. Улицы и иные коммуникации (извилистые).

II. Памятники архитектуры

2. Горные жилища:
 - 2.1. Центрическое жилище (горизонталь+ вертикаль+ уступчатость);
 - 2.2. Башенное жилище (вертикаль);
 - 2.3. Продолговатое жилище (горизонталь);
 - 2.4. Террасный комплекс жилища (наклонная линия);
 - 2.5. Кунацкая для приема, угощения и ночлега гостей (локальное ядро).
3. Хозяйственные постройки:
 - 3.1. Подвал или погреб-холодильник (горизонталь в земле);
 - 3.2. Амбар для хранения зерна и провианта (горизонталь над землей);

- 3.3. Хлев – конюшня, коровник, овчарня (горизонталь + односкатность);
- 3.4. Сарай для хранения сена (горизонталь+двускатность);
- 3.5. Навес для инвентаря и дров (горизонталь+односкатность).

4. Общественные здания и сооружения:

- 4.1. Дом Мужского союза – охранников поселения (зальная);
- 4.2. Ныхас – место заседания Совета старейшин (подковообразная);
- 4.3. Обсерватория (концентрическая). –

II.2. Памятники мемориальной архитектуры

5. Мемориальные сооружения:

- 5.1. Склеповые сооружения наземные (горизонталь+вертикаль+ступенчатость);
- 5.2. Усыпальницы восточно-христианские (горизонталь на земле);
- 5.3. Склеповые сооружения подземные (горизонталь в земле).

II.3. Памятники сакральной архитектуры

6. Культовые сооружения:

- 6.1. Святилища деревянные (горизонталь+двускатность);
- 6.2. Святилища каменные (вертикаль+ ступенчатость);
- 6.3. Зально-сводчатые храмы (горизонталь+сводчатость);
- 6.4. Централно-купольные храмы (вертикаль+купольность).

II.4. Памятники промышленной архитектуры

7. Производственные сооружения:

- 7.1. Мельница проточно-водяная (горизонталь+вертикаль);
- 7.2. Помещение для варки пива и гонки араки (горизонталь);

II.5. Памятники фортификационной архитектуры

8. Военно-оборонительные сооружения:

- 8.1. Крепости и замки (горизонталь+вертикаль+наклонность)
- 8.2. Сигнальные башни (вертикаль);
- 8.3. Дозорные башни (вертикаль);
- 8.4. Заградительные стены (горизонталь).

III. Памятники строительной техники

9. Инженерные сооружения:

- 9.1. Мосты деревянные и каменные (горизонталь стоечно-балочная и арочная);
 - 9.2. Подпорные стены из камня (горизонталь+вертикаль);
 - 9.3. Водоводы из дерева и камня (горизонталь).
10. Вспомогательные объекты:
- 10.1. Срубная хижина чабанов (горизонталь+односкатность);
 - 10.2. Оформление родника (вертикаль с рельефной пластикой);
 - 10.3. Дороги на крутых склонах гор (выемка из тела скалы);
 - 10.4. Туалет на участке (вертикаль+односкатность);

Как явствует из составленной автором этих строк систематики памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны Северной и Южной Осетии эпохи древности, средних веков и начала нового времени, аланские племена и осетинский народ всецело располагают необходимым количеством всех видов и форм уникального и долговечного культурного наследия. Более того, на территории горной зоны Северной Осетии находятся поселения с обилием башенных сооружений (Лисри) в Туалетии (верховья Алагирского ущелья) и некрополь, состоящий только из склеповых сооружений, «Город мертвых» в Тагаурии (Даргавское ущелье) [3].

5.2. Теоретические основы и методические принципы музеефикации памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны Северной Осетии. Надо полагать, что не каждый памятник можно внести в перечень подлежащих музеефикации, для этого он должен соответствовать определенным критериям. Вопрос о критериях отбора наиболее ценных объектов градостроительства, архитектуры и строительной техники для приведения их в музейное состояние решается коллективно: архитекторами, специалистами по консервации и реставрации архитектурного наследия, музееведами, но абсолютно по-разному. К основным критериям необходимо отнести: подлинность, этнокультурную и историческую значимость, архитектурно-художественную ценность, опасность разрушения в естественной историко-культурной среде, степень его сохранности. Бесспорно, важна и датировка каждого памятника, но, увы, до настоящего времени еще не разработана шкала датировки памятников архитектуры и строительной техники, находящихся в горной зоне Большого Кавказа. Несмотря на наличие неполных списков памятников горной зоны Северной Осетии федерального, регионального и местного (районного) значения, все же архитекторы, музееведы и компетентные реставраторы должны учитывать не столько классификацию историко-

культурного наследия, а, прежде всего, реальное состояние каждого памятника и ансамбля: планировочные, типологические, конструктивные, формологические, композиционные, структурные, художественно-эстетические, строительно-технические особенности и, разумеется, его историческое место и социально-экономическое значение.

При наличии нескольких методов музеефикации архитектурных памятников и планировочных ансамблей, по мнению автора этих строк, предпочтительней их сохранение **in situ** (от латинского «на месте»), т.е. на месте его первоначального нахождения и многовекового функционирования. Метод **in situ** наиболее оптимален и логичен при сохранении недвижимого архитектурного объекта, так как в данном случае сохраняется связь объекта с присущими для конкретной местности природно-экологическими факторами, естественно-историческими условиями и этнокультурной средой.

По настоящее время остается спорным вопрос о возможности и необходимости изъятия объекта архитектуры и строительной техники из их естественно-исторической среды. Отрадно, что на законодательном уровне **транслокация** памятников архитектуры и строительной техники, имеющих охранный статус, категорически запрещена. Все больше теоретиков и историков архитектуры, специалистов по реставрации и реконструкции памятников архитектуры и строительной техники едины во мнении, что крайне важно сохранять на месте, не разрывая их органическую связь с естественно-исторической средой и этнокультурной обстановкой, ибо необходимо соблюдать сложившийся баланс культурного и природного наследия. Подавляющее большинство отдельных памятников архитектуры и строительной техники, а также архитектурно-планировочных ансамблей поселений, изначально находящихся в горной зоне Северной Осетии, вполне доступны на территории их первоначального местонахождения.

5.3. Научные основы и методологические принципы возрождения памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны Северной Осетии. Вне зависимости от выбора метода музеефикации обязательным этапом становятся мероприятия по консервации, реставрации и реконструкции, т.е. воссоздания первоначального облика памятника градостроительства, архитектуры и строительной техники на основе имеющихся документальных материалов и сведений: сохранившихся частей, элементов, деталей и их фрагментов, а также при наличии добротного выполненного обмерных чертежей и достоверных научных описаний. Ведь только на основе наличия исчерпывающих научных доказательств по композиции плана, структуре внутреннего пространства и распределению наружных масс, специфике инженерно-конструктивной системы и сугубо характерной осо-

бенности художественного организма, можно приступить к воссозданию памятника архитектуры и строительной техники. Как правило, при возрождении памятника архитектуры и строительной техники, часто нельзя обойтись без изготовления новодела.

Крайне важно не допускать и категорически запрещать изготовление недостающих, к сожалению, утраченных частей, элементов и деталей под старину. Напротив, все вновь изготовленные новоделы обязательно должны быть выполнены из той же породы дерева и камня, в тех же габаритах, но без тщательного копирования и имитирования рельефной пластики и орнаментального декора, ибо этого требует глубоко аналитический, подлинно научно-творческий метод «**Анастилоз**», на основе которого выполняется проект реконструкции или воссоздания первоначального облика памятника архитектуры.

Вот как оценивается метод анастилоз, используемый при сохранении и возрождении историко-культурного наследия: «Всякая реконструкция должна быть исключена изначально, можно допустить лишь анастилоз, т.е. возвращение на свои места сохранившихся, но разрозненных фрагментов. Введенные элементы всегда должны быть распознаваемы и представлять собой минимум, необходимый для обеспечения условий консервации памятника и восстановления единства его форм».

Для специалистов по теории и истории архитектуры и градостроительства, прежде всего, для специалистов консервационно-реставрационной науки и практики девизом профессиональной совести и чести стала категоричная декларация: "Реставрация прекращается там, где начинается гипотеза", – отмеченная в резолюции II Международного конгресса Международной хартии по консервации и реставрации памятников и достопримечательных мест и провозглашенная Венецианской хартией (25-31 мая 1964 г.).

В 1969-1976 годах на основе метода **анастилоз** весьма удачно восстановлен языческий храм Гарни (1 в. н.э.) в Армении – единственный памятник эллинистической архитектуры на территории Кавказа. Будучи молодым специалистом, автор этих строк имел редкую возможность несколько часов находиться у памятника, подниматься на леса и видеть конструктивно-технические и технологические особенности реконструкции уникального художественного организма храма Гарни.

5.4. Музеефикация объекта культурного наследия с экспозицией в интерьере и вокруг памятника зодчества, то есть в целом как музея. При выборе какого-либо научно-творческого метода и принципа музеефикации памятников градостроительства, архитектуры

и строительной техники, в самом начале следует приступить к реставрации в целях сохранения того или иного объекта. **Музеефикация** объекта культурного наследия, как правило, преследует ряд последовательно выполняемых организационных и реставрационных процедур, в частности, по сохранению памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны Северной Осетии. К циклу научно-творческой деятельности, бережно выполняемой с ювелирной тщательностью, относятся:

- 1) монтаж экспозиции в интерьере памятника архитектуры;
- 2) моделирование конкретной экспозиции вокруг памятника;
- 3) организация развлекательно-зрелищной экспозиции у памятника;
- 4) определение и установление реальных границ охранной зоны;
- 5) восстановление естественного ландшафта местности;
- 6) возможная регенерация историко-культурной среды;
- 7) необходимая реставрация объекта культурного наследия;
- 8) обеспечение реальных условий для визуального восприятия культурно-экологической реальности.

В первой четверти XXI века в отечественной теории и практике музеефикации распространяется научно-творческий метод шадящей (гибкой или частичной) музеефикации. Всецело оправдывает себя метод шадящей **музеефикации**, суть которого состоит в целевой установке: приведение объекта культурного наследия в музейное состояние с сохранением его первоначальной функции. Объект не изымается из природной и этнокультурной среды, но наряду с этим вокруг него создаются мемориальные музейные зоны, этот объект становится эпицентром музейной экспозиции.

Однако при достижении уровня музейного состояния памятника архитектуры и строительной техники обязательно предполагается их экспозиционная интерпретация. Ныне существует два принципиальных способа экспозиционной интерпретации отдельного памятника архитектуры и целого архитектурно-планировочного ансамбля (горного поселения):

- 1) сохранение и экспонирование памятника «как музей»;
- 2) трансформация и адаптация памятника «под музей».

Автор этих строк склонен к позиции сохранения и экспонирования памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники горной зоны Северной Осетии в виде музейных экспонатов, находящихся на лоне природы дивной красоты. Категория «**как музей**» подразумевает превращение памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники в самостоятельный объект художественной экспозиции и визуального восприятия. При этой ситуации экспози-

ция в интерьере памятника посвящена истории данного объекта, такая экспозиция учитывает характер конструктивной системы, пластические особенности и эстетическую выразительность интерьера, присущие конкретному памятнику архитектурные свойства. Помимо всего прочего, во внутреннем пространстве памятника необходимо достичь гармонизации экспозиции и интерьера. Как правило, при использовании памятника в музейном пространстве существуют определенные требования по организации в его интерьере экспозиции. Главной целью экспозиции является раскрытие информационно-эстетического потенциала самого памятника.

При сохранении и экспонировании памятника «как музей» крайне важно допустить незначительное, всего лишь минимальное вторжение в его облик, что не вступает в противоречие с требованиями его сохранности [4].

5.5. Локальные описания туристических маршрутов и организация экскурсий и путешествий по горным ущельям Республики Северная Осетия-Алания. Неповторимую по редкой красоте горную зону Северной Осетии образуют ущелья, тянущиеся вглубь гор до истоков основных стремительно текущих рек, истоки которых составляют ручейки, ниспадающие от таяния вечных снегов и ледников Главного Кавказского хребта в Дарьяльское, Тагаурское, Куртатинское, Алагирское, Дигорское ущелья. Все пять крупных межгорных ущелий сформированы из входящих в них более мелких, внутренних ущелий, образованных по руслу каждой речки – левых и правых притоков главных рек: Терек, Гизельдон, Фиагдон, Ардон, Урух, которые невозможно не включить в туристские и экскурсионные маршруты [5].

Комитет по туризму Республики Северная Осетия-Алания располагает конкретными туристско-экскурсионными маршрутами, проходящими по вышеуказанным ущельям, т.е. горной зоне республики. Однако, кроме основных маршрутов по которым туристы и экскурсанты ездят с 1940-х годов, находясь в салоне автомобиля и через стекло любоваются дивной красотой горных пейзажей, как и прежде, возможны также и местные пешие маршруты по старинным тропам каждого ущелья.

Реальны в каждом ущелье многочасовые и однодневные пешие маршруты, предельно целесообразные и рациональные по полезности для здоровья. Шагая по горной тропе, турист и экскурсант дышат целебным горным воздухом, пьют кристально чистую, холодную и вкусную родниковую воду, принимают солнечные ванны, наслаждаются пением птиц, умываются и даже купаются под водопадами, лакомятся

дикими ягодами и фруктами, посещают все культурные и природные достопримечательности на каждом конкретном пешем маршруте. Именно при кинетическом движении каждый человек имеет возможность созерцать меняющиеся «кадры видения», перед его глазами часто сменяются уголки природы ошеломительной красоты и невероятной эстетической выразительности, которые внезапно и непрерывно открываются с различных ракурсов движения и визуально воспринимаются им. Иными словами, пеший турист и экскурсант получают значительно больше ценных визуальных впечатлений и вербальной информации, нежели передвигаясь в автомобиле.

Всем гостям Республики Северная Осетия-Алания можно осуществить весьма шикарный многодневный и очень насыщенный маршрут, который предусматривает путешествие через горные перевалы из одного ущелья в другое, в направлении с востока на запад. При этом, находясь на уровне рек, через несколько часов путешествия можно оказаться на таком высоком горном перевале, откуда горная река будет казаться серебристой нитью. Преодолев три или четыре перевала и посетив четыре или пять ущелий, путник получит неповторимые по насыщенности и ценности визуальные впечатления и вербальную информацию.

Вообще-то весьма отродно отметить, что поездка из Республиканского многофункционального административно-туристического центра, удачно локализованного на западной окраине города Владикавказ, в многодневное путешествие по горной зоне Республики Северная Осетия-Алания – это изумительный и несложный маршрут.

С группой увлеченных туристов на внедорожниках гид начинает с утра длинный и таинственный многосуточный (5 дней и 4 ночи) путь: Владикавказ – Гизель – достопримечательности Тагаурского ущелья, далее через покатый перевал и поселения горный Какадур и горный Дзуарикау – Верхний Фиагдон и достопримечательности Куртатинского ущелья, далее через Архонский перевал – Унал и достопримечательности Алагирского ущелья и Туалетии, далее через Згидский перевал в Уаллагком и достопримечательности Дигорского ущелья, а вечером, последнего дня путешествия, возвращает группу благодарных туристов из Дигоры, через город Ардон и станицу Архонская – во Владикавказ.

I. Дарьяльское ущелье по реке Терек и ее притоков
(Военно-Грузинская дорога)

II. Тагаурское ущелье по реке Гизельдон и ее притоков

III. Куртатинское ущелье по реке Фиагдон и ее притоков

IV. Алагирское ущелье по реке Ардон и ее притоков
(Военно-Осетинская дорога)

IV.I. Туалетия (Туальские ущелья и реки)

IV. II. Садонское ущелье и Згидский перевал

V. Дигорское ущелье по реке Урухдон и ее притоков

Итак, за несколько суток туристы получают полноценный отдых и эмоциональное воздействие от множества незабываемых впечатлений, а гид, помимо того, что покажет возможное количество памятников материально-художественной культуры, сохранившихся на лоне чарующей природы, постарается рассказать обо всем: осетинском народе, его языке, национальной духовной культуре (Нартовском эпосе, песне, музыке и танце, костюмах и о многом другом).

Виды вдоль дорог и рек, поистине пленительны, таинственны и фантастичны. Ущелья, находящиеся на высоте от +1200 и до 2600 метров над уровнем моря, считаются одним из популярнейших маршрутов Кавказа. Помимо автомобильных дорог, на территории каждого ущелья имеется развитая сеть пеших треков, некоторые еще предстоит обнаружить и привести в надлежащий порядок.

Известная далеко за пределами Кавказа маленькая Республика Северная Осетия-Алания является одним из самых южных, высокогорных и невероятно красивых субъектов Северо-Кавказского федерального округа Юга России. В громаде горных хребтов Большого Кавказа сказочные вершины гор, утром – белоснежные, днем – вонзившиеся в облака, вечером – серые силуэты с белыми вершинами, а ночью – мрачные громады, тем не менее, Кавказские горы – величественны и прекрасны, обладают неимоверной силой притяжения для всех людей доброй воли и благих намерений.

Резюме. Теперь, в заключительной части статьи, необходимо подытожить предлагаемые автором этих строк научные принципы и стратегию сохранения национального природного и историко-культурного наследия, а также вкратце пояснить целебную, экономическую, идеологическую и политическую важность функционирования туристических маршрутов и смысловую суть роли и значения интенсивного развития культурно-познавательного туризма в Республике Северная Осетия-Алания.

В настоящее время принципиально важно понять и сохранять объекты культурного наследия в состоянии **in situ**, т.е. на том месте, где они изначально появились и успешно функционировали. Автор этих строк все же склонен к мысли о том, что экспозиция памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники в естественных условиях их создания – это **живой музей** культурного и природного наследия конкретной страны, весьма ценный и очень полезный для развития культурно-познавательного туризма.

Вместе с тем, кроме основного, главного, фешенебельного комплекса Республиканского многофункционального административно-туристического центра с парком различной марки автомобилей (комфортных больших автобусов, микроавтобусов, внедорожников и др.), локализованного на западной окраине города Владикавказ, поистине являющегося сердцевиной организации, планирования, координирования и управления администрацией многоаспектным процессом ежедневной интенсивной деятельности, крайне важно еще предусмотреть локальные объекты в горных ущельях: Тагаурском, Куртатинском, Алагирском, Дигорском. Имея такую развитую сеть организованного предоставления всех необходимых услуг для туристов и экскурсантов, можно и нужно смело приступить к интенсивному развитию на надлежащем уровне культуры, сервиса и информационного обеспечения, внутреннего и внешнего туризма.

Всему населению республики должно быть ясно, что для осуществления столь актуального, экономически выгодного, социально и политически важного, государственно значимого и национально ценного замысла в каждом ущелье необходимо построить здания опорных турбаз, состоящих: из двух помещений для диспетчеров и гидов, кабинета директора, кабинета бухгалтерии, зала-заседаний сотрудников, просторного зала общения и для иных развлекательно-зрелищных мероприятий, корпуса для размещения туристов на отдых и ночлег, медпункта, магазина розничных товаров и гастрономии, кухни с просторным залом в столовой, комнаты досуга, подсобных помещений (салонном красоте и парикмахерской, прачечной, гладильной, душевыми кабинами и др.), а также и бассейна возможной длины. Все эти помещения должны быть взаимно связанными в едином комплексе.

Только крытые гаражи и складские помещения составляют отдельно расположенный объем строений. Крайне важно создать теоретически совершенную единую систему успешного функционирования всего туристического центра. Предлагаемая автором этих строк творческая идея при разумной, целенаправленной эксплуатации туристических маршрутов окажется весьма полезной для здоровья людей и наверняка прибыльной для нации и государства. Более того, во Владикавказе будет устроено на работу в Центре не менее 100 человек, а в каждом ущелье появится не менее 50-60 мест приложения труда человека. В целом, как минимум, в 300 семьях отец или мать ежемесячно будут приносить зарплату.

Комплекс Республиканского многофункционального административно-туристического центра в городе Владикавказ обязан по грамотно составленному графику последовательно снабжать туристическими группами с гидом каждый из четырех локальных опорных комплексов,

находящихся в Тагаурском, Куртатинском, Алагирском, Дигорском ущельях. Ежедневно прибывающие в город Владикавказ отечественные и иностранные туристические потоки, экскурсанты и путешественники по имеющейся связи организовано принимаются операторами-диспетчерами и на основе предварительно составленного планирования сходу вовлекаются в предельно логичную и рационально налаженную систему успешного, полноценного и последовательного функционирования всей сложной сети Республиканского многофункционального административно-туристического центра – головного ядра во Владикавказе.

Выводы и рекомендации. Научно-теоретическая проблема оказалась весьма сложной и трудоемкой для ее осмысления и целенаправленного исследования, но будет еще сложнее для творческого освоения этого проектного задания градостроителем, архитектором, инженером и конструктором строительства, специалистом по дорожному движению и транспорту, экономистом, специалистом по рекреации и гостиничному хозяйству, врачом-гигиенистом и представителями других профессий. Невозможно будет выполнить главный и локальные проекты без регулярных консультаций и обсуждения творческих проблем с опытными гидами, диспетчерами и специалистами по туристической рекреации, транспортной логистике и гостиничному хозяйству.

1) Переход от декларировавшегося ранее использования наследия к его освоению – это магистральная тенденция и восходящий вектор современного социокультурного развития общества и государства. Осмысление научно-теоретических методов и принципы научно-творческого освоения национального культурного наследия и природного достояния – таков, поистине универсальный способ сохранения памятников градостроительства, архитектуры и строительной техники, остающихся живыми и действенными, даже когда та или иная форма бытия культуры перестает существовать физически. Освоенная социумом культурно-познавательная форма обретает свое духовное бытие и способность воплотиться в ином представлении культуры другого времени и пространства. Разумно освоенное культурное наследие способствует сплочению людей, объединению народа в социуме, утверждению самостоятельности нации. Степень овладения культурным наследием и природным достоянием, методы, критерии и принципы его музеефикации является важнейшим показателем культурного уровня конкретного общества, создателя и носителя столь уникальных и ценных культурных традиций.

2) Ныне невероятно важно выдвигать и требовать сохранения историко-культурного объекта на том месте и в той обстановке на лоне природы, где он был создан и на протяжении многих веков успешно функционировал, некоторые сооружения продолжают функционировать, а остальные стали памятниками – материализованными свидетельствами, зримыми показателями и весомыми определителями уровня мышления и творческого дарования минувших веков и ушедших поколений. Именно поэтому в государственной политике охраны культурного наследия актуализируется проблема его сохранения на основе музеефикации памятников, ансамблей, территорий, естественно-исторической среды. Можно с уверенностью прогнозировать, что с каждым годом будет получать всеобщее признание специалистов и народа тенденция сохранения каждого памятника *in situ*, с возможностью экспозиции нематериального наследия и проявлением устного народного творчества. Надо полагать, что настало время пробуждающихся народов, которые уже осознали всю фальшь занесенной с Запада фиктивной концепции глобализации народов России, казалось бы, всего человечества. Вопреки мнениям всех идеологов глобализации, жизненная действительность выявляет то, что абсолютно невозможно лишить народы России, в равной степени всей разумной части человечества, их национальной принадлежности, их этнической самоидентичности. Поэтому все прогрессивно мыслящие нации и передовые государства ныне озабочены проблемой сохранения своего культурного достояния в состоянии *in situ* как явные показатели коллективной памяти предков, как живые свидетельства исторической памяти каждого национального общества, богатого родными просторами, присущим образом жизни, многообразной материальной и духовной культурой.

3) В невероятно сложной и принципиальной проблеме сохранения и музеефикации национального культурного наследия, по мнению автора этих строк, более актуальными являются два типа музеев: живые музеи и экомuzeи. Специфика их заключается в том, что естественно-историческая среда и этнокультурное наследие музеефицируется как неразрывное единое целое и, причем, отнюдь не в статичном варианте, а в динамичном развитии.

Живой музей – это средовой музей, хранящий объекты материального и нематериального наследия в естественной для них природной и историко-культурной среде в условиях поддержания изначальных функций и постоянной актуализации. Данный музей находится в тесном взаимодействии с местным населением, что обеспечивает сохранение функционирующей, развивающейся традиции этнической культуры.

Экомузей – это музей, созданный для комплексного обеспечения сохранности, восстановления, изучения и публичного представления целостных территориальных комплексов культурного и природного наследия, материальных и духовных ценностей в их традиционной культурно-исторической среде. В экомузее объекты историко-культурного наследия не изымаются из естественной среды, более того, они используются по первоначальному назначению. Отличительной особенностью экомuzeя помимо того, что он сохраняет наследие в его развитии, является и то, что хранителями данного наследия выступают носители традиции, местные жители.

Из двух музеев под открытым небом весьма наглядна разница в основе подхода к музеефикации объектов историко-культурного наследия и специфическими методами реаллий естественно-исторической среды. Более того, надо полагать, что:

- живые музеи неизменно в повседневной реальности музеефицируют недвижимые объекты этнокультурного наследия и естественно-историческую среду в развитии;

- экомузеи, где среда сохраняется в развитии усилиями местных жителей, и объекты историко-культурного наследия используются по первоначальному назначению.

Осмысливая имманентную суть обоих типов музеев можно сделать вывод о том, что наибольшим потенциалом для актуализации недвижимого, нематериального и устного наследия обладают живые музеи и экомузеи, так как обеспечивается необходимое для существования традиции условие – ее постоянное воспроизводство. Именно в этом состоит смысл научной новизны, социальной значимости и экономической эффективности столь сложной и актуальной проблемы сохранения недвижимого, нематериального и устного наследия таких обитателей Центрального Кавказа и Среднего Предкавказья, какими были ираноязычные кобано-тлийские племена в древности и аланы в эпоху раннего и зрелого средневековья, а с периода позднего средневековья и поныне являются ираноязычные осетины.

Фактически живые музеи и экомузеи как средовые музеи имеют больше всего возможностей по актуализации нематериального и устного наследия, так как они музеефицируют объект недвижимого и нематериального наследия вместе с естественно-исторической средой, соответственно вместе с создателями и носителями этнических традиций в их преемственном развитии. В последние десять-двадцать лет заметно повышение внимания музеев и комитетов по охране национального культурного наследия к нематериальным ценностям каждого народа,

что придает большую гибкость и многогранность уже существующим музеям и способствует созданию музеев нового типа, т.е. живых музеев. Однозначно то, что наибольший потенциал по работе с нематериальным наследием имеется в тех музеях, где нематериальные объекты сохраняются в совокупности с естественно-исторической средой и этнокультурным наследием.

Примечания

Все цифровые обозначения в тексте статьи, заключенные в квадратные скобки, относятся к примечаниям.

* Еще будучи студентом я удостоился чести лично познакомиться и несколько раз встречался с удивительно энергичным и доброжелательным, но рано ушедшим в мир иной, Энвером Али оглу Касимзаде (в юности – Энвер Алибекович Касимов, 12(25).02.1912-12.03.1969), достойным сыном высокообразованной и интеллектуально развитой семьи, выдающимся зодчим Азербайджана, кандидатом и доктором архитектуры на защите единственной диссертации, профессором, членом-корреспондентом Академии наук Азербайджанской ССР, ректором Азербайджанского государственного политехнического института. Мои встречи и беседы с М.А. Усейновым, Л.С. Бретаницким, А.-В.Р. Саламзаде, А.Г. Ализаде и многими другими историками искусства, архитектуры и градостроительства Азербайджана – это специальная тема моих благих воспоминаний и размышлений!

1. Музеефикация – это важное направление деятельности музеев и органов охраны культурного наследия и природных достопримечательностей, заключающееся в преобразовании симбиоза историко-культурных и природных объектов в музейные объекты с целью максимального сохранения и выявления историко-культурной, научной, художественной и эстетической ценности объектов и их активное включение в современную культуру.

Автор статьи особое внимание уделил таким двум типам музеев, как Живой музей и Экомузей. Принципиально важно не смешивать их с другими видами средовых музеев, так как историко-культурная среда сохраняется в них специфическим образом.

Из-за ограниченности объема статьи ее автор не уделил внимания новому направлению теории и практики мирового, в том числе и отечественного, музееведения, каковым является **музеефикация промышленных и промышленных объектов**. По декларации Международного комитета по сохранению индустриального наследия, созданного в Великобритании в 1960-х годах (Россия вошла в этот комитет в 1994 году), к индустриальному наследию относятся промышленные предприятия

тия и индустриальные памятники массового производства, относящиеся к периоду с конца XVIII до середины XX века, наряду с предприятиями, включающие также и отдельные механизмы производства. До недавнего времени данные объекты не осознавались как часть историко-культурного наследия, однако в последнее время наметилась тенденция их сохранения и использования.

2. По настоящее время в научном обиходе нет архитектуроведческого исследования, которое бы охватывало все виды и жанры традиционного зодчества ираноязычных аланских племен эпохи раннего и зрелого средневековья и ираноязычного осетинского народа эпохи позднего средневековья и нового времени. Представленная в статье научная всеобъемлющая систематика архитектурно-планировочного и строительно-технического наследия Центрального Кавказа, в частности, горной зоны Республики Северная Осетия-Алания, составлена автором статьи и впервые опубликована.

3. Аспекты и проблемы истории материально-художественной и духовной культуры ираноязычных аланских племен и ираноязычного осетинского народа, в той или иной степени научной достоверности освещаются в обобщающих коллективных трудах, монографических исследованиях и научных статьях по исторической и физической географии и картографии, истории древности и средних веков, археологии, этнологии и ономастике, исторической антропологии, ареальной лингвистике и этимологии, фольклористике, мифологии и эпосоведению, искусствоведению и архитектуроведению Центрального Кавказа, прежде всего, отечественные ученые из городов: Москва, Санкт-Петербург, Тбилиси, Ереван, Владикавказ и Цхинвал, а также и иностранных специалистов из Австрии, Германии, Франции, Великобритании и других стран Западной Европы, США и Канады. Все издания и публикации составляют основополагающее издание: «Сводная библиография и биобиблиография по аланистике и осетиноведению», которая пока никем не составлена. Нет также библиографического указателя или пособия по музеефикации памятников культуры и природы, и по давно уже функционирующим туристическим и экскурсионным маршрутам по горной зоне Республики Северная Осетия-Алания, как и нет библиографического указателя книг, альбомов, каталогов, брошюр и статей по сохранению и возрождению культурного наследия того же ареала.

4. Автор статьи является ярым сторонником сохранения и экспонирования памятника градостроительства, архитектуры и строительной техники «как музей», а отнюдь не «под музей», т.е. в состоянии *in situ*

сохраняется и музеефицируется в симбиозе природная обстановка и культурное наследие! Крайне важно допустить незначительное, всего лишь минимальное вторжение в его облик, что не вступает в противоречие с требованиями его сохранности. Жизненные реалии продолжают в повседневном режиме, но уже в более цивилизованном порядке. В интерьере и вокруг некоторых памятников монтируются выставочные экспозиции, устраиваются лавочки с сувенирами и угощениями национальными блюдами. Отдельные народные творческие коллективы в национальных костюмах выступают с хоровыми песнями, развлекательно-зрелищными и музыкально-танцевальными представлениями.

5. В Комитете по туризму Республики Северная Осетия-Алания, город Владикавказ, надо полагать, что поныне сохранились, разработанные еще в середине XX века, советские карты-схемы туристических маршрутов по горным ущельям республики. Разумеется, эти маршруты необходимо освежить, уточнить и дополнить, так как с середины минувшего века отечественный туризм сделал значительный прогресс в своем развитии.

Rahibə Əliyeva

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
ŞÖBMA-nın müxbir üzvü, BMA-nın professoru,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: rahibe.aliyeva@mail.ru
(Азербайджан)

Rahiba Aliyeva

Institute of Architecture and Art of ANAS
Professor of BMA, corresponding member of SHOBMA,
Ph. D. in Architecture, Associate Professor
E-mail: rahibe.aliyeva@mail.ru
(Azerbaijan)

UOT 72.033

**AZƏRBAYCANDA TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI “AÇIQ
SƏMA ALTINDA MUZEYLƏR” KİMİ**

Xülasə. Respublika ərazisində Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 6308 arxeoloji, memarlıq və bağ-park qurğuları, 28 Tarix-mədəniyyət qoruqları dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Abidələr və tarix-mədəniyyət qoruqları muzey eksponatları kimi “Açıq səma altında muzeylər” kimi fəaliyyət göstərir. “Açıq səma altında muzeylər” muzey fəaliyyətinin istiqamətlərindən biridir. Bu, daşınmaz tarixi-mədəni irsin muzey nümayişini nəzərdə tutur. İlk açıq səma altında muzeylərin(skancen) yaradılması ideyası İsveç filoloqu və etnoqrafı Artur Hazelius tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Tarix-mədəniyyət qoruqları, memarlıq irsi, arxeoloji qoruqlar, memarlıq qoruqları, “açıq səma altında muzeylər”.

**HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF
AZERBAIJAN AS "OPEN-AIR MUSEUMS"**

Abstract: On the territory of the republic, the Ministry of Culture has registered 6308 archaeological, architectural and landscape gardening structures, 28 historical and cultural reserves. Monuments and historical and cultural reserves function as "open-air museums" as museum exhibits. “Open

Air Museums" is one of the activities of the museum, which involves a museum exposition of a real historical and cultural heritage. The idea of creating the first open-air museums (scans) was put forward by the Swedish philologist and ethnographer Arthur Hazelius.

Keywords: historical and cultural reserves, architectural heritage, archaeological reserves, architectural reserves, «open-air museums».

Giriş.

Respublika ərazisində Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 6308 arxeoloji, memarlıq və bağ-park qurğuları, 28 Tarix-mədəniyyət qoruqları dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Abidələr və tarix-mədəniyyət qoruqları muzey eksponatları kimi "Açıq səma altında muzeylər" kimi fəaliyyət göstərir. "Açıq səma altında muzeylər" muzey fəaliyyətinin istiqamətlərindən biridir. Bu, daşınmaz tarixi-mədəni irsin muzey nümayişini nəzərdə tutur. İlk açıq səma altında muzeylərin (skansen) yaradılması ideyası İsveç filoloqu və etnoqrafı Artur Hazelius tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Tədqiqat:

Mədəniyyət Nazirliyinin qeydiyyatına görə Azərbaycan ərazisində 28 tarix-mədəniyyət qoruqları qeydə alınmışdır. Bunlardan 14-ü tarix-mədəniyyət, 8-i tarixi memarlıq, 2-si tarixi bədii qoruq statusu adını daşıyır. Azərbaycan Respublikası ərazisində tarix-mədəniyyət qoruqları abidələrin tipləri baxımından memarlıq ("Kiş" məbədi, "Çıraqqala", "Ordubad", "Şuşa", "İçərişəhər"), arxeoloji ("Şabran", "Qəbələ", "Qobustan"), etnoqrafiya ("Qala", "Xınalıq"), mədəniyyət ("Gəmiqaya", "Keşikçi dağ", "Zaqatala") və tarixi ("Şabran") qoruqlarına bölünürlər. Qoruqların tarixi-memarlıq siması iqlim, yerləşdikləri coğrafi məkan və yerli inşaat materiallarından asılı olaraq formalaşmışdır.

Tarix-mədəniyyət qoruqlarını tutduqları ərazi və abidələrin sayı baxımından 3 qrupa bölmək olar:

1. Yaşayış məskəninə ərazisinin bütövlükdə qoruq elan olunması. (İçərişəhər, Lahıc, Basqal, İlisu, Xınalıq, Şuşa, Şəki və s.);
2. Hər hansı bir kompleksə qoruq statusunun verilməsi ("Pir Hüseyn" xanəgahı, "Keşikçi dağ" qoruğu, "Gəmiqaya", "Atəşgah" qoruq kompleksləri və s.);
3. Hər hansı bir abidəyə qoruq statusunun verilməsi ("Kiş", "Çıraqqala", "Gülüstən" qoruqları və s.)

Bu gün qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı, mədəni turizmin təşkili, inkişaf etdirilməsi üçün memarlıq irsinin tədqiqinə böyük ehtiyac var. Məhz bu məqsədlə Azərbaycanın tarixi-mədəniyyət qoruqlarının mədəni irsinin tədqiqi, onların "Açıq səma altında muzeylər" kimi fəaliyyətinin təmin olunması bu gün çox aktualdır. Memarlıq və arxeoloji irs obyektlərinin üzə çıxarılması, tədqiqi, qeydiyyata alınması və ən dəyərlilərinin qorunması

məqsədlə “açıq səma altında muzeylər” in mədəni irsin populyarlaşdırılması prioritetlərindən biridir. Azərbaycanın tarixi mədəni irsi ilə maraqlanan hər bir xarici və ya yerli turistlər abidələrin tarixi, onların inşa texnikası, tikinti mədəniyyəti və s. tanış olur. Mədəni irsimizin qorunması ilə bağlı aparılan islahatların davamı kimi tarixi ərazilərin, tarix və mədəniyyət qoruqlarının mühafizəsinin müasir səviyyədə təşkil olunması, qədim tarixi və mədəni sərvətlərimizin öyrənilməsi və geniş kütlələrə çatdırılması ilə əlaqədar daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Dövlət Proqramının əsas məqsədi daşınmaz tarixi və mədəni irsin, tarixi ərazilərin, tarix və mədəniyyət qoruqlarının öyrənilməsi, onların əhəmiyyətinin geniş kütlələrə çatdırılması, eyni zamanda qorunmasının təmin olunması və turizm məqsədlərilə istifadə olunmasıdır.

Memarlıq və arxeoloji abidələrin muzeyləşdirilməsi mədəni irsin qorunmasının aktual tərəflərindən biridir. Bu proses elmi-nəzəri, metodoloji biliklərin zəruriliyi ilə yanaşı, əməli vərdiş, bacarıqların olmasını da tələb edir. Belə açıq səma altında muzeylərə “İçərişəhər”, Şəkinin “Yuxarı Baş”, Şuşa, Ordubad, “Keşikçi dağ”, “Çıraq qala” kimi memarlıq və Ağsu, Şabran, Qəbələ kimi arxeoloji qoruqlar və tək-tək müdafiə, dini, mülki, hidrotexniki qurğular misal ola bilər.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan ərazisində olan arxeoloji və memarlıq irsindən ibarət olan “Açıq səma altında muzeylərin” tədqiqinin, qorunmasının və turistlərə təqdimatı yollarının araşdırılmasından ibarətdir. Bu sahədə ölkə ərazisində olan tarixi-mədəniyyət qoruqlarında aparılan bərpa və konservasiya işləri və mədəni turizmin inkişafı yollarının açıqlanması məqsəduyğundur. Azərbaycanın maddi və mənəvi irsinin UNESCO-nun nadir əsərləri sırasına daxil edilməsi beynəlxalq əməkdaşlığın əsas göstəriciləridir. “Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası da daxil olmaqla Bakının İçərişəhər Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğunun”, “Qobustan Qayaüstü Tarixi-Bədii Landşaft Kompleksinin”, “Şəki xan sarayı ilə Şəkinin tarixi mərkəzinin” UNESCO-nun Dünya irsi siyahısına daxil edilməsi və “Xınalıq” Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun 2020-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrs Komitəsinin İlkin Siyahısına daxil edilməsi mədəniyyətimiz üçün mühüm hadisələrdir və Azərbaycanla bu təşkilat arasında olan əməkdaşlığın davamlılığını diqqətə çatdırır. Azərbaycanda daşınmaz abidələrin UNESCO-ya daxil edilməsi ilə muzeyləşdirilməsi onların nəinki Azərbaycana, eləcə də bəşəriyyətə məxsus olmasının sübutudur. Bu da öz növbəsində xarici turistlərin ölkəyə axınını təmin etmiş olur.

Memarlıq və arxeoloji irsin qorunmasının əsas şərtlərindən başlıcası onlara düzgün yanaşmadır. Memarlıq irsinin qorunması onların bərpa və

konservasiyası ilə bağlıdır. Buna misal olaraq, İçərişəhər, Basqal, Şəkinin “Yuxarı Baş”, İlisu və s. qoruqlardakı memarlıq irsini göstərmək olar. Memarlıq irsinin qoruqlarda açıq səma altında muzeylər kimi nümayiş etdirilməsi daima təbii və antropogen təsirlərə məruz qaldığından, onlarda təmir-bərpa və konservasiya işlərinin mütəmadi aparılması mütləqdir.

Arxeoloji qoruqların mühafizəsində 3 cür qorunma mümkündür: 1. Qoruğun qapalı kolpak altında qorunması; 2. Qoruğun yarı açıq; və 3. Açıq şəkildə qorunması. Azərbaycanda arxeoloji irs əsasən qapalı (Ağsu), yarı açıq (Çuxur Qəbələ) və açıq şəkildə (Şabran, İçərişəhərdə arxeoloji abidələr) mühafizə olunur. Yarı açıq və açıq şəkildə abidələrin nümayişi onların təbii faktorların və vəhşi heyvanların təsirinə məruz qalmasına səbəb olur. Arxeoloji abidələrin kombinə edilmiş ekspozisiyaları müsbət qiymətləndirilə bilər. Ekspozisiyanın açıq səma altında talvar, yaxud da pavilyonlarda təşkili məqsəduyğun hesab olunur. Arxeoloji abidələrin muzeyləşdirilməsi prinsipləri: əsliliyin, təbii-mədəni landşaftın, mötəbərliyin saxlanması, bütövlüylə qorunması və funksionallıqdan ibarətdir.

Daşınmaz irsin açıq səma altında muzeyləşdirilməsində əsas şərtlərdən biri də onların mühafizə zonasının yaradılmasından ibarətdir. Əkin işlərinin, tikinti, yol çəkilişlərinin mühafizə zonalarından kənarda aparılması abidənin və ya qoruqların uzunömürlüliyünün təminatçısıdır.

Azad olunmuş Qarabağ torpaqlarında mədəni irsin bərpası, qorunması və açıq səma altında muzey eksponatları kimi təqdim olunması problemlərinin həlli də əsas məqsədlərdəndir. 28 illik erməni işğalının 44 günlük Zəfərlə nəticələnən qələbəsi Qarabağa yeni həyat, canlanma gətirdi. Bölgədə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmışdır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası istiqamətində nəhəng layihələr həyata keçirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının, mühafizə zonasının işlənməsi, şair Molla Pənah Vəqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışı, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir. Artıq vitseprezident Mehriban Əliyevanın göstərişi ilə Almaniyadan bərpaçı mütəxəssislər Ağdamın Cümə, Qiyaslı kənd məscidinin və Şuşanın Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa, Saatlı məscidlərində bərpa işlərini həyata keçirməkdədirlər. Şəhərin sovetlər dövründə inşa olunmuş “Qarabağ” oteli, “Xarı bülbül” oteli istifadəyə verilmiş, yeni otelin və muzey mərkəzinin təməli qoyulmuşdur. Bərpa işlərinin aparılmasında Heydər Əliyev fondunun yaxından dəstəyi olmuşdur. Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən “Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrə təhlükə yaradan işlərin məhdudlaşdırılması və ya dayandırılması ilə bağlı yazılı göstərişlərin məzmunu, habelə təhlükənin

aradan qaldırılması tədbirləri, onların həyata keçirilməsi Qaydası”nın, “Şuşa şəhərinin ərazisində abidələrin qorunmasına dair mühafizə müqaviləsi”nin, “Şuşa şəhərinin ərazisində abidələrin monitorinqinin həyata keçirilməsi Qaydası”nın, “Şuşa şəhərinin ərazisində üzərində və mühafizə zonalarında reklam qurğularının yerləşdirilməsini qadağan edilən abidələrin siyahısı” na dair Qərar və təklifləri işlənmiş, qədim Şuşanın tarixi hissəsi qorunub saxlanılmaqla baş planı təsdiq olunmuşdur. Birinci mərhələdə 25 yaşayış evinin inşası nəzərdə tutulmuşdur. Bu günki problemlərdən biri də memarlıq irsinin bərpa olunaraq qorunub saxlanılması və UNESCO-ya təqdim olunmasıdır. Bununla bağlı UNESCO-nun nümayəndələri dəfələrlə Şuşa şəhərində olmuş, təmir-bərpa işlərini dəyərləndirmişlər. Qərara alınmışdır ki, ermənilərin tamamilə dağıtdığı məhəllə məscidləri arxiv materiallarına əsasən olduğu kimi yenidən inşa olunsun. Tarixi ərazinin sərhədləri genişləndirilərək buradakı mülki tikililərin bərpası da tezliklə həyata keçiriləcəkdir. Hal-hazırda Mehmandarovların evində və həyətidəki məsciddə, Köçərli küçəsi 6 ünvanındakı yaşayış evində, Qazançı kilsəsində, Rasta bazar küçəsindəki karvansarlarda və bir-sıra yaşayış evlərində layihə- eskiz sənədlərinə əsasən bərpa işləri aparılır. Əsas problemlərdən biri də şəhərdə yeni tikinti işlərinin aparılmasından ibarətdir. Unutmaq olmaz ki, aparılan tikinti işləri tarixi irsin simasına, Arran(Qarabağ) memarlıq məktəbinə uyğunlaşdırılmaqla həyata keçirilməlidir. Xüsusilə Qazançı kilsəsi yaxınlığında bünövrəsi qoyulmuş yeni məscid binasını qeyd etmək lazımdır. Yeni tikililər tarixi simaya uyğun olaraq abidə ilə harmoniyada inşa olunmalıdır. Qarabağın daşınmaz irsinin bərpası ilə və erməni vandallarının dağıtdığı mədəni irsin açıq səma altında muzeyləşdirilməsi ilə bu bölgəyə turist axınını təmin etmək və həqiqəti dünyaya bəyan etmək aktual olaraq qalır.

Nəticə:

Azərbaycanda daşınmaz irsin, eləcə də tarix-mədəniyyət qoruqlarının “Açıq səma altında muzeylər” kimi sərgilənməsi tarixi irsimizin gələcək nəsillərə, dünyaya tanıtılması üçün olan vasitələrdəndir. Belə muzeylərin düzgün təşkili, infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi, həm ölkə daxilində və ölkə xaricində reklam işlərinin aparılması turistlərin belə məkanlara cəlb olunması, bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsiri ilə nəticələnə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Eyvazova Y. Muzeydönkənar tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və istismarı. Bakı-2010.

2. Əliyeva R. Abşeronun tarix-mədəniyyət qoruqları. Bakı-2018
3. Kazımzadə E. Ə. Azərbaycanın qoruq-muzeyləri və onların milli-mənəvi dəyərlər sistemində yeri. (Avtoreferat) Bakı-2011.
4. <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html>.

Рахиба Алиева

Историко-культурные заповедники Азербайджана как «музеи под открытым небом»

На территории республики Министерством культуры зарегистрировано 6308 археологических, архитектурных и садово-парковых сооружений, 28 историко-культурных заповедников. Памятники и историко-культурные заповедники выполняют функцию «музеев под открытым небом» как музейные экспонаты. «Музеи под открытым небом» — одно из направлений деятельности музея, которое предполагает музейную экспозицию реального историко-культурного наследия. Идею создания первых музеев под открытым небом (сканов) выдвинул шведский филолог и этнограф Артур Хазелиус.

Ключевые слова: историко-культурные заповедники, архитектурное наследие, археологические заповедники, архитектурные заповедники, «музеи под открытым небом».

Рустам Мукимов,

Таджикский технический университет имени академика
М.С.Осими, профессор кафедры «ДАС и Реставрация», доктор
архитектуры, профессор, лауреат Госпремии Республики
Таджикистан имени А.Рудаки в области архитектуры.
(Таджикистан)

Курчибек Юсупов,

ТТУ им. акад. М.С.Осими,
старший преподаватель кафедры
«Архитектура и Градостроительство»,
профессор и член-корреспондент МААМ
(Таджикистан)

Rustam Muimov,

Tajik Technical University name of Academician MSOSI,
Professor of the Department "Das and Restoration",
Dr. Architecture, Professor,
Laureate of Mr. Republic of Tajikistan
named after A.Rudaki in the field of architecture.
(Tajikistan)

Kurtybek Yusupov,

TTU them. Acad. MSOSI,
Senior teacher of the department
"Architecture and urban planning",
professor and Corresponding Member
IAAM (Tajikistan)

УДК 72 .036 (575.3)

**САРАЗМ – ДРЕВНЕЙШИЙ ПРОТОГОРОД ПРЕДГОРНОЙ
ЧАСТИ СРЕДНЕЙ АЗИИ**

Аннотация: в докладе рассматриваются вопросы изучения древнеземледельческого поселения Саразм в Пенджикентском районе Согдийской области Республики Таджикистан и организации историко-археологического заповедника – музея под открытым небом. Поселение возникло в предгорной зоне Зеравшанских гор долины реки Зеравшан 5500 лет назад. Археологами раскопано около 100 га территории, на которой открыты жилища разных слоёв населения, храмы и святилища,

монументальное дворцовое здание. Здание прямоугольное в плане построено из глины-сырца по законам гармонизации со знанием «золотого отношения». Наиболее крупные объекты Заповедника покрыты навесами для защиты от атмосферных осадков, ветра и пыли.

SARAZM - THE MOST ANCIENT PROGRESSION OF THE FOOTHILL PART OF CENTRAL ASIA

Abstract: the report examines the issues of studying the ancient agricultural settlement of Sarazm in the Penjikent district of the Sughd region of the Republic of Tajikistan and the organization of a historical and archaeological reserve – museum in the open air. The settlement originated in the foothill zone of the Zeravshan Mountains of the Zeravshan River valley 5,500 years ago. Archaeologists have excavated about 100 hectares of territory on which dwellings of different strata of the population, temples and sanctuaries, a monumental palace building have been discovered. The building is rectangular in plan, built of raw clay according to the laws of harmonization with the knowledge of the "golden ratio". The largest objects of the Reserve are covered with canopies to protect against precipitation, wind and dust.

Ключевые слова: заповедник, Саразм, Таджикистан, археологический заповедник, музей под открытым небом; «золотое отношение», пропорционирование.

Keywords: nature reserve, Sarazm, Tajikistan, archaeological reserve, open-air museum, "golden ratio", proportioning.

В сентябре 2020 года мировая общественность отметила 5500-летие раннегородского поселения Саразм в западной части Пенджикентского района Согдийской области Республики Таджикистан. Это поселение отождествляется с зарождением одного из древнейших цивилизаций на территории Таджикистана, создателями которой являются арийские племена. Именно по утверждению академика Н.Н.Негматова, что в IV-III тысячелетиях до нашей эры (т.е. 6-5 тысяч лет до наших дней) происходит полное сложение земледелия и ирригации, образа оседлой жизни и труда, формирование оазисов, поселений и ранних городов, их жилищ, общественно-духовных и административных центров [5]. Поэтому мы считаем, что Центральная Азия, в том числе Средняя Азия, входит в число очагов древних культур, связанных с длительной оседлостью племенных групп, что позволило древнему населению выработать не только систему предварительного «проектирования», но также, очевидно, и

систему геометрической гармонизации плана сооружения и всего его облика.

А. И. Исаков, основной исследователь памятника, на основе открытия Саразма обосновал и сделал вывод о том, что он имеет явные признаки протогородской цивилизации, что свидетельствует о формировании самого раннего города на территории Средней Азии уже в 3155-2900 гг. до н.э., т.е. в конце IV- начале III тыс. до н.э. [2].

Древние строители Саразма в указанное время уже имели опыт строительства сооружений, отличающиеся продуманностью планировочной схемы, четким построением геометрических форм, стремлением строго придерживаться симметрии в очертании плана. Всеми этими особенностями обладало монументальное дворцовое здание, выстроенное в 3100/2900-2700/2300 гг. до н.э. на возвышенности в центральной части Саразма [6, с. 183].

В конце III тыс. до н.э. Саразм становится центром производства медных и бронзовых изделий, а саразмийцы становятся экспортерами металлических предметов. Таджикские исследователи считают, что становление культуры Саразма на разных этапах развития, начиная с IV тыс. до н.э., происходило при участии культур юго-западных областей Средней Азии, что отразилось на взаимовлияниях архитектурных традиций Мургабского оазиса и верховьев реки Зеравшан [2].

В III тыс. до н.э. отмечается расширение культурных связей Саразма до культур Месопотамии, Хорасана, Белуджистана, Индии и др. [3, с. 21-24]. В Саразме появляется ряд зданий, носящих общественный характер, например, дворец, имеющий четкую плановую структуру, возведенной из формованного сырцового кирпича). Материалы исследования А.Исакова показывают, что сооружение дворцово-культового назначения с четко очерченным прямоугольным планом отличалось от рядовых домов монументальностью и представительностью, подчеркнутых высоким прямоугольным стилобатом с пандусным подъемом [3].

Если проанализировать чертеж плана монументального здания с применением геометрической системы пропорций, то можно с некоторой долей осторожности (объект ведь археологической сохранности) увериться в том, что древний зодчий был знаком с приемом геометрического построения «золотого сечения» на основе системы диагоналей. На этой и по другим показателям можно считать, что Саразм является первым в своем роде памятником эпохи бронзы, где замечен метод геометрического построения монументального здания. Этот метод наглядно показывает, что зодчие протогорода Саразм, так же, как и зодчие древнего Египта эпохи ранней бронзы, знали о «золотом сече-

нии» и владели элементарной геометрией, умело применяя свои знания для построения плана здания сначала в виде проекта-макета, а затем и в натуре на участке строительства.

Композиционный анализ, произведенный исследователями на отдельных объектах Саразма показывает частое применение геометрического построения планов помещений и отдельных зданий не только методом отношения диагонали двух квадратов к стороне но также и других методов, например, метода, основанного на делении в среднем и крайнем отношении [4, с. 157-182].

Таким образом, наш экскурс в историю формирования древнеземледельческого раннего города Саразм в Пенджикентском районе показывает не только его уникальность и совершенство в пределах Центральной Азии, но также всего Древнего Востока. Предварительный анализ планового построения дворцового сооружения и объектов жилищного и общественно-ритуального назначения наглядно демонстрирует предварительное «проектирование» объекта. Это, в свою очередь, свидетельствует о грамотности местных зодчих и их умение простейшими подручными материалами (бечевка и колышки) легко построить на участке строительства гармоничный план сооружений с применением «золотого сечения».

В последние десятилетия нового столетия на Саразме последовательно ведутся административные, строительные работы по созданию историко-археологического заповедника и превращения его в одну из научных и общенациональных центров. В настоящее время значимые объекты городища защищены навесами, создано здание музея Саразма, территория заповедника ограждения с устройством символических ворот, несущих элементы арийской символики. Двор музея украшает бюст первого открывателя городка Саразм - доктора исторических наук Абдуллоджана Исакова.

Ранний город Саразм превратился в место паломничества туристов. Ежегодно многие таджикистанцы и иностранные туристы посещают эту неповторимую местность, знакомятся с достижениями таджикских археологов.

Открытие Саразма является первоначальной основой цивилизации арийской культуры на территории Средней Азии. Поэтому в сентябре 2020 года мировая общественность отметила 5500-летие со времени появления Саразма и он уже является центром посещения как отечественного, так и международного туризма. Поэтому охрана исторических памятников и превращение их в место паломничества туристов является важной целью общества.

Литература:

1. Булатов М.С., Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв. – М.: Наука, 1978. – 380 с., ил. указ. соч., с. 241
2. Исаков А., Саразм. - Душанбе: Изд. «Дониш», 1991. – 200 с., ил.
3. Исаков А. Саразм – заря цивилизации // Мероси ниёгон, 1992. – Душанбе, № 1. - С. 21-24.
4. Мукимов Р.С., Мамаджанова С.М., Мукимова С.Р. Зодческое искусство ариев: истоки формирования. Монография. – Душанбе: Изд. «ЭР-Гравф», 2020. – 200 с., с. (с. 157-182, рис.)
5. Негматов Н.Н. Прародина Ариев. – Душанбе, 2005.- 47 с.
6. Раззоков Ф.А. Строительные комплексы древнеземледельческого поселения Саразм в IV-III тыс. до н.э. – СПб: НКТ, 2016. – 248 с., ил. указ. соч., с. 183, рис.8

Sevinc Tangudur

Institute of Architecture and Art of ANAS
Full member of the Eastern Countries International
Academy of Architecture of (ECIAA),
Senior researcher
Ph. D. in Architecture, Associate Professor,
(Azerbaijan)

Sevinc Tangudur

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Şərq Ölkələrinin Beynəlxalq Memarlığı
Akademianın həqiqi üzvü (ŞÖBMA)
baş elmi işçi,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
(Азербайджан)

UDK 902.2

**MARDAKAN'S DEFENSIVE STRUCTURES ARE LIKE OPEN-AIR
MUSEUM EXHIBITS**

Summary: Azerbaijan has a rich architectural heritage of Atropatena tsars, Caucasian Albania, Sassanids, Great Seljuks, Shirvanshahs, Safavids, monuments of Azerbaijani khanates and finally, the capitalist period when Baku became a city of a Great Oil Empire.

The protection, restoration and repair of historical and cultural monuments have an important role for the development of tourism. In this regard, under the leadership of the State Service for Protection, Development and Restoration of Cultural Heritage, projects are being implemented in our country at the expense of capital investment from the state budget.

The second stage after the restoration is to draw attention to the environment of the monuments and create small recreation areas around it. These recreation areas can consist of cafes and teahouses with samples of national cuisine, small parks and souvenir kiosks. For example, the 12th-century defense fortress of Mardakan, which is comprehensively preserved, and the square around the Tuba-Shah Mosque, which has an ancient history, are in a favourable position to serve tourists with its greenery and landscaping.

Research, restoration, renovation, mechanical, electrical, constructive strengthening, landscaping works of the Great Mardakan Fortress and Tuba

Shah Mosque, one of the oldest and tallest fortresses of Absheron, are planned to be implemented on the basis of project documents prepared by the Turkish International Cooperation and Development Agency (TIKA), an agency of the Turkish Ministry of Culture and Tourism, which has implemented more than 1,200 projects in various fields in Azerbaijan since 1994, and is closely involved in tourism development and cultural heritage protection.

Keywords: Apsheron, Mardakan, castle defense buildings, museum exhibits.

MƏRDƏKANIN MÜDAFİƏ TİKİLİLƏRİ ACIQ SƏMA ALTINDA MUZEY EKSPONATLARI KİMİ

Xülasə: Azərbaycan Atropatena çarları, Qafqaz Albaniyası, Sasanilər, Böyük Səlcuqlar, Şirvanşahlar, Səfəvilər dövrü, Azərbaycan xanlıqları abidələri və nəhayət, Bakının böyük neft səltənəti şəhərinə çevrildiyi kapitalizm dövrünün zəngin memarlıq irsinə malikdir.

Turizmin inkişafı üçün ölkəmizdə tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, bərpa, təmiri işləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpa üzrə Dövlət Xidmətinin başçılığı ilə ölkəmizdə, dövlət büdcəsindən əsaslı vəsait qoyuluşu hesabına, icrası nəzərdə tutulan layihələr həyata keçirilməkdədir.

Abidələrin əhatə mühitinin diqqətə çatdırılması və onun ətrafında kiçik istirahət məkanlarının yaradılması, bərpadan sonrakı ikinci mərhələdir. Bu istirahət məkanları, milli mətbəx nümunələrinin təqdim edildiyi kafe və çayxanalardan, kiçik parklardan və suvenir köşklərindən ibarət ola bilər. Məsələn: kompleks şəkildə qorunub saxlanmış Mərdəkanın XII əsr müdafiə qalası və Tuba-Şah məscidi ətrafındakı meydança qədim tarixə malik olmaqla, öz yaşıllığı və abadlığı ilə turistlərə xidmət göstərmək üçün əlverişli mövqe tutmuşdur.[1]

Abşeronun ən qədim, hündür qalalarından biri olan Böyük Mərdəkan Qalası və Tuba Şah Məscidinin tədqiqat, restavrasiya, bərpa, mexanik, elektrik, konstruktiv gücləndirmə, abadlıq işləri, 1994-cü ildən etibarən Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə 1200-dən çox layihəni həyata keçirmiş, turizmin inkişafı və mədəni irsin qorunması işlərində də yaxından iştirak edən, Türkiyənin Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə bağlı qurum Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TIKA) tərəfindən hazırlanan layihə sənədləri əsasında yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Abşeron, Mərdəkan, qala, müdafiə tikililəri, muzey eksponatları.

Absheron is the largest peninsula on the west coastline of Caspian Sea and is situated in the southeast of Greater Caucasus. [2]

The village of Mardakan is one of ancient villages in Apsheron. There have been discovered evidences of the Bronze Age, preserved the first architectural monuments of the Middle Ages. Mardakan, with favorable climatic peculiarities, not far from the sea had long since drawn other settlers who found here a good drinking water, excellent building materials, limestone of various kinds and made use of all possibilities for creating their residences of fortress type, religious and memorial structures. The appearance of the first military post in the shape of a big donjon surrounded by fortress walls of 1186/87, is marked by a strategic importance of this territory of Apsheron in the general system of Shirvanshahs all over the peninsula. Comparatively soon, in 18 years (1204) there was built such an object of defense, a military post, then the third castle of fortress type nearer to the sea. The distribution of so many small fortresses on comparatively small site of the peninsula was a result of great importance of this point of Shirvanshahs. [7]

But only two fortress-castles, comparatively far from the sea served as a basis for planning organization of the settlement of Mardakan around which there began to be formed village quarters-mahalla. These objects at the same time with Buzovna castles were guiding ones for creating a series of defenses in Apsheron making up a single system of military architecture.

Mardakan castle with a donjon of twenty-two meters high situated on the lowland among one-storeyed dwelling houses with a plane roof was dominating from a distance and controlling approaches from the land as well as from the sea.

Unlike Ramana castle built on a rocky hill, distinguished for a squat donjon and picturesque rectangular construction of fortress walls, Mardakan castle with its independent stroke with its vertical its proportions.

When began measuring works Mardakan castle looked a little damaged from the side of a squat entrance and a crown of mashicules along the whole perimeter. The castle was not so ruined as Shagan one but time and people left their "hands".

The castle is five-tiered, on the ground floor there is a lancet vault of stretched proportions, but the rest floors were without covers, perhaps the top-floor judging by the height had a lancet vault too, there were wooden covers between storeys. One could go upstairs by staircase as in all Apsheron castles.

During measurements there were discovered in fact not existing fortress walls fully with fighting towers what made it possible to fix the contours of fortress walls of overall dimensions of 24.60 to 29.50 m and the place of donjon on the general area. The castle was built of small stones, for mashicules there were chosen some stones of pure trim.

Figure 1. General plan of Mardakan fortress

The architectural image of the castle is very expressive and monumental. Epigraphic inscription about chronological and historical data of the object was taken out in 1853 by a famous orientalist Khanykov to Peterbourg and placed in Hermitage. In the second half of the XX century the professor-epigraphist Mashadi-khanyim Neymat read this inscription. The beginning of the inscription wasn't preserved Two stone plates "(1,94 x 0,58 x 0,61 m)" are kept in the State Hermitage. Two-line Arabic inscription has been carved in relief in wonderful sulse: 1. ... wise, sovereign of Islam, Shirvanshah Akhsi-tan b. Manuchikhr the third, 2. ... Date: five hundred eighty-third year of hijri 583 h. = 1187/88". [6]

The castle with a quadrangular donjon and a planning structure gave a position of a new direction in military architecture of Apsheron used in Ramana, Sabunchu and Baku castles in Icheri-sheher. Genetically connected with the past, they put forward a new volumetric-spatial solution characteristic of symmetry of proportional details, architectural forms and convincingness of constructive methods.

According to the project of restoration the existing parts of the castle, mashicules partially lost their initial image were moved away and instead of them there were given perfectly new ones but preserving proportions and design and adding a crown of merlones.

In that period the restoration school had just begun taking the first steps and tried to show its worth. This method of restoration was used in all castles of Apsheron and everywhere on fortress walls of the ancient Baku, i.e. Icheri-sheher.

In Mardakan and other castles it was necessary to preserve existing historical parts, restore only the lost ones by means of analogous architectural elements.

Apsheron castles are exceptional phenomenon in military architecture of the Near and Middle East, they have no direct analogues in West European culture, brilliant examples of which have been preserved up to present in many countries of Europe.

The second castle in Mardakan measured dates from 1204, with a round donjon, in plan it presents a classic square surrounded along contours by high fortress walls fortified by towers in the corners and in the middle of curtains. From inner side of fortress walls in the corner towers there are placed spiral staircases for going upstairs. The entrance to the castle is accentuated by flanking towers. A considerable part of the yard in the centre occupies a donjon in fact leaving free small corner strips of the yard.

Till the 1950-es many researchers supposed that the donjon had been an independent tower without the fence. [3]

Figure 2. General view of Mardakan fortress before restoration

Figure 3. General view of Mardakan fortress after restoration

During restoration works the plot around the donjon was cleared and there was discovered distinct contours of fortress walls which made it possible to reconstruct them partially. General volume of the donjon and three-tiered interior covered with domes was in better condition.

The crown of mashicules accomplishing the donjon was not so damaged as to change historical stones with new ones. During the restoration the upper part was fully pulled down and built up again adding profiled merlones. True, the donjon of about 16 m high and 7,6 m in diameter received an architectural completion. The donjon built of local half-trimmed limestone on white-lime presented an architectural composition of a new type for Ap-sheron. [4]

Epigraphic tables with rich information about the period of the governing of sovereign from Shirvanshahs dynasty, about the customer of building and at last, about the architect. Here is the text written in sulse: “1. built this fortress, in the time of the tsar the great, wise, just, strengthened by God, victorious. 2. conqueror, fighter for faith, greatness of the world and religion, strengthening of Islam and mussulman, Garshasb b. Farzad b. Manuchakhr, defender of religion. 3. the owner of the fortress al-amir, sipahsalar glorious, wise, strengthened by God, respected, star. 4. state and religion, al-amir Ishak b. Kakhkuji, Allah help him. Date: month: mordad year 600 (1204).

The inscription on the south-west side of the tower, to the left of entrance: the architect Abdal Majid b. Masud”. [6]

The castle with a round donjon, the first monument of military architecture which preserved the epigraphic table with very interesting historical-architectural information.

In Mardakan, besides the castle with a round donjon, there was another tower of such a type on the seashore, but it was destroyed when I.N.Berezin visited it in 1842.[5] But placing of three monumental castles of various types on the territory of Mardakan in that period determines the strategic significance of this settlement on the territory of Apsheron.

Referenses:

1. Əliyeva R., “Abşeronun tarixi kəndlərində turizmin inkişafı” ŞÖBMA. Toplu № 5, Bakı 2007, səh. 29.
2. Əliyeva R., “Abşeronun tarixi-mədəniyyət qoruqları”, Bakı 2018, səh.16 ;
3. Tangudur S., “Şamil Fətullayev-Fiqarovun həyatında memarlıq” İstanbul/Türkiyə , Ege basım, 2010, səh.20.
4. Tangudur S., “Akademik Ş.S.Fətullayev-Fiqarovun yaradıcılığında «Mərdəkan qəsrinin tətqiqi”. ŞÖBMA. Cild № 1, Bakı, 2020 səh.33-39.
5. Березин И.Н., Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань. 1850.

6. Неймат М.Х, Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Баку«Элм», 1991;
7. Фатуллаев-Фигаров Ш., «Зодчество Апшерона». Баку. ОКА ОФСЕТ, 2003 , 580 с;

Севиндж Тангудур

Оборонительные сооружения Мардакян подобно экспонатам музея под открытым небом

Азербайджан обладает богатейшим архитектурным наследием эпохи Атропатенских царей, Кавказской Албании, Сасанидского периода, великих Сельджунидов, Ширваншахов, Сефевидов, памятниками азербайджанских ханств, и наконец, эпохой капитализма, когда Баку превратился в великий город нефтяного царства.

Охрана, реставрация памятников истории и культуры в нашей стране имеют важное значение для развития туризма. В связи с этим под руководством Государственной службы охраны, развития и реставрации объектов культурного наследия в нашей стране реализуются проекты за счет капитальных вложений из государственного бюджета.

Второй этап после реставрации, включает в себя - создание небольших зон отдыха вокруг памятников. К таким зонам отдыха относятся кафе и чайханы с национальной кухней, небольшие скверы и сувенирные киоски. Например, полностью сохранившаяся оборонительная крепость Мардакян XII века и площадь вокруг мечети Туба-Шах имеют древнюю историю, благоустройства и парковая зона находятся в выгодном положении для обслуживания туристов. [1]

Планируются исследования, реставрация, реконструкция, механические и электрические работы, укрепление конструкций, а также благоустройство Великой Мардакянской крепости, одной из старейших и самых высоких на Абшере, и в том числе мечети Туба Шах, на основе проектных документов, подготовленных Турецким агентством международного сотрудничества и развития (ТИКА), органом по развитию туризма. Агентство, входящие в состав Министерства культуры и туризма Турции активно занимается защитой культурного наследия, с 1994 года реализовал более 1200 проектов в различных областях Азербайджана.

Ключевые слова: Апшерон, Мардакян, замок, оборонительные сооружения, музейные экспонаты.

Владимир Талапов

«Университет технологии информационного моделирования»,
Москва, Россия

Ректор, кандидат физико-математических наук, доцент, член-
корреспондент МААМ

E-mail: talapoff@yandex.ru
(Москва, Россия)

Чжан Гуаньин

«АВИК Форестри компани лимитед»
Международный деловой центр Хуаксин,
провинция Шандун, Китай

Архитектор-реставратор
E-mail: clava19890602@qq.com
(Китай)

Vladimir Talapov

University of Information Modeling Technology, Moscow, Russia
Rector, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate
Professor, Corresponding Member of MAAM

E-mail: talapoff@yandex.ru
(Moscow, Russia)

Zhang Guanuing

“AVIK Forestry Company Limited”

Huaxing International Business Center, Shandong Province, China
Architect-restorer

E-mail: clava19890602@qq.com
(China)

УДК 39+728.03

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ВІМ ДЛЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ
ПАМЯТНИКОВ АРХИТЕКТУРЫ КИТАЯ КАК ЭКСПОНАТОВ
МУЗЕЕВ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ**

Аннотация: В статье рассказывается о применении технологии ВІМ для памятников деревянной архитектуры древнего Китая. Для этого создана библиотека элементов системы доугун, которую в дальнейшем можно модифицировать для всех памятников Буддистского Востока.

ка. Для реализации этой библиотеки были построены информационные модели храма Шенмудянь в монастыре Цзиньцы и Дадяня в храме Баогосы – действующих памятников деревянного зодчества Китая.

Ключевые слова: памятник архитектуры, информационная модель, библиотека элементов, доугун, Древний Китай, музей под открытым небом.

USING BIM TECHNOLOGY TO MODEL CHINA'S ARCHI-TECTURAL MONUMENTS AS EXHIBITS OF OPEN-AIR MUSEUMS

Abstract: The article describes the application of BIM technology for monuments of wooden architecture of ancient China. For this purpose, a library of elements of the dou gong system has been created, which can be further modified for all monuments of the Buddhist East. To implement this library, information models of the Shenmudian Temple in the Jinzi Monastery and Dadyan in the Baogosa Temple were built – active monuments of wooden architecture in China.

Keywords: architectural monument, information model, library of elements, dougong, Ancient China, open-air museum.

Введение.

Среди современных цифровых технологий, наиболее эффективно применяющихся в работе с антропогенными объектами, прежде всего выделяется технология информационного моделирования (BIM) зданий и сооружений. Эта технология, имеющая ярко выраженный междисциплинарный характер, с начала 2000-х годов начинает применяться не только в строительстве, но и для объектов культурного наследия и памятников архитектуры. Определенное обобщение такой практики применения BIM для объектов культурного наследия представлено в работах [1] и [2].

Информационные модели объектов культурного наследия становятся своеобразными «цифровыми двойниками», предназначенными для фиксации памятника, консервации и мониторинга его состояния, организации систематизированного хранения оцифрованной информации об объекте, структурированной по отношению к составным элементам объекта, с возможностью её анализа и подключения к внешним базам данных, а также реставрации и музеефикации памятника. Также информационные модели памятников, являющихся музейными экспонатами, позволяют как виртуально воссоздавать объекты или их утра-

ченные элементы, так и открыть к ним широкий доступ пользователей в медийном пространстве, не создавая дополнительной нагрузки на реально существующие памятники.

Технология информационного моделирования позволяет эффективно работать не только с отдельными объектами архитектурного наследия, но и с их многочисленными группами, объединенными культурно-стилевыми, историко-географическими, временными и иными параметрами.

Среди памятников мировой деревянной архитектуры одно из основных мест занимают сооружения Китая, главной архитектурно-конструктивной особенностью которых является использование совершенствовавшейся в течение тысячелетий системы кронштейнов доугун, подробное описание которой было дано в трактате «Инцзао фаши» в 1103 году [3].

Постановка задачи.

Главной особенностью технологии информационного моделирования, объектно-ориентированной по своей сути, является построение моделей объектов из предварительно созданных первичных блоков, называемых библиотечными элементами, к которым затем присоединяется вся связанная с объектом информация.

Фактически создание информационной модели объекта проводится в три этапа: сначала разработка необходимых библиотек элементов, затем создание самой модели, после чего происходит наполнение этой модели (неограниченно по времени) связанной с объектом информацией. При этом наполнение модели информацией может начинаться уже на стадии формирования библиотеки элементов, когда эти элементы получают неотъемлемые данные, например, о названии, времени создания, материале, и т.п.

Поэтому создание библиотек элементов, относящихся к тем или иным группам исторических памятников и учитывающих накопленные по отношению к ним научные знания – фундаментальная и неотъемлемая часть применения к этим объектам технологии BIM, облегчающая и определенным образом унифицирующая не только само информационное моделирование, но и дальнейшую работу с информацией по объектам культурного наследия.

Поскольку кронштейны доугун – это та самая система блоков, ставших основой формирования памятников деревянного зодчества Китая, то базой для информационного моделирования таких объектов вполне логично становится компьютерная библиотека элементов системы доугун со всеми технологическими особенностями ее создания, развития и применения.

Поэтому создание библиотеки элементов системы доугун – первый и самый важный шаг в информационном моделировании памятников деревянного зодчества как Китая, так и всего Буддистского Востока, причем памятников как утраченных, так и являющихся сегодня экспонатами музеев под открытым небом.

Система доугун с самого начала по своей сути явила миру параметрическую библиотеку базовых элементов, использующихся в объектно-ориентированном проектировании. Поэтому, следуя логике развития доугун, вполне естественным было бы уже в наше время и на нашем уровне развития компьютерных технологий:

- 1) Сделать эту систему древнекитайского зодчества интегрированной в современную технологию BIM.
- 2) Создать задел для информационного моделирования с целью музеефикации, исследования и управления обслуживанием памятников древнекитайской архитектуры и даже шире – памятников всего Буддистского Востока.
- 3) Адаптировать систему доугун для современной проектно-строительной индустрии.

Создание библиотеки элементов системы доугун.

Система доугун за свою более чем двухтысячелетнюю историю постоянно развивалась и уточнялась, достигнув определенной вершины совершенства к началу XII века. Как уже отмечалось, самым объемным и подробным описанием системы доугун стал трактат «Инцзао фаши» («Образцы строительства»), изданный в 1103 году. Этот уникальный труд был посвящен общим вопросам строительства, а одна из глав – системе доугун, в том числе методам подбора и расчета конструкций при возведении зданий. Современным исследователям трактат доступен главным образом по переизданиям конца XIX - начала XX веков. Однако ряд особенностей этого трактата, в частности, старокитайский язык, а также недостаточная полнота чертежно-графического материала, не делают трактат «Инцзао фаши» исчерпывающим источником информации по системе доугун, которая к тому же и после XII века продолжала развиваться и совершенствоваться.

Поэтому при создании библиотеки элементов системы доугун за основу была взята информация из трактата «Инцзао фаши» и некоторых более поздних источников, которая затем проверялась и уточнялась на компьютерных моделях отдельных узлов и даже небольших сооружений.

Основные проблемы, возникавшие при выполнении этой работы, можно условно разбить на две части, но не этапы, поскольку работа по ним велась одновременно:

1) *Изучение первоисточников.* Во-первых, использованные литературные источники были написаны на старокитайском языке, который уже много десятилетий не используется в современном общении и является не самым простым для чтения. Во-вторых, дошедшие до нас описания конкретных элементов системы доугун часто состояли из одного плоского чертежа весьма неважного качества и текстового разъяснения к нему. В-третьих, советоваться по системе доугун было практически не с кем.

2) *Создание библиотечных элементов.* Оно требовало хорошо разработанной стратегии моделирования, полного понимания взаимодействия элементов системы и хорошего владения компьютерным инструментарием. При этом объём работы был очень большой и возрастал по мере нашего понимания системы доугун.

Для выполнения задуманного исследования оставался единственно возможный путь – делать всё одновременно. В этом случае трёхмерное моделирование помогало нам понять взаимодействие элементов системы доугун, а каждый успех в прочтении первоисточников и другой специальной литературы добавлял осмысления в моделирование.

В результате на сегодняшний день основная часть работы по созданию библиотеки элементов уже проделана [4]. Каждый библиотечный элемент содержит в среднем один или два десятка параметров, изменение которых регулирует форму фигуры в соответствии с принятой в системе доугун классификацией. При этом большинство параметров имеет ограничения по возможным значениям, также связанные с этой классификацией.

Но самое главное – создана определенная методика моделирования, по которой теперь могут работать уже многие специалисты [5].

Как уже отмечалось, в процессе создания библиотеки элементов системы доугун проводилось многочисленное экспериментальное компьютерное моделирование, одним из дополнительных и самостоятельных результатов которого стало воссоздание исторического облика деревянной беседки из монастыря Хуайшэнсы, утратившей свой первоначальный вид в результате замены в 1949 году всех несущих деревянных конструкций на железобетонные [6].

Создание библиотеки элементов системы доугун осуществлялось в программе Autodesk Revit, поскольку возможностей этой программы

для столь сложного и многопараметрического моделирования оказалось вполне достаточно.

Созданную библиотеку элементов нужно и технически возможно адаптировать к буддийским сооружениям различных регионов, так как несмотря на существующее сходство, в формах кронштейнов имеются и некоторые региональные отличия.

Учитывая основополагающие принципы BIM [1], необходимая адаптация должна основываться на принципе прагматизма, который формулируется, как «адаптировать только то, что необходимо для непосредственной работы», и проходить по трем основным направлениям:

- пересмотр общего содержания библиотеки элементов, что является результатом историко-архитектурного анализа рассматриваемой системы, выявления ее характерных особенностей, присущих этому региону или эпохе, и отличий от системы доугун, а также появления новых элементов, не присущих системе доугун;

- изменение геометрии и параметрической таблицы конкретных, созданных ранее библиотечных элементов в соответствии с получением новых историко-культурных сведений. Для его реализации лучше всего использовать имеющиеся библиотечные элементы в их первоначальном формате RFA, а работу с ними вести в редакторе семейств программы Autodesk Revit. Альтернативным и наиболее радикальным вариантом адаптации является создание новой библиотеки элементов по методике, использованной при создании элементов системы доугун;

- переход на другое программное обеспечение. Такой путь усложнен использованием отличных от Autodesk Revit программ информационного моделирования. Методика работы в этом случае сильно зависит от того, на какие другие BIM-программы осуществляется переход, как там организовано создание информационной модели и структурированное хранение атрибутивной информации. Но геометрия библиотечного объекта, переносится в новые программы полностью, общее содержание атрибутивных параметров остается тем же.

Одним из наиболее вероятных направлений такой работы является переход на программы информационного моделирования, хорошо совместимые с Autodesk Revit. К ним, прежде всего, относится Bentley OpenBuilding. Эта программа хорошо импортирует файлы в форматах RVT и RFA, используемых в Autodesk Revit, хотя при особых условиях может потребоваться дополнительная «доводка» элемента до удобного использования в новой программе.

Возможен переход на другие программы информационного моделирования, не импортирующие напрямую файлы RVT и RFA. Наиболее

популярной из таких программа является ArchiCAD. Передача элементов в этом случае может осуществляться через универсальный открытый формат IFC, специально разрабатываемый для обмена данными между информационными моделями. Но универсальность имеет и обратную сторону – такая передача данным может приводить к потерям качества библиотечных элементов, в частности, утрате ограничительных и логических связей и зависимостей между геометрическими параметрами, что снова может потребовать доработки.

Если моделирование переносится в программы, не работающие (частично или полностью) по требованиям технологии BIM, то есть в программы «обычного» трехмерного моделирования, например, AutoCAD, 3ds MAX, SketchUp и некоторые другие, то из имеющейся библиотеки элементов хорошо передается геометрическая форма объекта, но параметрические зависимости и связи исчезают. Однако само параметрическое многообразие библиотечных элементов, созданных для BIM, все же можно использовать, сначала задав параметры в основной BIM-программе, а потом перенеся получившуюся геометрическую фигуру в новую программу. Сам перенос осуществляется через форматы DWG, DXF, FBX или SKP.

Что касается просто просмотра моделей и их элементов, то здесь ситуация более простая, так как в мире существует несколько программ-просмотрщиков, часто распространяемых бесплатно, например, Autodesk NavisWorks, Bentley Navigator, Tekla BIMsight, Solibri и некоторых других, которые эффективно справляются с поставленной задачей.

Применение созданной библиотеки элементов к моделированию существующих памятников деревянной архитектуры Китая.

Вполне логичным шагом после создания библиотеки элементов является информационное моделирование некоторых реальных памятников архитектуры, отработка методики моделирования и проверка новых элементов библиотеки системы доугун на практике.

Для моделирования были взяты храм Шэнмудянь в монастыре Цзиньцы [7] и Дадянь в храме Баогосы [8] – действующие памятники деревянного зодчества Китая. Такой выбор обусловлен не только возрастом этих памятников (более 1000 лет), но и другими причинами:

1. *Время завершения.* Храм Шэнмудянь был реконструирован в 1102 году, а Дадянь храма Баогосы был построен в 1013 году. При этом трактат «Инцзао фаши» появился в 1103 году, и правила проектирования и строительства, которые в трактате изложены, отражены в этих зданиях. Например, оба здания использовали модуль цай, и размеры

элементов обоих зданий тоже почти полностью совпадали с тем, что описаны в «Инцзао фаши».

2. *Большие объемы зданий.* При построении храмов использовались доугуны разных типов в зависимости от объема и категории зданий, что позволяло в большем объеме применить созданную параметрическую библиотеку, потому что в большом здании обычно имеется большое количество элементов. Например, в храме Шэнмудянь существует 60 систем доугун.

3. *Особенности зданий.* План храма Шэнмудянь относится к типу «фуцзе чжоуза» (здание окружено обходной галереей), который часто использовался в величественных зданиях в эпоху Сун. Особенностью Дадяня храма Баогосы стало использование «доуба цзаоцзин» (кессонов) и колонн с восьмигранным лепестковым сечением.

Естественно, здания храма Шэнмудянь и Дадяня храма Баогосы состоят не только из доугунов, так что при их моделировании пришлось создавать библиотеки и других конструктивных элементов, что также существенно обогатило библиотеку элементов древнекитайского зодчества.

Заключение.

Выполненная работа позволяет поставить информационное моделирование памятников деревянного зодчества Китая на широкую технологическую основу, в значительной степени унифицировав это моделирование библиотекой элементов, соответствующих требованиям трактата «Инцзао фаши».

В дальнейшем это:

- 1) Облегчает информационное моделирование указанных памятников, а также позволяет экономить время на создание таких моделей;
- 2) Облегчает посредством использования информационных моделей музеефикацию и мониторинг состояния памятников деревянного зодчества Китая, являющихся экспонатами музеев под открытым небом;
- 3) Облегчает проектирование как самой реставрации памятников, так и её материально-техническое, логистическое и финансовое обеспечение, поскольку открывает при такой работе доступ ко всем средствам проектно-строительной отрасли, связанным с информационным моделированием;
- 4) Облегчает проведение научных исследований как отдельных памятников деревянного зодчества Китая, так и их групп и комплексов, а также исследование отдельных узлов и групп взаимосвязанных элементов;

5) Открывает возможности для создания единой информационной системы для памятников деревянного зодчества Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии в рамках как комплексов зданий, так и административных регионов или историко-культурных периодов.

6) Открывает новые возможности для информационного моделирования буддистских памятников, находящихся на территории России.

Особо стоит отметить, что созданная компьютерная библиотека элементов удовлетворяет всем требованиям технологии информационного моделирования, поэтому может использоваться и при проектировании новых объектов, что позволяет и существенно облегчает как воссоздание (виртуальное или реальное) утраченных памятников архитектуры или их элементов, так и возведение современных зданий в историческом стиле или воссоздание окружающей среды для существующих памятника с учетом традиционной архитектуры Китая.

Дальнейшая разработка темы исследования может идти как в направлении углубленного изучения систему доугун с целью пополнения и совершенствования библиотеки элементов, так и рассмотрения сходных с доугун систем элементов, применявшихся в деревянном зодчестве в регионах Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии, с такими же целями создания компьютерной библиотеки элементов для информационного моделирования памятников архитектуры.

Построенная библиотека элементов может также служить основой для текстового и графического (трёхмерного) обеспечения современно-го переиздания трактата «Инцзао фаши»

Литература:

1. Талапов В.В. Технология BIM: суть и основы внедрения информационного моделирования зданий. – Москва: Издательство «ДМК-пресс», 2015. - 410 с.
2. Брайан П., Антонопулу С. BIM для культурного наследия. – Москва: Издательство «Издательские решения», 2019. – 108 с.
3. Шевченко М.Ю. История архитектуры и градостроительства Китая. – Москва: Издательство «Архитектура – С», 2019. – 480 с.
4. Талапов В.В., Чжан Гуаньин. Информационное моделирование памятников архитектуры на примере древнекитайской системы доугун (монография) / Талапов В.В. – Новосибирск, НГУАДИ, 2016 – 183 с.

5. Чжан Гуаньин. Библиотека элементов доугун и информационное моделирование памятников архитектуры Древнего Китая // Международный электронный научно-образовательный журнал "АМІТ" [Электронный ресурс]. – 2(31) 2015, - Режим доступа: <http://www.marhi.ru/AMIT/2015/2kvart15/chzan/chzan.pdf>
6. Чжан Гуаньин. Опыт информационного моделирования беседок - памятников архитектуры Древнего Китая // Известия высших учебных заведений. Строительство, - Новосибирск, 2016, №4(688) - С. 95-100.
7. Майничева А.Ю., Талапов В.В., Чжан Гуаньин. Принципы информационного моделирования недвижимых объектов культурного наследия (на примере деревянных буддийских храмов) // Археология, этнография и антропология Евразии, - Новосибирск, 2017, т. 45, №2 - С. 142-148 (SCOPUS)
8. Чжан Гуаньин. Использование библиотеки элементов доугун для моделирования Дадяня храма Баогосы в Китае // Известия выс-ших учебных заведений. Строительство, - Новосибирск, 2018, №3 - С. 62-70.

Vladimir Talapov
Zhang Guanuing

Çin memarlıq abidələrini açıq hava muzeylərinin eksponatları kimi modelləşdirmək üçün BIM texnologiyasından istifadə

Məqalədə qədim Çinin taxta memarlıq abidələri üçün BIM texnologiyasının tətbiqi barədə danışılır. Bunun üçün Dou gun sisteminin elementlərinin bir Kitabxanası yaradılıb və bu kitabxana gələcəkdə Buddist Şərqinin bütün abidələri üçün dəyişdirilə bilər. Bu kitabxananın həyata keçirilməsi üçün Çinin mövcud taxta memarlıq abidələri olan Baoqos məbədində Szintzy və Dadyanya monastırında Şenmudian məbədinin informasiya modelləri inşa edilmişdir.

Açar sözlər: memarlıq abidəsi, informasiya modeli, element kitabxanası, dougun, Qədim Çin, açıq səma altında muzey.

Галина Кулешова
ФГБУН ОНИР ГИПРОНИИ РАН,
Советник РААСН,
Академик ИААМ-МААМ
(Москва, Россия)

Galina Kuleshova
GIPRONII of RAS,
Advisor Russian Academy Architecture and Construction
Academician IAAM
(Moscow, Russia)

УДК 711.01/.09; 168

ВЕЛИКИЙ НОВГОРОД. ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ ГОРОДА НА ПРИМЕРЕ КОНЦЕПТА АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КЛАСТЕРА¹.

Аннотация: особенность настоящего момента состоит в том, что градостроительные работы разрабатываются под конкретные государственные программы, которые обеспечивают дополнительное финансирование городского развития. Концепция ревитализации посвящена повышению качества среды городской среды городского центра Великого Новгорода в целях развития туристической сферы и увеличения туристического потока, чему в настоящее время государством уделяется особое внимание. Создание Археологического кластера - одно из предложений Концепции, которое частично может быть реализовано уже в ближайшие годы, причем именно на направлении престижного интеллектуально-деятельностного туризма. Это не только повысит вес В.Новгорода в туристической индустрии, но и его идеологическую роль в общероссийском культурно-образовательном пространстве.

¹ Разработан в составе проекта «Разработка концепции ревитализации туристического центра Великого Новгорода в целях создания современной комфортной городской среды», (Муниципальный контракт №0350300011820000207 от 28 декабря 2020 года между МКУ Великого Новгорода «Управление капитального строительства» и ОАО «Российский институт градостроительства и инвестиционного развития «ГИПРОГОР», авторским коллективом архитекторов в составе: Ю.В.Барковская, главный архитектор проекта, П.К. Неустроева, А.Т. Мамедов, Верховская М.А, главный специалист по историко-культурному наследию, Кулешова Г.И., главный специалист по научно-инновационному комплексу.

Ключевые слова: городская среда, туризм, археологические раскопки, археологический туризм, музеефикация раскопок

VELIKY NOVGOROD. INNOVATIVE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR OF THE CITY ON THE EXAMPLE OF THE CONCEPT OF AN ARCHAEOLOGICAL CLUSTER

Abstract: the peculiarity of the present moment is that urban planning works are developed under specific state programs that provide additional funding for urban development. In this case, the Concept being developed is devoted to improving the quality of the territories and development of the city center of Veliky Novgorod in order to develop the tourism sector and increase the tourist flow, which is currently being paid special attention by the state. The creation of an Archaeological Cluster is one of the proposals of the Concept, which can be partially implemented in the coming years, and it is in the direction of prestigious intellectual and activity tourism. This will not only increase the weight of Nizhny Novgorod in the tourism industry, but also its ideological role in the all-Russian cultural and educational space.

Keywords: urban environment, tourism, archaeological excavations, archaeological tourism, museumification of excavations

В последнее время в отношении заказов на градостроительные работы от муниципальных администраций наблюдается такое явление, как выстраивание целей разработки под государственные национальные стратегические программы, минуя собственно задачи развития генерального плана в их классическом понимании¹. Это связано со стремлением муниципалитетов получить дополнительное финансирование для развития через вхождение в эти программы.

Одна из актуальных проблем Великого Новгорода заключается в том, что несмотря на востребованность памятников, туристическая сфера города находится в стагнации, усугубленной общемировой экономической ситуацией. Обладая уникальным ресурсом памятников мирового значения, город, тем не менее, теряет туристический поток.

¹ К таким программам относится целый ряд, вытекающих из Указа Президента РФ от 21 июля 2020 г. N 474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года»: Нацпроект «Жилье и городская среда» (включающий четыре федеральных проекта: «Ипотека», «Жильё», «Формирование комфортной городской среды» и «Обеспечение устойчивого сокращения непригодного для проживания жилищного фонда»), «Экономическое развитие и инновационная экономика», Стратегия развития туризма в Российской Федерации на период до 2035 года и другие.

Проблема в целом и пути градостроительного обеспечения ее решения заслуживают отдельной обстоятельной статьи по результатам выполнения проекта «Разработка концепции ревитализации туристического центра Великого Новгорода в целях создания современной комфортной городской среды» в целом. В настоящей статье внимание сосредоточено на концепции развития Археологического кластера как инновационного инфраструктурного объекта туристической сферы, специфического и характерного именно для условий Великого Новгорода.

1. Основные предпосылки для формирования Археологического кластера.

В настоящее время представляется очевидной недооценка феномена Великого Новгорода как опорной точки метакультурного пространства России [1]. Между тем, как Великий Новгород – исток начал сакральной географии России: отсюда «есть, пошла земля русская», феномен домонгольской и древней Руси, второй по политическому значению древнерусский город после Киева. Это город, с которым связаны имена великих князей, крупнейших исторических деятелей, определивших цивилизационный путь России – Владимира Крестителя, Ярослава Мудрого, Александра Невского. Многие самобытные, оригинальные и уникальные, а самое главное – первичные в своем существовании, общественные явления и процессы возникли и развились в Великом Новгороде, став частью национального кода и воплощением народного духа.

Великий Новгород – город всемирного наследия ЮНЕСКО, один из немногих городов России, удостоившихся чести быть включенным в Список всемирного культурного наследия. Предмет наследия и охраны – исторические памятники города и окрестностей, оборонительные укрепления, монастыри и храмы

Великий Новгород – перекресток культур, медиатор на торговом пути «из варяг в греки». Новгородская земля в Средневековье являлась важным коммуникативным элементом единого экономического и культурного пространства между Северной Европой и Византией, условно

¹ *Исторические памятники Новгорода и окрестностей* (англ. *Historic Monuments of Novgorod and Surroundings*) — собирательное название, под которым ЮНЕСКО в 1992 году внесло в список объектов Всемирного наследия средневековое архитектурное наследие города Великий Новгород. Всего в Детализированный перечень памятников истории и культуры Великого Новгорода и его окрестностей, имеющих выдающуюся универсальную ценность, включенных Решением юбилейного заседания Комитета Всемирного наследия ЮНЕСКО в 1992 году в Список Всемирного наследия, входит 178 объектов, в том числе Культурный слой (глубиной 8 м), в пределах улиц: Завальная, Завальная-Кольцевая, Запольская, территорией около 347 га в пределах вала Окольного города.

называемым «ганзейским», именно здесь истоки экономических, политических и социокультурных связей России с государствами Балтийского региона, выросших из русско-ганзейских связей эпохи Средневековья и раннего Нового времени [2]. Восточный отрезок «Великого Ганзейского пути» проходил через владения Господина Великого Новгорода.

Великий Новгород – центр археологии Северо-Запада России и Балтийского региона. В 2012 г. исполнилось 80 лет с начала систематического археологического изучения Новгорода. За прошедшие с начала раскопок десятилетия было исследовано более 50 участков в разных районах города общей площадью более 40 тыс. м² (данные на 2016 год). Археологические раскопки Новгорода являются фундаментальной базой исторической науки по средневековью, ежегодно пополняющие фонды письменных и вещественных источников этого периода. С 1962 г. до своей кончины археологическую деятельность возглавлял академик В.Л. Янин. Признанием роли и значения археологической деятельности в культурной и гуманитарной жизни В. Новгорода являются:

- создание Национального историко-археологического центра имени академика В.Л. Янина в составе ФГБУ «Новгородский государственный объединенный музей-заповедник» - уникального научно-исследовательского центра национального масштаба, который должен превзойти по научной значимости известные зарубежные центры аналогичной тематики;

- создание, по инициативе Российской академии наук и Новгородского музея-заповедника, Археологического квартала, являющегося важнейшей базой в изучении материальных аспектов древнерусского периода истории, а также истории русско-ганзейских связей на основе раскопок Немецкого двора, привлекающих отечественных и зарубежных специалистов.

Создание НИФЦ им. академика В.Л. Янина и Археологического квартала позволили внести в предложения проекта «Разработка концепции ревитализации туристического центра Великого Новгорода в целях создания современной комфортной городской среды», наряду с целым рядом других, предложение о развитии научно-делового туризма, и особенно – археологического, как нового функционала в туристической сфере города.

2. Археологический и научно-деловой туризм как особая разновидность туризма.

Археологический туризм является новым явлением в туристической индустрии, это так называемый интеллектуально-деятельностный туризм, который приобрел в настоящее время достаточно высокую популярность в мире [3]. Это предвидел академик В.Л.Янин, высказывая

надежду, что и в России археологический туризм займет в свое время нишу интеллектуального развивающего вида туризма [4]. Великий Новгород – идеальное место удовлетворения спроса на интеллектуально-деятельностный досуг. Это повышает вес города не только в туристической индустрии, но и его идеологическую роль в общероссийском культурно-образовательном пространстве.

Научно-деловой туризм эффективен для региона тем, что он активизируется в периоды спада основной туристической активности, т.е. в осенне-зимний период, не исключая организации мероприятий весной и летом. Обычно, это конференции, семинары, симпозиумы, для проведения которых необходимы хорошие конференц-залы, оборудованные аудио- и мультисистемами, и рассчитанные на вместимость от 50 до 10-120 человек.

В широком смысле *археологический туризм - это особый вид туризма, направленный не только на знакомство с историко-культурными достопримечательностями, местами раскопок, памятниками архитектуры, музеями, но и предполагающий добровольное включенное участие в настоящих археологических экспедициях и раскопках.*

Мировой археологический туризм предлагает поездки и экспедиции в Египет, Италию, Грецию, Индию, Израиль, Болгарию, Монголию, страны Южной Америки, Казахстан, Узбекистан. В Азербайджане руководством страны принято решение развивать археологический туризм как репрезентативное для страны и потенциально доходное направление ¹. Археологический туризм весьма прибыльный бизнес, например, в Израиле семь дней участия в археологической экспедиции стоит туристу-любителю 500-550 долларов, в Соединённых Штатах и Европейском Союзе - 750-1500 долларов. Более дорогой вариант - это обучение в специальных археологических учреждениях, один курс стоит примерно 5-7 тысяч долларов.

Пользователей этого вида туризма можно разделить, как минимум, на три группы, представленные на Рис. 1

О третьей группе следует сказать особо, поскольку в стране подобный вид просвещения представителей городского управления, инвесторов, проектировщиков, строителей совершенно не представлен. Особенно это важно для инвесторов, в зоне ответственности которых находятся разработка проектов и производство потенциально опасных для археологического наследия работ. Это необходимо, в том числе и для того, чтобы добиться понимания важности их производства на па-

¹<https://az.sputniknews.ru/life/20200603/424090280/arheologija-raskopki-turizm.html>

мятниках со стороны органов исполнительной власти. Необходимо особо отметить, что этот своеобразный вид туризма имеет обязательный характер в ряде европейских стран [5].

Рисунок 1.

За рубежом по материалам археологических исследований встают целые поселения с улицами и домами, в которых «протекает» жизнь: возобновляется давняя кухня, ремесла, быт древних людей. Более того, в последнее время в европейских странах невероятную популярность приобретают археологические фестивали, или фестивали «живой археологии» [3]: здесь демонстрируются древние ремесла, тут же организована торговля изделиями мастеров, показываются рыцарские бои, древние обряды свадьбы, помолвки, крестины. Таким образом, археологический туризм, помимо прямых целей участия туриста в раскопках, влечет за собой развитие смежных отраслей – фестивального, событийного, сервисной инфраструктуры, обеспечивающей места приложения труда малого бизнеса.

3. Особенности формирования и развития Археологического кластера в Великом Новгороде.

Базовые объекты развития археологического и научно-делового туризма в Великом Новгороде прямым образом связаны с Новгородским Государственным Университетом им. Ярослава Мудрого и Новгородским государственным объединённым Музеем-заповедником.

На сайте ARHEOLOGIJA.RU (<https://arheologija.ru/gde-uchitsya->

[arheologii-v-rossii/](#)) представлено несколько университетов, где можно получить полноценное археологическое образование, среди которых есть как исторические факультеты и кафедры с длительной самостоятельной историей, получившие международное признание в области подготовки кадров и научно-исследовательской деятельности, так и организованные в последние десятилетия в рамках преобразований высшего образования. Однако, ни один из этих Университетов не расположен в такой уникальной историко-археологической ситуации, как НовГУ им. Ярослава Мудрого. Уникальность данного случая состоит в том, что и учебная база, и потенциальная научная школа, и раскопки, причем с перспективой на десятилетия вперед, находятся на одной территории – это редчайший случай в мировой практике. Полевой и научно-исследовательский багаж факультета практически неисчерпаем, это хорошо иллюстрирует Рис. 2.

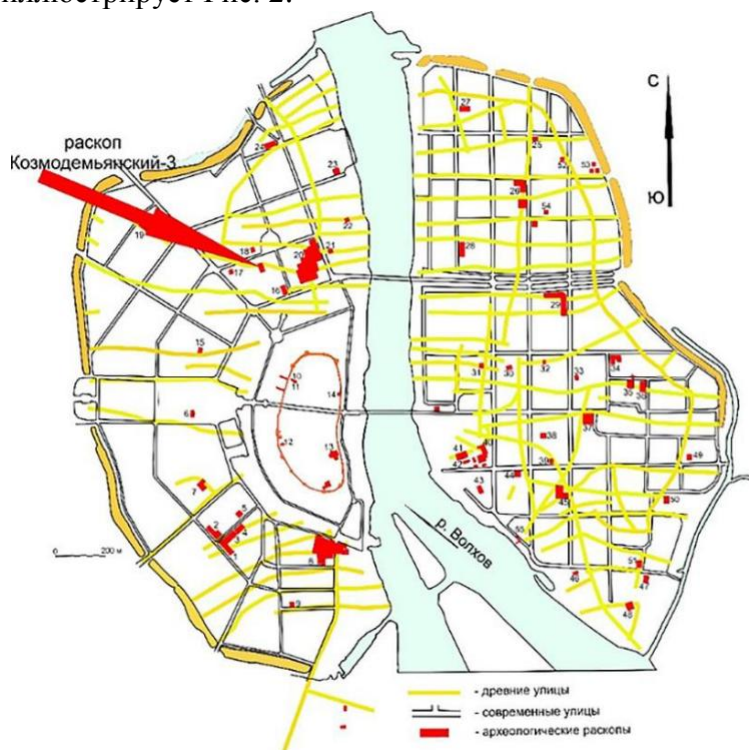

Рис. 2. Ситуационный план раскопов в Великом Новгороде. Цитируется по [6]

Представляется необходимым отметить, что на сайте [Нов ГУ](#) в рубрике «Известные преподаватели и выпускники»¹ отмечены всего 9

¹https://ru.wikipedia.org/wiki/Новгородский_государственный_университет

персон – все гуманитарии, и из них 3 археолога, 4 - историки. **Это свидетельствует о своего рода специализации ментального пространства исторического города, очевидно, что spiritus loko Великого Новгорода лежит именно в гуманитарной сфере.** Между тем, в перечне научных школ Новгородского университета представлены научные школы естественных и технических наук, а школ гуманитарного профиля и, в частности, историко-археологической научной школы на настоящий момент не представлено. В этом отчетливо проявляется недооценка роли и значения археологии как в истории Университета, так и в городской культуре В. Новгорода.

Развитие археологического и научно-делового туризма базируется на трех базовых объектах, из которых два в настоящее время находятся в стадии создания – Национальный историко-археологический центр им. Ак. В.Л. Янина и Археологический квартал, а Гуманитарный Институт «Антоново» может получить новый стимул к развитию как своего функционала, так и территориальной экспансии в аспекте активного формирования археологического туризма, Рис.3. Необходимо отметить, что все три объекта, описанные ниже, выходят за границы технического задания проекта, однако, дают необходимые для стратегического развития города направления и точки роста территорий.

Центральным моментом статьи является проект Археологического квартала, рассмотренный далее подробно.

4. Археологический квартал.

4.1. Основные подходы к формированию функционала Археологического квартала.

Квартал создается по инициативе Российской академии наук и Новгородского музея-заповедника. На момент принятия решения было предположено, что здесь откроют археологический парк под открытым небом, в котором будут показаны трассы средневековых мостовых, планы или виртуальные объемы руинированных церквей, отдельные участки Немецкого двора и примыкающие к нему дворы новгородцев. Немецкий двор с конца XII по XVII век являлся торговым представительством Ганзы.

Проектное предложение предлагает разделить Археологический квартал, предварительно, на две зоны: зону сервисных функций на основе исторической существующей застройки и зону археологических раскопов, которая позже будет музеефицирована [7]. Именно на участках раскопов будут реализовываться программы археологического туризма.

Рис.3. Схема размещения базовых объектов Археологического кластера

Скорее всего, наиболее распространенной формой археологического туризма в Квартале может также стать простое экскурсионное посещение археологических раскопок с элементами включенности туристов по заранее достигнутым договоренностям с руководством экспедиции. Это предполагает экскурсии по раскопу, демонстрацию находок с научными комментариями, участие в их первичной обработке, а также кратковременное участие в непосредственной раскопной деятельности.

Главной функцией Археологического квартала на протяжении ближайших десяти - двадцати лет будут раскопки с последующей музеефикацией, реализация программ археологического и научно-делового туризма. Этот функционал станет практической частью Международного научно-практического центра археологии с привлечением к участию в раскопах зарубежных туристов, студентов, преподавателей, любителей археологии.

4.2. История возникновения археологической основы Археологического квартала.

Археологический квартал расположен на Торговой стороне, к востоку от Ярославова Дворища, в квартале между современными улицами Большая Московская, Ильина, Михайлова, Никольская. В средневековом Новгороде здесь, где-то между древними улицами Ильиной и Славной, находился Немецкий двор, называемый в ганзейских источниках двором св. Петра, а рядом располагалась церковь Иоанна Крестителя [8].

Немецкий двор принадлежал Ганзейскому торговому союзу и имел автономное управление. Он был официальным представительством и торговой факторией немецких купцов в XII-XVI веках. Здесь по Уставу, который назывался Новгородская скра, были обязаны селиться иностранные купцы во время пребывания на новгородской земле. О существовании Немецкого двора известно из многочисленных русских и западноевропейских письменных источников.

Описание Немецкого двора с указанием его размеров и некоторых построек содержится в писцовой книге Великого Новгорода 1583 г., благодаря чему известна площадь двора (около 2000 кв. м), которая вряд ли менялась с момента его основания [9]. На территории двора находились каменная церковь св. Петра которая была доминантой всего Немецкого двора, поэтому его иногда называли Двор святого Петра—Peterhof. Кроме богослужений церковь св. Петра использовалась для хранения казны, ценностей, архива конторы и, как самое надежное и хорошо охраняемое здание, для хранения товаров. Во дворе находились жилые клетки, амбары для хранения товаров, пивоварня, мельница, больничное помещение. Немецкий двор был окружен частоколом, ворота запирались на ночь, поддержание ограды в порядке было постоянной заботой ганзейского купечества. Материалом для строительства дворовых построек, вероятно, служило дерево, которое немецкие купцы согласно договору с Великим Новгородом могли рубить по берегам реки. Имеются сведения и о наличии во дворе кирпичного дома, для возведения которого Дерпт посылал в Великий Новгород своего мастера.

Местоположение немецкого двора было отмечено на новгородских картах, но весьма произвольно. Обнаружить точное расположение двора долгое время не удавалось, хотя были обнаружены следы других знаковых сооружений Новгородской республики.

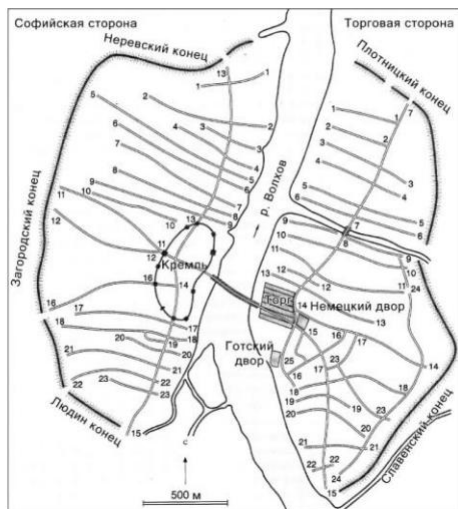

Рис.9 . Местоположение Немецкого двора на средневековом плане древнего Новгорода

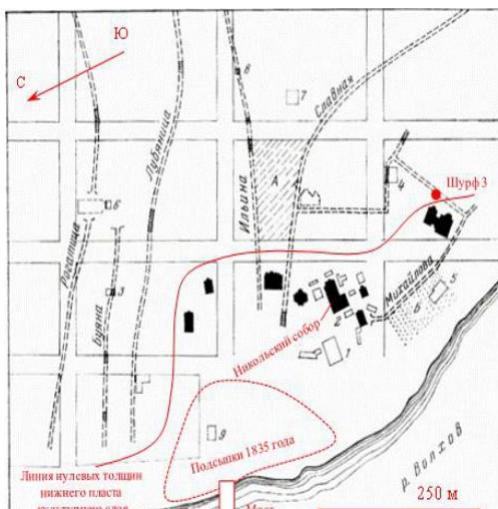

Рис.10 . План расположения Немецкого двора в Новгороде. А - немецкий двор, Б - Готский двор. Сайт new.chronologia.org.

Первые разведочные работы на участке новгородского квартала №38 были проведены ещё в 1999 году. Тогда была открыта каменная постройка и фрагмент прилегающей улицы Славной, но сам Немецкий двор обнаружен не был. Новые раскопки начались уже после того, как в 2019 году администрация Великого Новгорода приняла решение о создании на исследуемой территории Археологического парка. Во время возобновленных раскопок в историческом центре Великого Новгорода археологи обнаружили границу Немецкого двора и часть стены соседней с Немецким двором церкви Иоанна Крестителя XIV века. Заложенные на участке шурфы и траншеи позволили археологам уточнить топографию средневековой застройки квартала. В 15 м от открытой церкви Иоанна Крестителя археологи обнаружили мостовую Большой Пробойной улицы Славянского конца древнего Новгорода с остатками межусадебного частоккола Немецкого двора. Учёным удалось установить, что длина его восточной границы около 60 м. Раскопки 2020 года позволили археологам уточнить топографию этого района средневекового Новгорода и точно локализовать несколько улиц: «Поскольку теперь точно известно, где проходили средневековые улицы Славная и Михайлова, мы можем уверенно определить границы Немецкого двора: его восточная граница проходила по улице Славной около церкви Иоанна Крестителя, западная — под современными домами и тротуаром на Большой Московской улице. В 2021 году предполагается найти

северную границу Немецкого двора, после чего будет возможно наметить план его дальнейшего изучения», — сообщил в личной беседе академик Пётр Гайдуков, директор Института археологии РАН. Проектная концепция Археологического квартала была в целом им поддержана.

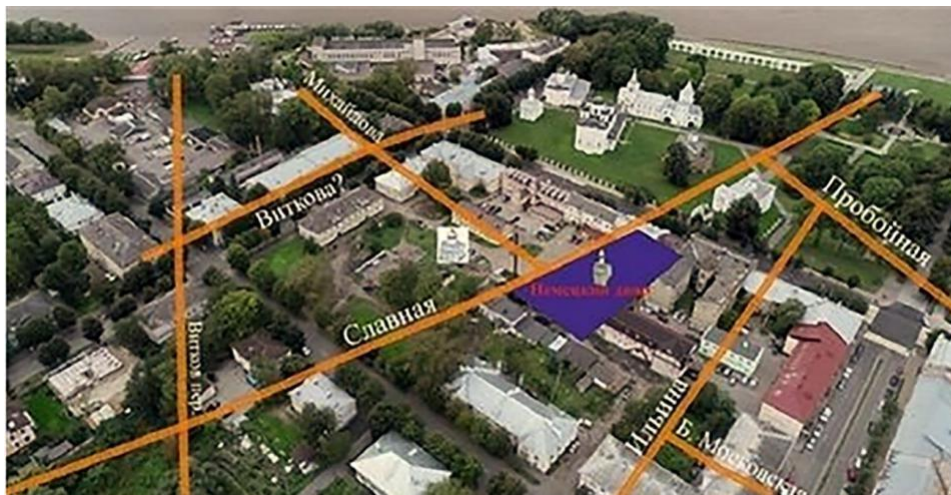

Рис.11 . Территория квартала 38 на Торговой стороне Великого Новгорода (между современными улицами Большая Московская, Ильина, Михайлова и Никольская). Немецкий двор, Ярославово Дворище и Торг в Великом Новгороде с трассировкой древних улиц (реконструкция) Институт археологии РАН

4.3. Проектная концепция Археологического квартала¹.

Все здания, расположенные в квартале, где находился Немецкий двор, являются ценными градоформирующими объектами. Из них 9 зданий являются объектами культурного наследия регионального значения, 4 здания обладают признаками объекта культурного наследия, 2 здания являются ценными элементами градостроительной среды. В настоящее время реализуются планы по созданию пешеходной зоны на улице Ильина. При этом, важной задачей является необходимость решения вопроса с ремонтом фасадов домов: этот вопрос не так прост, как кажется, поскольку необходимо выявить и сохранить аутентичность и достоверность исторических фасадов, на финансирование чего собственники не способны. [10]

Археологический квартал - часть концепции Археологического кластера, являющейся полноценной системой возрождения интереса к археологии. Основная функция этого квартала - использовать археоло-

¹ Визуализация проектной разработки концепции Археологического квартала – архитектор П.К. Неустроева

гическое богатство Великого Новгорода для привлечения туристов, а также создать привлекательное общественное пространство для местных жителей **Концепция Археологического квартала основана на постоянных раскопках внутри него – это и функциональная, и эстетическая особенность формирования пространственной среды квартала. Такой режим существования площадки сам по себе является генератором событийности – раскопки ведутся каждый год в новой точке – они не повторяются и только раз в год можно увидеть открытые слои определённого века. На следующий год место раскопок музеефицируется в том или ином виде.**

Рис. 12 Зонирование территории Археологического квартала.

Концепция предлагает осуществлять освоение квартала в два этапа. Первый этап, длительностью до 20 лет, совпадает с периодом проведения археологических работ на данном участке. Второй начинается, когда все раскопки окончены, по полученным данным воссоздаются примерные очертания старого города (с помощью голограмм или легковозводимых конструкций) и строится здание музея. Общественное пространство, созданное в квартале, сохраняется, но трансформируется как во время первого этапа, так и при переходе от первого этапа ко второму.

Первый этап - период активных археологических изысканий:

1. Подготовка площадки: вынос инженерных объектов, перекладка сетей, снос не ценных строений.

Рис.13 Археологический план квартала с нанесением трасс древних дорог, шурфов, оснований древних храмов. Представлен академиком П.Г. Гайдуковым

Рис. 14 Проектное видение Археологического квартала, план по завершении 2 этапа, архитектор П.К. Неустроева

2. Формирование массива исторических строений, выходящих на ул. Б.Московская, по системе «двойной фасад»: фасады, которые «смотрят» внутрь археологического квартала, путем расчистки от поздних пристроек и реставрации тоже становятся полноценными главными, таким образом, создаётся вторая пешеходная «улица» внутри квартала. Здания приспособляются под нужды квартала: кафе, магазины, филиал, археологический факультет, гостиницы для археологических туристов, филиал музея и т.д.

3. Создание археологического парка, с открытой «экспозицией», которая меняется каждый год по мере завершения раскопок на плановом участке.

4. Создание основных исторических доминант квартала путем визуализации утраченных построек - храм Святого Петра на немецком дворе, церковь Иоанна Крестителя, церковь Владимирской иконы Божьей матери - средствами современных высоких технологий показа таких объектов как в полноразмерном масштабе, так и в виде голограмм в специальных павильонах. Поскольку это еще достаточно новая форма воссоздания утраченных зданий, приведем такие примеры, как создаваемые итальянским архитектором Эдуардо Трисольди [11] простран-

ственные композиции из арматуры, проволоки и металлической сетки различной толщины: в одном случае это воссоздание базиликального храма в Археологическом парке Сипонто в Италии, во втором – фантазийная композиция на темы итальянской архитектуры в Абу-Даби (Рис. 15-16)

Рис.15 Храм в Археологическом парке Сипонто

Рис. 16 Композиция в Абу-Даби

5. Обозначение древних утраченные дорог с помощью мощения, воссоздающего древнюю кладку.

6. Обозначение местоположения и очертаний Государева двора.

7. Создание современного общественного пространства, трансформируемого из года в год, в соответствии с планом раскопок с помощью деревянных настилов, перемещаемых МАФ¹ов¹, перемещаемого озеленения; устройство площадок для отдыха и встреч с зоной WI-FI, открытого амфитеатра для проведения лекций и т. п. – всех составляющих современного общественного пространства.

9. Использование современных технологий проведения раскопок, например, лазерного сканирования, для создания новых аттракционов с целью привлечения молодежи.

10. Организация пространства квартала для круглосуточного использования, поскольку при проведении стратегических сессий с жителями и представителями профессиональных сообществ прозвучал запрос на круглосуточные общественные пространства. Предлагается арх-квартал эксплуатировать в таком режиме: экспозиция под открытым небом доступна всегда, освещение гарантирует безопасность, несколько круглосуточных кафе добавят привлекательность этому месту, голограммы утраченных храмов рассчитаны на ночную экспозицию.

Этап 2 – «постраскопочный» период, завершение реализации уникального Археологического квартала:

¹ МАФ - Малые архитектурные формы

1. Создание музейного комплекса
2. Создание разрытых и открытых экспозиций с помощью разного рода музеефикации подземных раскопок. Различные методы музеефикации уже давно известны и широко распространены как в мире, так и в России, такие как Музей московской археологии, археологический заповедник Херсонес.
3. Преобразование общественного пространства в постоянное: прокладка дорожной сети, высадка озеленения.
4. Воссоздание среды средневекового двора в центре этого общественного пространства.

Рис. 17 Технологическое воссоздание древних храмов, проектная визуализация, архитектор П.К. Неустроева

Рис.18 Проектная визуализация: общественное пространство квартала, воссоздание храмовых построек, музеефикация фундаментов, архитектор П.К. Неустроева

Заключение.

Основные концептуальные направления по развитию туризма Великого Новгорода направлены на создание туристического продукта мирового уровня, формируемого на базе его уникальных особенностей. Великий Новгород - город метакультурного пространства России, перекресток культур, эпох, цивилизаций, центр археологии, город всемирного наследия Юнеско и обретенных артефактов. В Концепции предлагается ревитализация исторического центра **путем формирования городского пространства, отражающего связь поколений от прошлого к будущему, от истории и археологии к туристическому центру мирового уровня.** Формирование основных идей по благоустройству территории, в рамках Концепции ревитализации туристического центра Великого Новгорода основано на изучении истории градостроительного и архитектурно-планировочного развития территорий.

Предлагаемый концепт Археологического кластера органически включается в общую Концепцию ревитализации туристического центра, отвечая требованию развития одного из основных видов туризма по ФЦП «Развитие внутреннего и въездного туризма в Российской Федерации (2019 – 2025 годы)» - культурно-познавательный туризму.

Археологический квартал, будучи составной частью Археологического кластера, углубляет этот вид туризма в части специализации научного и делового туризма, объединяя их в археологическом туризме как в специальных программах, так и в программах детского и молодежного образовательного туризма, научных фестивалей, «доступной» археологии». При этом функционал квартала прямым образом будет направлен и на улучшение качества городской среды и обслуживания как жителей прилегающих кварталов, так и гостей и туристов города.

Литература:

1. Александр Щипков. Сакральная география России: от Херсонеса до Соловков //Электронный ресурс ПРАВОСЛАВИЕ.RU// <https://pravoslavie.ru/93842.html>
2. «Экономические, политические и социокультурные коммуникации России и Прибалтики в XV-XVII вв. по материалам архивных коллекций Таллинна, Любека, Берлина и Санкт-Петербурга» / Центр изучения международных контактов государств Балтийского региона и Северо-Западной Руси (Балтийского центра) Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого (Нов-

- ГУ).<https://www.novsu.ru/baltDocs/>
3. Е.Н. Гончарова Современное состояние археологического туризма на международном рынке туристских услуг // <https://docviewer.yandex.ru/view/115438055/?page>
 4. Янин В.Л. Археология и археологический туризм. М., 2006 С. 35
 5. Бурков С.Б. Туристические возможности археологического наследия: теория и практика/ Материалы I международной научной конференции «Глобализация и туризм: проблемы взаимодействия» Саратов, 15-16 апреля 2009 г/ https://tourlib.net/statti_tourism/burkov.htm
 6. Каинов С. Ю., Олейников О. М. Перекрестие меча из раскопа на ул. Большая Московская в Великом Новгороде // Российская археология – 2020. – Номер 2 С. 167-176 [Электронный ресурс]. URL: <http://ras.jes.su/ra/s086960630009080-7-1>
 7. Лопатин Н.В., Михайлов А.В., Яковлева В.А. Археологический парк как форма сохранения, изучения и популяризации объекта культурного наследия (на примере Труворова городища)/ [Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки, 2013, С.17-24](#)
 8. Новгород и Ганза. История. /По материалам историков В. Ф. Андреева и Е.А.Рыбиной //Электронный ресурс ВЕЛИКИЙ НОВГОРОД//https://www.visitnovgorod.ru/novgorod/discover_novgorod/The_city_of_Hansa/novgorod-i-ganza.html
 9. Рыбина Е.А. Новгород и Ганза //Электронный ресурс ВикиЧтение//<https://history.wikireading.ru/318586>
 10. Шалина Д.С., Степанова Н.Р. Реновация, редевелопмент, ревитализация и джентрификация городского пространства/ [Фундаментальные исследования. – 2019. – № 12 \(часть 2\) – С. 285-289](#)
 11. Здания-призракиЭдуардоТресольди./Интернет-журнал TRAVELASK.Ru// <https://travelask.ru/blog/posts/21893-zdaniya-prizraki-edoardo-tresoldi>

Hassan Khalili Zonouz

Ph.D, degree of the department “Problems of defence and
rectoration of architectural monuments” of the
Institute of architect and art of NANA,
member of ECIAA
(Islamic Republic of Iran)

Həssən Xəlili Zonouz

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
“Abidələrin qorunması və bərpası problemləri”
şöbəsinin doktorantı,
ŞÖBMA-nın üzvü
(İran İslam Respublikası)

UDC 624.21

**REVIW OF KHODAFARIN BRIDGES ARCHITECTURE FOR RE-
INTEGRATION**

Abstract: There are two historical bridges on the Araz River in the Khodafarin area, which for thousands of years provided the movement of residents on both sides of the river in this area. The invasion of Tsarist Russia in the eighteenth century changed the borders and disrupted the function of these bridges .And has disrupted the function of these bridges. Several damages have been caused to these constructions Over the times, and they are currently unusable.

Current studies have been conducted to identify and recognize them and how to treat these bridges, and use relevant methods for their protection, restoration and rehabilitation which have been done for tourism purposes and registration in the word heritage list .so, it can bring good economic, cultural and social benefits to both streams of Araz River

Keywords: Khodafarin, Hasrat korpusu, siniq korpu, Restoration, tourism

**REINTEQRASIYA ÜÇÜN XUDAFƏRİN KÖRPÜLƏRİNİN ME-
MARLIQ İCMALI**

Xülasə: Cəbrail rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində min illər boyu bu rayonda çayın hər iki sahilində sakinlərin gediş-gəlişini təmin edən iki tarixi körpü var. XVIII əsrdə çar Rusiyasının işğalı və “Gülüstən müqaviləsi”nin

bağlanması nəticəsində Azərbaycanın sərhədləri dəyişdi ki, bu da bu körpülərin funksiyalarının pozulmasına səbəb oldu. Zaman keçdikcə bu tikililər müəyyən dərəcədə zədələnib və hazırda istifadəyə yararsızdır. Körpülərin zədələnməsinin səbəblərini müəyyən etmək və xarakterini təsnif etmək üçün araşdırmalar aparılmışdır. Onların mühafizəsi, bərpası və istifadəsi üçün müvafiq üsullar təklif olunur. Bu, körpülərdən turizm məqsədləri üçün istifadə etməyə və onları Ümumdünya İrs Siyahısına daxil etməyə imkan verir. Beləliklə, Araz çayının hər iki axarına yaxşı iqtisadi nəticələr, mədəni və sosial faydalar verə bilər.

Açar sözlər: Xudafərin, Həsərət körpüsü, Sınıq körpü, bərpa, turizm.

Introduction:

The 15-span Khodafarin Bridge is 200 meters long and 4.5 meters wide. The highest point of the bridge is 12 meters above the river. The bridge includes arches with different sizes due to its position on the rocks in the river. The widest and narrowest spans on the bridge are 6.70 and 5.60 meters, respectively.

The bridge was named Khodafarin by Mostofi clearly during 1340 due to his fame. However, it is realized that the bridge was named Khodaafarin over the years by word of mouth to the public and private. The book Nozhat Al-Qulub by Hamdollah Mostofi is considered as the most advanced and evidentiary document available in assessing the date of bridge construction. However, there are a large number of legends about the construction of the Khodaafarin Bridge among the people, the most significant of which includes the legend related to Mohammad Kazem Marvi about Nader Shah's trip to Qarabagh and that related to Mohammad Taghi Khan Hakim. In any case, no writing or inscription has been found in the building of either of the two bridges regarding the date of construction of the Khodafarin Bridges.

Based on the historical documents, few bridges can be found to witness historical events as the Khodafarin Bridges. The historical events in Azerbaijan, at least from the first millennium BC to the beginning of Islam, show that most events occurred in the banks of the Araz, as well as the Khodafarin Bridges and its surroundings. Most of the events, conflicts, and battles of Babak over the years to the time of the Seljuks and Mongol ilkhans up to the time of Qajar, and the events in those years with Tsarist Russia and the bravery and heroism of Abbas Mirza, the viceroy, occurred in the bridges in question.

Khodaafarin Bridges

There are two bridges named Khodafarin in the Khodafarin region within the international border of Iran and Azerbaijan. The older bridge, which is called Siniq Korpu, has an extremely beautiful architecture and special architectural techniques. The bridge had 11 spans, three of which are

now intact. The materials used in the above-mentioned stone bridge include ashlar stone, rubble, and mortar. The height and length of the bridge are 12 and 130 meters, respectively. The dimensions of the span differ from each other due to its construction on a rocky bed. Lightening, as one of the special and unique features of the bridge, was implemented as three small arches including perpendicular to the main spans, along the bridge, and between the walls around the springs.

To conduct the water better, check dams or spur dikes in broken bridge are constructed as a point in all of the piers in the opposite direction of water flow. In addition, they are constructed as a curve in some piers and as a point in some others in the direction of water flow. As indicated, no foundation was needed due to the placement of the piers on the rocky bed. Further, no bed was needed to be built to prevent the destruction of the piers and foundations. The bridge was built to connect the two sides of the river bank and ease the traffic. All of the arches in the bridge were constructed as a basket handle. No special inscriptions or decorations are observed on the bridge. However, the bridge is beautifully constructed and its architecture is such that it cannot be regarded as ugly.

Fig. 1. Sinig Korpu

The spans in the bridge have different sizes due to the natural rock bed. In other words, the architect installed the piers in places with a strong rock bed. The largest span in the bridge was built almost in the middle. Lightening is considered as the interesting point regarding the small bridge. The auxiliary arches were built in the direction of the bridge.

Fig. 2. The method of lightening in Sinig Korpu structure

Such lightening has been implemented in a limited number of other bridges in Iran, most of which are made of brick. Thus, implementing the aforementioned method with stone materials is regarded as unique in its kind. The Qiz korpusi Bridge in Miyaneh are considered as similar bridges with such lightening in East Azerbaijan province. The Qiz korpusi Bridge in Miyaneh is made of brick with the same size spans of the auxiliary arches.

Stone pieces can be observed on both sides in the foot of the work of the large span in the small bridge of Khodafarin, which protrude from the walls. There are three protruding pieces of stone on each side, indicating that the architect utilized a wooden frame to build the span. A wooden frame was applied to build the arch due to the large dimensions of the span. Then, a stone arch was used over the frame.

Fig. 6. Protruding stones for the frame in the direction of the

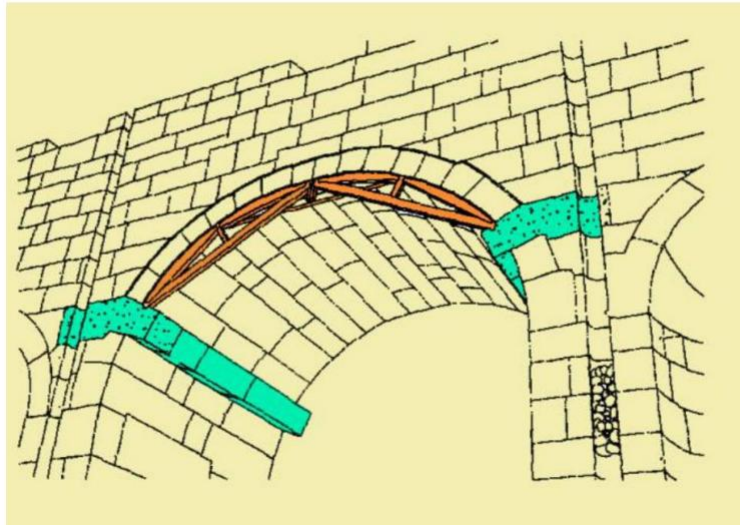

Fig. 7. The arch is fully built after wood frame

The arch was built with stone in three different methods by bricks, in which only the bricks layout differed. The architect selected and implemented the appropriate method of arranging the bricks based on the function of the arch and its location in the building, as well as the amount of arch load in that part of the building. The above-mentioned methods are as follows.

1. *Roman*: This method originated from the province of West Azerbaijan in northwestern Iran called Orum or modern Urmia, not from Rome. Such method, which was regarded as common before Islam, has good resistance. However, the necessary care should be taken in its implementation.

2. *Archivolt or filled*: In this method, the bricks can be observed in the form of a rowlock from the bottom and a full plane from the side. Such arch has historical roots and is easy to implement. However, it is less durable than the Roman method.

3. *Cladding*: In this method, the bricks are utilized in the form of blades and their thickness forms that of the arch.

Generally, the main components of stone arches include stone arch or curve, embankment or filler materials on the foundation arch, middle piers, side walls, retaining walls, and spandrel. The pressure line is among the appropriate methods for analyzing arched stone bridges, in which an arch with building materials is considered as a number of blocks next to each other. In this method, the stability of the arch depends on the balance of forces between its constituent blocks. For example, suppose the surface of the blocks is rough enough to withstand slipping. Therefore, the arch remains stable as long as there is compressive force between the roof pieces. The concentrated live load in this case affects the pressure line.

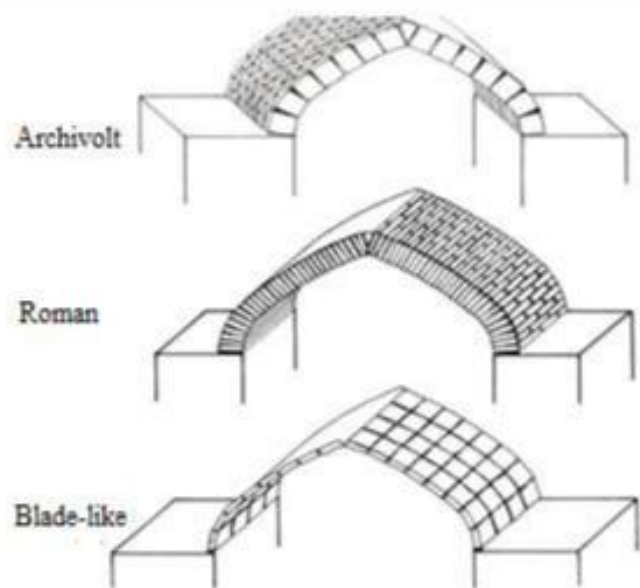

Fig. 8. Recognizing the arches

The larger bridge was built 800 meters from Siniq Korpu downstream of the Araz River. The bridge has 15 spans and can now be applied for pedestrians. There are four spans of the aforementioned bridge inside Azerbaijan and 11 spans in Iran. The above-mentioned bridge, which is less old than the broken one, was later built to connect the two sides of the river for crossing. This bridge was built on a rocky bed like Sinig Korpu without need to be laid on the riverbed. The materials used in aforementioned building are more diverse than the broken bridge, and stone was utilized in the form of ashlar, spall and rubble, brick, and wood.

Fig. 3. View of Khodafarin (Hasrat Korpusu) Bridge

Like the broken bridge, the check dams in the above-mentioned bridge are implemented as a point in the opposite direction of the water flow and as a curve in the direction of the flow.

The arches in the aforementioned bridge are made of basket handle and pointed, and their construction in most of the arches is based on Roman method with stone materials such as spall with dimensions appropriate, brick (probably brick was added in the later restorations of the building), and in some cases, on archivolt and combined. Brick and stone were applied in some spans due to the destruction of a part of the arch in subsequent restorations.

Fig. 4. Building the arch in the form of archivolt with bricks and combined

Fig. 5. Building the arch in the Roman method in one of the spans

Fig. 6. Photo related to Khodaafarin Bridges sent to Iran from Argentina during 1927

Restoration history

The Khodafarin Bridges have existed on Araz River for centuries with frequent restorations. However, no information is available on their restorations. The photo sent from Argentina to Iran during 1927 is considered as the first one related to the Khodafarin Bridges although the date of its photography is unknown. The documentary film made by Azerbaijan during 1947, which shows images related to the Khodafarin Bridges, is regarded as the second image document. The restoration plan prepared jointly with the cooperation of the interested countries of Iran and Azerbaijan for bedding during 1992 and 1993 is the third image document. The bedding photos taken during 2009 and 2010 are considered as other documents which can be cited in the restoration of the above-mentioned structures.

The photo taken during 1927 illustrates the restoration information and background of interventions. The color difference is well known in the first span of the bridge in Iran, indicating the restorations before photography. The existence of a bricklaying workshop on the left side of the photo is clear, as well, which was used for other constructions near the bridge since clay was not utilized for building the bridge.

The available information and documents are extremely little compared to the interventions made in Khodafarin Bridges. However, based on the field studies, the variety of materials, color differences, and different methods of implementation in the big bridge indicate restorations and possible interventions. The aforementioned differences indicate different periods of restoration. Bricks are applied as arch coverings in most of the spans in the big bridge although the arches were first made of stone and were later

restored with bricks. Some of the stone spans are far from destruction. Some others are made of stone to the point of breakwater and the rest are made of brick, indicating the restoration during later periods.

The bridge is always exposed to damage created by water flow due to its structure. Even bridges with modern materials are not safe from continuous damage and require annual inspections and maintenance. Bridges with building materials face the above-mentioned challenge far more. Thus, the data related to precipitation, river water quality, solutes in the water, suspended particles, and in general the water quality related to the bridge are among the most significant points to be studied. Such information data can determine the amount of corrosion in materials and damage to the bridge and its piers. Therefore, the amount of rainfall in the area, sediment load, and water quality over the years is presented and the data are analyzed.

Materials such as stone, brick, and wood are used in combination with each other in the big bridge. The stones utilized in the bridge include rubble, spall, and ashlar stones. Rubble stones are mostly applied in the piers as temper. Spall stones are mostly used for embowing, while ashlar ones are utilized for embowing and as facade polishers. Brick is applied for embowing in the big bridge, which appears to have occurred in subsequent restorations. Wood is used in some spans as an elastic band to reduce kicking arches.

Pathology

What is prioritized and evaluated in the pathology of historical monuments has more of an external view and approach. Normally, erosions created by external factors cover and hide internal factors, ignorance of which leads to irreparable consequences. Internal harmful factors in Khodafarin Bridges can be divided into three categories as follows:

1. Selecting the construction site of the bridge and establishing the small bridge inappropriately
2. Weakness of additional materials utilized in the big bridge
3. Obstacles in the technique and method of construction on the big bridge

Lack of natural bed in the area of bridge piers

Applying inappropriate materials to control the traffic

External harmful factors

Floods: Based on the studies, perhaps the occurrence of floods is regarded as the biggest reason for damage to the bridges under study, the severity of which in some cases results in destructing most of the bridge piers. In addition, the least impact of material scour in piers and erosion created by

the intensity of water movement is considered as another manifestation of the aforementioned harmful factor.

Fig. 7. Destruction of a part of the pier in the small bridge due to the floods

Descending humidity: The presence of moisture on the body of the building and the possibility of penetration into the materials and mortars used in the building with only a slight exposure to adverse weather conditions result in freezing, material destruction, static stress, and the like.

Fig. 8. Damage to the small bridge and moisture dampness under the small arches indicate the presence of decreasing humidity.

Biological damages with plant origin indicate the existence of appropriate conditions for the growth and reproduction of plant species in the area of Khodafarin Bridges and its coordination in the natural area. However, the growth of plants in the above-mentioned area threatens the breakwater levels in the bridge to its top point due to the lack of proper protection of the studied structures. The growth of aforementioned plant species leads to cracks in the building materials and structure in addition to the rooting process.

Fig. 9. The growth of shrubs and plants on the piers in large bridge is regarded as a biological damage to the plants.

Microbiological damage

The presence of sufficient moisture, favorable light, and optimum temperature for the growth of microbiologies or micro-organisms such as fungi, molds, lichens, and the like may raise the visual threshold for damage to the above-mentioned organisms at first glance, while the presence of such disruptive factors leads to a large number of side effects.

4. Methods of strengthening the bridges

Bridges have always played a significant role in ground communication with a great importance throughout history. Historic bridges need constant maintenance and appropriate strengthening due to their continuous utilization and location in the vicinity of environmental damages. Today, new bridges are often redesigned in addition to historic ones, and newer materials are added to help their efficiency and strength. A large number of studies have been conducted on the strengthening of modern bridges in the world, and their number increases every day. Thus, a number of methods for strengthening historic bridges with traditional and modern materials and techniques are presented as follows.

Fig. 9. Growth of microbiologies on large bridge materials

Accordion metal dampers

Applying such materials makes bridges extremely flexible against destructive seismic forces. In other words, the seismic responses of the bridges reduce significantly by installing metal dampers, resulting in absorbing and losing a large part of the energy generated by the earthquake.

External reinforcement

External reinforcement is used for bridges with stone materials. In this method, a series of vertical holes and horizontal grooves are created on the surface of the structure in the areas under tensile stress. Then, a number of Hilber or CFRP stainless steel rods are placed inside the surface and the grooves are filled by the grout. In the aforementioned method, vertically mounted rods improve the transverse distribution of loads and transverse flexural strength of the arch. The change in appearance in historical structures should be minimized.

Posttensioning

The posttensioning method is usually implemented utilizing the discrete element method, which acts based on the explicit display of blocks and seams and its analysis. In the above-mentioned method, several points of the bridge which have the most tension and strain are selected and sewn transversely by appropriate materials and different methods, resulting in applying the posttensioning force to the bridge and putting the structure under a constant pressure, which gives the arch a certain strength and integrity. In historic buildings, appropriate visual arrangements should be made for using tension distribution planes on both sides of the seam.

Polymer composites

FRP polymer composites with low weight and high flexibility are widely utilized in strengthening various structures. In addition, FRP is implemented easier since it can be cut into appropriate parts and sizes.

Conclusions

Any strengthening and related methods should be within the framework of cultural heritage regulations without damage to the originality and historical identity of the bridges. The main issues related are comprehensively examined in the structural analysis section of the bridge.

The cultural, historical, and natural heritage of the Khodafarin area and the hidden values for preserving and promoting the historical buildings in the region is considered as a priority. In addition, introducing the Khodafarin Bridges, increasing domestic tourism, and attracting foreign tourists to obtain capital for use in periodic restorations are among the main policies in the project. Organizing the area around the bridges and the Aras River near the historic bridges, designing an appropriate environment along the river to attract tourists, considering the cultural and natural landscape of the area, and strengthening the bridges are among the objectives to protect and preserve all of the values related to the Khodafarin Bridge, which are realized by recognizing and exploiting capacities and capabilities.

Referens:

1. Chiew, Y. M., "Scour Protection at bridge piers", Journal of Hydraulic Engineering, Vol. 118, No. 9, 1260-1269, 1992.
2. Como M., Statics of historic masonry constructions. SpringerVerlag Berlin (Germany), 2013. Worman, A., "Riprap protection without filter layers", Journal of Hydraulic Engineering, Vol. 115, No. 12, p. p. 1615-1630, 1989.
3. ICOMOS, Charter principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage (2003)
4. Heyman J., The stone skeleton: Structural engineering of masonry architecture. Cambridge University Press (UK), 1995
5. Neill, C. R.; "Guide to bridge hydraulics" Roads and Transp. Association of Canada, Univ. of Toronto Press, Toronto, Canada, 1973.
6. Richardson, E. V., and Davis, S. R.; "Evaluating scour at bridges", Hydraulic Engineering Circular No. 18, FHWA-IP-90-017, Fairbank Turner Hwy. Res. Ctr., McLean, Va., 1995.

7. نباحو قل، محمد، 1220، هوص الارض، هجرت رف عجش عار، تهراند، دای ننگ نهر ف

ناریا

8. (حبیبی، سید محسن / مقصودی، ملیحه، مرمت شهری، انتشارات دانشگاه تهران، تهر)

1

9. ملاسات زانغز اناریا خیرات ریس ردنا جیاد رذا میحر، ای نس یثرب هراذ: بان تشار اتم بنا،

122

10. فیض خواه، محمد، 1242 ، بررسی و شناسایی محدوده ابیگیری سده ای خداآفرین، پژوهشکده
11. باستانشناسی، چاپ نشده
12. مستوفی، حمد هلا، 1223 ، نزهت القلوب به سعی و اهتمام گای نسترنج، تهران، دنیای کتاب، چاپ اول
13. هویدا، رحیم، 1201 ، پلهای خداآفرین، مجله بغما، شماره 34
14. مروی، محمدکاظم؛ 1398 ، عالم آرای نادری، انتشارات علمی ؛ تهران
15. حافظ زاده ؛ محمد؛ 1374 ؛ ارس در گذرگاه تاریخ ؛ انتشارات نیما

Динара Аппасова
Докторант БГУ
appasova.d94@gmail.com
(Киргизия)

Dinara Appasova
Ph.D, degree at BSU
appasova.d94@gmail.com
(Kyrgyzstan)

УДК 327/72.025

ИНТЕГРАЦИЯ ТЮРКСКОГО МИРА В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ: КАРАВАН-САРАИ НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Аннотация: Инициативы региональной интеграции продолжают действовать как противодействие в быстро глобализирующемся мире. Распад Советского Союза стал одним из важнейших событий, подготовивших среду для идеи объединения тюркских государств, имеющих общую историю, язык, культуру и ценности. В этом контексте использование туризма как инструмента для развития экономических, политических и культурных отношений между тюркскими республиками на желаемый уровень, является требованием современного управленческого подхода.

Целью данной статьи является определение места и роли караван-сараев в тюркских республиках на маршруте Великого Шелкового пути в контексте общего культурного наследия, а также определение их перспектив в интеграции тюркского мира.

Ключевые слова: тюркский мир, интеграция, туризм, Шелковый путь, караван – сарай

INTEGRATION OF THE TURKIC WORLD IN THE CONTEXT OF A COMMON CULTURAL HERITAGE: CARAVANSERAIS ON THE SILK ROAD

Abstract: Regional integration initiatives continue to act as a countermeasure in a rapidly globalizing world. The collapse of the Soviet Union was one of the most important events that prepared the environment for the idea of uniting Turkic states having a common history, language, culture and

values. In this context, the use of tourism as a tool for the development of economic, political and cultural relations between Turkic republics to the desired level is a requirement of a modern management approach. In this regard, the Turkic states are carrying out a lot of work at the international level

in order to accelerate the integration of the Turkic world through the development of tourism.

The purpose of this article is to determine the place and role of caravanserais in Turkic republics on the route of the Great Silk Road in the context of a common cultural heritage, as well as to determine their prospects for the integration of the Turkic world.

Key words: Turkic world, integration, tourism, Silk Road, caravanse-rais

Идеи интеграции тюркского мира не новы, напротив, это направление мысли, восходящее к девятнадцатому веку. Объединение и вступление в процесс интеграции сообществ, говорящих на тюркских языках и имеющих общие культурные ценности и наследие, подытоживает данную идею. В начале 90-х были предприняты конкретные шаги по интеграции тюркских государств, приобретающих независимость с распадом Советского Союза. В этом контексте одним из факторов, ускоряющих интеграцию тюркских государств, является туризм. Целью данной статьи является определение места и роли караван-сараяв в тюркских республиках на маршруте Великого Шелкового пути в контексте общего культурного наследия, а также определение их перспектив в интеграции тюркского мира.

Инициативы региональной интеграции продолжают действовать как противодействие в быстро глобализирующемся мире. Распад Советского Союза стал одним из важнейших событий, подготовивших среду для идеи объединения тюркских государств, имеющих общую историю, язык, культуру и ценности. Можно сказать, что в шагах, предпринятых на пути к интеграционным процессам тюркского мира, выражающего широкое географическое распространение тюркоязычных сообществ, в тридцатилетний период независимости тюркских государств бывшего СССР, несмотря на их внутренние проблемы и экологические факторы, с инициативами и поддержкой Турции добились хорошего прогресса в коммуникации и координации.

«Саммит тюркоязычных стран», который регулярно проводится на уровне глав государств независимых тюркских республик, первый из которых был в 1992 году, представлял собой первый этап интеграции, и в этом контексте была создана международная

культурная организация «ТЮРКСОЙ». По соглашению, подписанному в Нахчыване 3 октября 2009 года, между Азербайджаном, Казахстаном, Кыргызстаном и Турцией был создан Тюркский совет (Тюркский совет) с целью укрепления, углубления и диверсификации многоплановых отношений между этими странами. 30 апреля 2018 года Узбекистан также заявил о желании присоединиться к Тюркскому совету и стал полноправным членом 14 сентября 2019 года (Karaman, 2021:6). В том же году Венгрия стала членом-наблюдателем, а также заявила, что в будущем может подать заявку на полноправное членство.

«Единство», которое приобрело свой дух с «Тюркским советом», созданным в результате указанного Нахчыванского соглашения, воплотилось в Организации тюркских государств в рамках соглашения, подписанного в Стамбуле 12 ноября 2021 года. Изменение названия Тюркского совета на «Организацию тюркских государств» раскрывает внутреннюю политическую динамику Организации и то значение, которое они придают понятию единства. Другими словами, это означает организацию государств, народы которых являются тюрками (Topsal, Zengin, 2021: 5).

Туризм как инструмент интеграции

Общее происхождение, общая культура, общий язык и общая религия составляют основу отношений между тюркоязычными республиками. Динамику отношений тюркских стран друг с другом составляют не стратегическое и институциональное сотрудничество, а именно эти исторические общие ценности. Данные общие ценности составляют естественную, стратегическую и культурную структуру отношений между этими странами. В частности, совместные и двусторонние организации, созданные между Турцией, Азербайджаном, Казахстаном, Кыргызстаном и Узбекистаном, о которых мы упоминали выше, были сформированы в результате этой сильной структуры естественных ценностей.

Пять тюркоязычных стран в культуре и туризме азиатско-тюркской географии привлекают внимание своими различными природными красотами. Помимо природных красот, в тюркских государствах имеются множество исторических и культурных сооружений, которые имеют потенциал создать культурный туризм.

Одним из важнейших элементов культурного туризма является наше историческое культурное наследие. Исторические сооружения, представляющие собой места, где история демонстрируется для передачи из поколения в поколение, играют важную роль в создании, сохранении и продвижении культурных ценностей стран и регионов и обладают важным туристическим потенциалом.

В этом контексте следующая часть нашего исследования будет посвящена некоторым важным караван-сараям в тюркских государствах на маршруте Шелкового пути, их вклад и перспективы в интеграции тюркского мира.

Тюркские народы и исторический Шелковый путь

Шелковый путь занимает важное место в истории тюрков. Эта дорога соединяла тюркские земли друг с другом, развивала и обогащала торговые и культурные связи, был одним из основных факторов развития военной мощи, поскольку проходит через обширные географические края, где расположены тюркские государства и сообщества (Çakmak, Namarat, 2016: 421 – 430). Исторический Шелковый путь сыграл большую роль в создании крупных поселений и городов с высоким уровнем культуры и быта того периода. Тюркские государства также сыграли важную роль в прославлении Шелкового пути. Караваны, подготовленные и охраняемые этими государствами, везли различные торговые товары с востока на запад и с запада на восток. Узбекская пословица поясняет, какое значение тюрки придавали этой дороге: «Есть во вселенной две великие дороги: Млечный путь в небе, Шелковый путь на земле» (Kayahan, 2018: 59). Примерно 20 000 километров общей протяженности Великого шелкового пути, продолжавшего свою деятельность до 1800-х годов, проходили через земли, на которых расселились тюркские народы. Поэтому Великий шелковый путь сыграл важную роль в становлении и развитии экономических и культурных связей тюркских народов с народами Китая, Кавказа, России, Индии и арабских стран (Kayahan, 2018: 63).

После распада Советского Союза и приобретения независимости тюркскими республиками Центральной Азии в 1990-х годах стало актуальным вопрос возрождения Шелкового пути и как торгового пути, и так историко-культурной ценности. Были начаты работы по защите и сохранению сооружений, которые были построены вдоль этой дороги и данное время не используются, путем придания им новых функций. Эти работы направлены на восстановление постоянных дворов и караван-сараяев на маршруте Шелкового пути и возобновление их работы.

Можно перечислить важные караван-сарай, располагавшиеся на историческом маршруте Шелкового пути на территории независимых тюркских государств, следующим образом:

Султан Хан (Аксарай/Турция), Сарухан (Невшехир/Турция), Сарапса Хан (Аланья/Турция), Акхан (Денизли/Турция), Агзыкара Хан (Аксарай/Турция), Алара Хан (Анталья/Турция), Чардак Хан (Денизли/Турция), Сусуз Хан (Бурдур/Турция), Инджир Хан (Бурдур/Турция),

Алай Хан (Аксарай/Турция), Силахтар Мустафа Паша Хан (Малатья/Турция), Махпери Хан (Токат/Турция), Султан Хан, Каратай Хан (Кайсери/Турция), Аладжа Хан (Сивас/Турция), Зазадин Хан (Конья/Турция), (Günel, 2016: 87) Двухэтажный караван-сарай (Баку/Азербайджан), Караван-сарай Шах Сефи (Баку/Азербайджан), Караван-сарай Мултани (Баку/Азербайджан), Дворец Ширваншахов (Баку/Азербайджан), Караван-сарай Бухара (Баку/Азербайджан), Караван-сарай Шах Аббас (Гяндже/Азербайджан), Караван-сарай Хараба Гилан (Нахчыван/Азербайджан), Джульфа (Нахчыван/Азербайджан), Дворец шекинских ханов (Шеки/Азербайджан), Караван-сарай Угрлу Хан (Гянджа/Азербайджан), (Qədim karvansaraylar, Memarlıq, 22.04.2022), Таш-Рабат (Нарын/Кыргызстан), Кошой-Коргон (Нарын/Кыргызстан), Бурана (Чуй/Кыргызстан), Даяхатын (Туркменабад/Туркменистан), Рабати-Шараф (Туркменистан), Углы карван – сарай (Тумшуклы/Туркменистан), ат – Тахмаладж (Туркменистан), Акча – кала (Туркменистан) (Караван – сараи -памятники Великого Шелкового пути, 17.04.2022), Рабат – Малик (Навои/Узбекистан), Нугай (Бухара/Узбекистан), Кулюта (Бухара/Узбекистан), Билеулинский караван – сарай (Узбекистан) (Пугаченкова, 1976: 148), Тортколь (Жамбыл/Казахстан) (Байпаков, Воякин, 2010: 22-25).

Все вышеперечисленные караван-сараи делились на два вида: открытые и закрытые. Закрытые караван-сараи представляли собой маленькие крепости, которые в случае опасности могли отбить нападение. Это были одно или двухэтажные здания, окруженные крепостной стеной. Внутри находились складские помещения, конюшни и загоны для животных, а так же непосредственно жилые покои.

Открытые караван-сараи были характерны для города. Они больше напоминали гостиницы с конюшнями и загонами для животных. Кроме того здесь были чайхана, бани и многие другие постройки и учреждения, необходимые путешественникам. Поэтому на сегодняшний день некоторые из них используются в качестве музея под открытым небом (Bulut, 2014: 65).

Некоторые из вышеперечисленных караван-сараев на маршрутах Шелкового пути, в соответствии с современными условиями были превращены в ностальгические туристические центры с такими функциями, как отели, рестораны, места отдыха, центры продажи сувениров, исторические сооружения и музеи под открытым небом и тд. Однако сегодня некоторые из очень важных исторических наследий международного характера разрушаются изо дня в день, так как исторические караван-сараи уже не используются и теряли свои исто-

рические функции благодаря легкости и удобства транспортировки, развития современного гостиничного менеджмента, инноваций в местах отдыха на автомагистралях. По этой причине, одна из приоритетных задач каждого тюркского государства, во главе ТЮРКСОЙ, находящейся под эгидой Организации тюркских государств - применять шаги для восстановления и создания условия для повторного функционирования сохранившихся исторических жилых построек, сохранения следов многовекового культурного обмена на торговых путях в рамках нематериального культурного наследия, представления различных маршрутов Шелкового пути для туристов со всего мира в рамках культурного туризма, разработки целостного подхода к осмыслению вклада караван сараев в тюркскую культуру с акцентом на архитектурные сооружения на маршрутах Шелкового пути. Потому что Шелковый путь на протяжении всей своей истории всегда поддерживал динамику жизни, деятельности тюркского народа и обогащал тюркскую цивилизацию.

В этом контексте использование туризма как инструмента для развития экономических, политических и культурных отношений между тюркскими республиками на желаемый уровень, является требованием современного управленческого подхода. Соответственно это требует, чтобы политические, административные механизмы в тюркском мире оценивали туризм на основе экономической и культурной гармонизации. В связи с этим тюркские государства проводят ряд работ на международном уровне с целью ускорения интеграции тюркского мира путем развития туризма между тюркскими странами, сочетая всех историко-культурные наследия, включая вышеупомянутые караван-сарай, находящиеся на своих территориях с их уникальными природными красотами.

В этом контексте во время «4-го саммита Тюркского совета» на тему «Туристическое сотрудничество», состоявшегося в 2014 году, был разработан проект совместного турпакета «Современный Шелковый путь», чтобы сделать исторический Шелковый путь привлекательным туристическим маршрутом и укрепить исторические связи тюркских республик. В 2016 году создан Консорциум из развивающихся 11 туроператоров регионов. Предварительные исследования показывают, что к 2023 году регион Шелкового пути посетят более миллиона туристов. В рамках этого проекта Министерство культуры и туризма Турции с посредничеством Организации тюркских государств провело обучение более 1000 сотрудников сферы услуг в Азербайджане, Казахстане и Кыргызстане. Совместный турпакет «Современный Шелковый путь» также упоминался в различных отчетах ООН как

передовой опыт в наращивании потенциала и создании рабочих мест на Шелковом пути (Türk Keneşi, 18.04.2022).

На Третьем совещании министров туризма, состоявшийся на Иссык-Куле в Кыргызстане в 2016 году, министрами была одобрена «Первая дорожная карта проекта совместного турпакета Тюркского совета по современному Шелковому пути». Первый тур совместного турпакета прошел в Кыргызстане с 31 августа по 6 сентября 2018 года в рамках Всемирных игр кочевников (Türk Devletler Teşkilatı, 2021, 18.04.2022).

Этот проект имеет большое значение не только для развития сферы туризма, но и для возрождения исторических сооружений на Шелковом пути, имеющих историческое значение, для увеличения потенциала подготовленных в соответствии с едиными стандартами кадров, для улучшения циркуляции занятости среди братских стран, и, следовательно, ускорить процесс интеграции тюркского мира.

Ежегодно с 2015 года под руководством Университета Памуккале в Турции, Кыргызско-Турецкого Университета Манас, Таразского Государственного Университета им. Дулати в Казахстане, Университета Иностранных Языков и Профессиональной Карьеры в Казахстане и Университета Кастамону в Турции, проводится Международный симпозиум по туризму тюркского мира, в котором принимают участие студенты, профессора и исследователи из всех независимых и автономных тюркских государств, других тюркских общин и многих стран мира. Данное мероприятие играет большую роль в продвижении туристического потенциала тюркского мира и развитии отношения между тюркскими странами с помощью туризма.

Подводя итог, можно сказать, что туризм играет важную роль в развитии отношений между странами. Когда речь идет о туризме, его в первую очередь рассматривают с точки зрения вклада в экономику страны. Однако видно, что туризм является очень важным инструментом сближения обществ и стран. В этом контексте возвращение в туризм всех историко – культурных наследий, в том числе исторических караван-сараев, находящиеся в тюркских государствах на Шелковом пути, о которых мы упоминали выше, сохранение культурных ценностей имеют важное значение на ускорение процесса интеграции братских народов, а также предоставление дохода странам и регионам. Поскольку туризм обеспечивает занятость тысячам людей, позволяя миллионам туристов ежегодно посещать музеи, художественные галереи и исторические места, увеличивает заполняемость объектов размещения и оказывает положительное влияние на многие секторы вместе с другими туристическими объектами, гарантируя поток туристов.

Кроме того, постоянное взаимодействие тюркских государств в сфере туризма формирует осознание, что на самом деле насколько мы похожи друг на друга и имеем один язык, одну культуру и историю. Следовательно, в меняющемся новом мировом порядке это создаст условия для передачи многовековой тюркской цивилизации, культуры и истории следующим поколениям.

Литература:

1. Байпаков, К.М., Воякин, Д.А., Караван сарай Тортколь. Журнал «Мир путешествий Казахстана», 2010
2. Пугаченкова, Г. А. - Зодчество Центральной Азии, XV в.: Ведущие тенденции и черты . Ташкент, 1976
3. Bulut, M., Medeniyetler Güzergahı İpek Yolu. İstanbul Zaim Üniversite Yayınları, Sayı: 298, 2014
4. Çakmak, M.A., Hamarat, E., İpek Yolu Tarihinin Öğretiminde ABD Merkezli Bazı Yaklaşımlar: Teknoloji, Proje ve Müze. Kastamonu Eğitim Dergisi, Sayı: 24 (1), 2016
5. Günel, G., İpekyolu ve Anadolu'da kervan yolları. Türk yurdu dergisi, Sayı: 342, Şubat 2016, <<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2575>> 20.04.2022
6. Karaman, Ö.F., Ortak kültür ve değer bağlamında Türk Dünyası Entegrasyonu. Kriter dergisi, Sayı: 62, Kasım 2021
7. Kayahan, S., İpek Yolu ve Türk Dünyasının Tarihi – Bugünü. Türksam dergisi, 2018, <<http://turksam.org/ipek-yolu-turk-dunyasi-tarihi-bugunu>> 10.04.2022
8. Topsal, I., Zengin, A. K., Türk devletler teşkilatı: siyasi, ekonomik ve kültür çıktıları. Kriter dergisi, Sayı: 63, Aralık 2021
9. Караван-сарай – памятники Великого Шёлкового пути, 2018, <<https://turkmenportal.com/compositions/491>> 17.04.2022
10. Türk Devletler Teşkilatı, 2021, <https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/turizm_6/modern-ipek-yolu-ortak-tur-paketi_13> 18.04.2022
11. Türk Keneşi, <<http://www.modernsilkroadtour.com/tr/proje-hakkinda>> 18.04.2022
12. Qədimkarvansaralar, Memarlıq, <https://www.azerbaijans.com/content_1773_az.html> 22.04.2022

**Türk dünyasının ortaq mədəni irs kontekstində integrasiyası:
İpək yolu üzərindəki karvansaraylar**

Regional integrasiya təşəbbüsləri müasir dövrümüzdə «güclü» və «gücsüz» dövlətlər kimi formalaşan və sürətlə qloballaşan dünyada əks tədbir kimi çıxış etməkdə davam edir. Sovet İttifaqının dağılması ortaq tarix, dil, mədəniyyət və dəyərlərə malik türk dövlətlərinin birləşməsi ideyasına zəmin hazırlayan ən mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Bu kontekstdə türk cümhuriyyətləri arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin istənilən səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün turizmdən bir vasitə kimi istifadə olunması müasir idarəetmə yanaşmasının tələbidir.

Bu məqalənin məqsədi ortaq mədəni irs kontekstində Böyük İpək Yolu marşrutu üzərində yerləşən türk cümhuriyyətlərindəki karvansarayların yerini və rolunu müəyyən etmək, eləcə də onların vasitəsi ilə türk dünyasına integrasiya perspektivlərini müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: Türk dünyası, integrasiya, turizm, İpək yolu, karvansaraylar

Гюльрена Мирза Каджар

НАНА, Институт Архитектуры и Искусства
д.ф. по искусствоведению, доцент

li5613na@gmail.com

(Azerbaijan)

Gulrena Mirza Qajar ANAS, Institute
of Architecture and Art Ph.D. in art
history, associate professor

li5613na@gmail.com (Azerbaijan)

УДК 069

МУЗЕИ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ

Аннотация: В докладе рассказывается о музеях под открытым небом, о садах скульптуры в разных уголках мира, а также о его азербайджанском варианте.

Ключевые слова: музей под открытым небом, сад скульптуры, Гауди, Ники де Сен Фаль.

OPEN-AIR MUSEUMS

Abstract: The report describes open-air museums and sculpture gardens located in different countries of the world, as well as in Azerbaijan. **Key words:** open-air museums, sculpture gardens, Parc Guell, Niki de Saint Phalle.

Музей под открытым небом — это любой музей, чья экспозиция выставляется вне помещений. К таким музеям относятся парки скульптур, парки миниатюр, многие технические музеи. В конце XIX в. были предприняты попытки музеефикации недвижимых объектов историко-культурного наследия в Европе. Зачинателями этого были Т.Хефти и И.Нельсен. Однако исследователи считают истинным основателем музеев нового типа Артура Хезелиуса, создавшего парк-музей «Скансен» в октябре 1891 г. в Стокгольме. В музеологии сложилось научное направление – скансенология, которое включает определение типов музеев под открытым небом и системы демонстрации объектов наследия. В мировой музейной практике 20 столетие проходило под знаком пере-

осмысления, трансформации и институционализации музейного пространства и создания новых смыслов, изменение его социокультурных функций. Как само искусство после второй мировой войны сошло с пьедестала, перестало быть элитарным и ринулось вниз, к народу, обесценившись в поп-арте и концептуализме, так и музеи, выйдя за рамки зданий, начали поиски других ролей. В сообществе музейных специалистов распространяются представления об «интегрированном музее» и «новой музеологии», в которых музей рассматривается как институт, выходящий за пределы функций консервации и просвещения, и переходящий к осуществлению более широких проектов, позволяющих музею интегрироваться в окружающую среду. Стратегии развития музейного дела XX века предложили новые типы музеев, стремительно увеличив круг возможных музейных объектов. Долгое время считавшиеся элитарными и консервативными, музеи стали доступными широкой публике. Артур Хезелиус, основатель Скансена, рассматривал его экспозицию как коллекцию «живых картин». Целью его было не просто коллекционирование старых предметов быта, а пробуждение патриотических чувств. Девизом музея было: «Швед, познай себя!» [1].

Рассмотрим знаменитые мировые скульптурные парки — уникальное культурное пространство, нечто большее, чем просто «музей под открытым небом». Органично вписать арт-объекты в природный ландшафт — сложная творческая задача. Знаменитые на весь мир флорентийские сады Боболи считаются музеем садовой скульптуры. Здесь много террас, фонтанов, гротов и беседок. Скульптуры созданы в разное время — начиная с античности и заканчивая 17 веком. Сады Боболи служили образцом, по которому разбивались все европейские королевские парки, в том числе и Версаль. Здесь расположен амфитеатр с египетским обелиском из Луксора, в котором проходили самые первые оперные спектакли в мире. Прекрасны также римские сады Виллы Боргезе, где огромное множество парков великим поэтам и мыслителям. Из-за особой концентрации музеев и культурных институтов виллу называют «музейным парком». В княжестве Монако, в Монте-Карло, на площади Казино обычно экспонируются различные скульптурные выставки, а в центре её расположено «Зеркало неба» (1999 г.) Аниша Капура. Здесь стоят бюсты Берлиоза, Дягилева, Массена и работы скульпторов Вальдеса, Ботеро и Вазарели. Прекрасен прованский парк Домен дю Мэй, имеющий более 40 скульптур и инсталляций, основанный Жаном Миттераном. Поразительны арт-центр с парком скульптур Сторм Кинг около Нью-Йорка, Парк-Киришима на японском острове Кюсю и австралийский парк скульптур Макклелланд.

На создание знаменитого барселонского Парка Гуэль у каталонского архитектора Антонио Гауди ушло 14 лет. [2] Работы начались

в 1900 году. Фантастические текущие формы характерны для всех достопримечательностей парка, большинство из которых украшено в любимой Гауди технике «тренадис» — мозаики из осколков стекла и керамики. Главная лестница ведет гостей парка к знаменитой изогнутой скамье, а после к «Залу ста колонн». Знаменитое детище великой Ники де Сен-Фалль — парк скульптур Сад Таро — расположен на юге Тосканы. Вдохновившись Парком Гуэль, Ники де Сен-Фалль долгое время мечтала о собственном парке скульптур. [3] Модели скульптур, основанных на Старших Арканах колоды Таро, Ники начала создавать в 1978 году. Два года спустя началась работа над первыми крупномасштабными проектами — «Верховная жрица», «Волшебник», «Императрица». Проект был масштабным, на Ники работали керамисты, мозаичники, сварщики. В Саду Таро, как и было запланировано, «выросли» 22 фигуры. Уже много лет — это место — один из излюбленных туристических объектов Тосканы. «Волшебный круг Королевы Калифнии» художница начинает создавать с 1999 года в Калифорнии, на сей раз вдохновившись мифологией индейцев. Источником замысла магического сада послужила легенда о черной королеве амазонок Калифнии. 9 больших скульптур ярко раскрашены цветным и зеркальным стеклом, мозаиками, кварцем, бирюзой и ракушками. Этот проект был удостоен престижной премии в сфере искусства по предложению императора Японии.

Йоркширский скульптурный парк расположен на севере Великобритании, был основан в 1977 году и начинался с 33 скульптур. Здесь представлена полная скульптурная группа «Семья человека» из-вестной английской абстракционистки Барбары Хепуорт, а также бронзовые произведения Генри Мура. Здесь можно полюбоваться скульптурной группой Ай Вэйвэя «Круг животных (Зодиакальные головы)», и работами Дэмиена Херста. На западе Осло расположился парк скульптур Вигеланда из 227 скульптур. Здесь широчайшая гамма человеческих эмоций, всевозможных занятий и ситуаций — порой парадоксальных и неоднозначных. Работы над парком начались в 1940 г. Это излюбленное место отдыха жителей города. Музей и парк скульптур Крёллер-Мюллер в Нидерландах находится на территории национального парка. Теперь там можно прогуляться по одному из самых крупных садов скульптуры в Европе, открытому в 1961 году. Здесь представлено более 160 произведений именитых мастеров: Аристиды Майоля, Жана Дюбюффе, Пьера Юи, Огюста Родена, Лучо Фонтана, Класа Ольденбурга. Музей Хиршхорна Смитсоновского института (США) на Национальной аллее посвящён современному искусству. К северу от него располагается сад скульптур — здесь выставлены лучшие изваяния из коллекции музея. Это произведения Огюста Родена, Эмиля Антуана

Бурделя, Дэвида Смита, Александра Колдера, Джеффа Кунса. Самый, наверное, притягательный экспонат сада – знаменитая скульптурная группа Огюста Родена «Граждане Кале». Второй наиболее известный экспонат – «дерево желаний», инсталляция вдовы Джона Леннона Йоко Оно. Идея основана на японской традиции привязывать к ветвям записки с молитвами. На здешнее дерево посетители вешают листочки со своими желаниями.

Удивительный сад скульптуры в Азербайджане - проект Алтая Садыхзаде, созданный на территории метанолевого завода в Гарадагском районе, - это скульптурный комплекс, состоящий из 17 арт-объектов, расположенных по соседству с гигантской промышленной конструкцией завода AzMeCo. Алтай Садыхзаде – художник, внесший огромный вклад в азербайджанское искусство, работающий во всех его областях: живописи, скульптуре, графике, полиграфии, дизайне, архитектуре, обладающий ярким индивидуальным стилем, непохожим ни на кого личным, философско-художественным взглядом на жизнь и, что не менее важно, экзистенциальным юмором. Основная концепция этого проекта, называющегося «Территория Ветра», - очерченное фантастической оградой, закрытое по отношению ко всему миру пространство, где действуют законы Ветра, - это символ совершенно свободного космического мира. [4] Ветер здесь – образ для раскрытия непознанной, космической бесконечности. Большая часть скульптур – это сварные абстрактные металлоконструкции, центральная из которых – гигантское сложнейшее сооружение – «Фабрика Ветра» (14м x14м x 14м). Здесь изготавливается ветер, запускающийся затем по галактикам. Под Ветром автор подразумевает аллегория движения и свободы, свободы как познания, изменения - это понятия гуманистического толка. «Фабрика Ветра» - объект внепланетный, внегалактический, не поддающийся объяснению и всё же подталкивающий к познанию, переменам и желанию изменить себя, это объект не только производящий, но и трансформирующий: впуская зрителей внутрь, он изменяет их, требуя перемен, рождая освобождающее чувство сопричастности. Нахождение внутри «Фабрики ветра» - как прививка Свободы, как инициация в Фантастику, как очищение от гнета причинно-следственных связей. Ассортимент производимых Фабрикой ветров очень разный: «Галактические», «Хазри», «Прохладные ветры с вершин гор», «Ветры свободы», «Ветры, дующие из прошлого», «Дующие из будущего».

На «Территории ветра» перед оградой стоит несколько символических голов «Наблюдателей»: за «движением ветров», за «штормовыми ветрами», за «движением тайных ветров», а в середине площадки находится голова Проектировщика. Чуть поодаль – красно-розовая металлоконструкция – «Наблюдающий за звёздами» и «Бесконечный

путь». Одна из самых удивительных реалистических инсталляций – «Путешествующие с ветром». Это огромный вытянутый вперед организм розового автомобиля с пассажирами – Мужчиной и Женщиной, развозящими по галактикам бочки с различными «ветрами». Это гуманистические образы мечтателей, аллегория прогресса, движения, сосредоточенной радости. Интересно, что дорога перед машиной разрушается, разрывается: впереди провал, пустота – гигантский нарисованный на земле чёрный круг, исписанный непонятными, зашифрованными текстами и небесными картами – здесь будто звездные врата, точка прорыва пространственно-временного континуума. Вокруг тайные письма, иероглифы и непрочитаемая арабская каллиграфия – сакральная пластика, символизирующая всё наше Незнание и Желание Познания.

Литература:

1. Nordenson E. Skansen during 100 years// Skansen 1891 – 1991. Sweden. Association of European Open Air Museums. 1993, p. 51-55
2. Цербст. Антонио Гауди. Москва, «БММ», 2007, 256 с.
3. Niki de Saint Phalle, internet resource.
4. Territory of the wind. Open-air structure museum. Project and design by Altai Sadigzade. Baku – 2013.

Gülərənə Mirzə Qacar

Açıq səma altında muzeylər

Çıxışda açıq səma altında muzey anlayışı təhlil olunur. Dünyanın möhtəşəm heykəl bağlarından bəhs edilir.

Açar sözlər: açıq səma altında muzey, heykəl bağları, Gaudi, Niki de Sen Fal

Самира Абдуллаева

Институт Архитектуры и Искусства
НАНА член-корреспондент МААСВ
Профессор МААМ
доктор философии по архитектуре, доцент,

Samira Abdullaeva

Institute of Architecture and Art of ANAS
Corresponding Member of the ECIAA
Professor MAAM
Ph.D. in Architecture, Associate Professor

УДК 72.033

**МУЗЕЙНЫЙ КОМПЛЕКС ИЧЕРИ ШЕХЕР -
ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ БАКУ**

Аннотация: Сохранивший до сегодняшнего времени свой историко-архитектурный облик Ичери Шеher в 2000 году вместе с Дворцовым комплексом Ширваншахов, Девичьей башней был включен в Спi-сок Всемирного Культурного Наследия ЮНЕСКО. Ичери Шеher по своему пространственно-планировочному строению являлся совершенным мусульманским городом. Здесь соединялись восточно-средневековая, национальная и европейская архитектура. Музеи играют незаменимую роль в изучении древней и богатой истории каждого народа и передаче ее грядущим поколениям. Оберегая ценности народа, они также выполняют функции очага духовного воспитания.

Ключевые слова: город, комплекс, дворец, градостроительная структура, музей, наследие, ЮНЕСКО.

**MUSEUM COMPLEX ICHERI SHEKHER - BAKU URBAN
HERITAGE**

Annotation: Icheri Sheher, which has retained its historical and architectural appearance to this day, was included in the UNESCO World Cultural Heritage List in 2000, together with the Palace Complex of the Shirvanshahs, the Maiden Tower. Icheri Sheher in its spatial and planning struc-

ture was a perfect Muslim city. Eastern-medieval, national and European architecture were combined here. Museums play an indispensable role in studying the ancient and rich history of each nation and passing it on to future generations. Protecting the values of the people, they also serve as a center of spiritual education.

Key words: city, complex, palace, urban structure, museum, heritage, UNESCO.

Азербайджан уникальная страна с древней культурой и огромными природными богатствами. Раскинутая на берегу Каспийского моря столица город Баку органично сочетает в своем образе старую и новую архитектуру.

В планировке города особое место занимает историческое ядро – Ичери Шехер. Это уникальный средневековый город-крепость является ценным образцом градостроительной культуры Азербайджана. Несмотря на небольшую площадь в 22 га, Ичери Шехер по своему пространственно-планировочному строению являлся совершенным мусульманским городом. В эпоху раннего средневековья Баку являлся одним из важных центров Апшеронского полуострова, а в XII-XVI веках столицей государства Ширван-шахов.

Средневековый городом-крепостью Баку, выходящим к Каспийскому морю, играл значительную роль в развитии водных связей Азербайджана с зарубежными странами. Террасовидный рельеф Ичери Шехер понижаясь, постепенно соединялся с прибрежной полосой, образуя полукольцевую гавань. Одни из ворот древних крепостных стен, открывающихся к водоему, получили название «гавань» [6, с.71]. Город-крепость был обнесен двойным рядом оборонительных стен с пятью башнями и воротами. Шемахинские и Сальянские врата соединенные с улицами Большая крепостная, Башенная и Минаретная были построены в XII веке. Позже к XX веку в разные года были построены Шах Аббасовская, Тагиевская, Ширванские врата.

В то время, будучи столицей Ширваншахов Баку после падения этой династии превратился один из важных центров Азербайджанского государства Сефевидов. В XVIII веке город стал столицей Бакинского ханства, охватывающего территорию Апшеронского полуострова. [1]

После присоединения Бакинского ханства к России по Гюлистанскому договору от 1813 года Баку стал губернским центром. Этапы развития Баку проявляются в эволюции его градостроительной структуры. Генеральные планы Ичери Шехер, составленные в разное время русскими военными инженерами, отражают специфические, местные особенности. (рис.1).

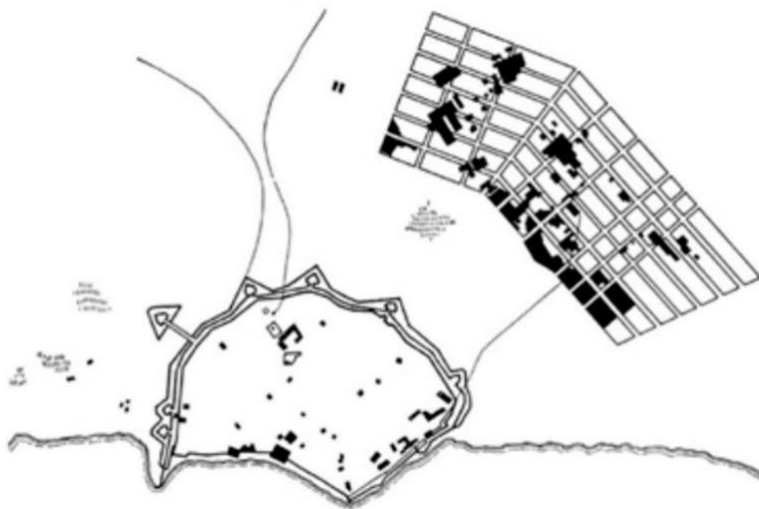

Рисунок 1. Проект перепланировки Бакинской крепости. 1835 год.

Согласно новому плану, составленному в 1807 году инженером, майором Х.И. Трузсоном, в северной части Ичери Шехер, в 200 саженях от крепости, на берегу моря предполагалось сооружение новой крепости в форме звезды. Однако из-за дороговизны осуществления проекта, пришлось отказаться от обоих планов [6, с.18]. Хотя проект, составленный в 1807 г., не был претворен в жизнь, создание укреплений на территории Баку продолжало находиться в центре внимания русского военного командования. В 1833 году в схематичной форме был разработан очередной генеральный план Баку. В плане были обозначены места, в которых предполагалась прокладка улиц и строительство укрепления (цитадели). В 1835 г. этот план был заменен на «План расширения Бакинской крепости и форштадта за крепостью с учетом устройства цитадели и крепости» и представлен на утверждение Кавказской администрации. [1] Согласно этому плану, должны были снесены все средневековые архитектурные памятники города, за исключением комплекса дворца Ширваншахов, проложены новые улицы, а население переселено в форштадт. Однако по причине дороговизны, а также из-за нежелания населения переселяться, пришлось отказаться и от проекта. Таким образом, Ичери Шехер был спасен от уничтожения. После этого власти отказались от идеи перепланировки крепости, сосредоточившись на развитии форштадта (рис.2).

Разрушение такого уникального древнего архитектурного наследия в период царского правления, безусловно, явилось бы невосполнимой потерей для азербайджанского народа. Однако благоприятное сте-

чение обстоятельств, а также воли и решимости населения Ичери Шехер уберегли от бездумных решений, сохранив его для современного независимого Азербайджана.

**Рисунок 2. Проект Внешнего города рядом с Бакинской крепостью.
Ген.план. 1822 г.**

Окруженный крепостными стенами, обладающий густо переплетенной системой улиц, переулков и тупиков, располагающий ценными монументальными строениями Ичери Шехер, развиваясь в течение многих столетий, постепенно приобретал свой неповторимый облик.

Планировочная структура Ичери Шехер соответствует принципам градостроительства Востока. В отличие от Европы, здесь улицы заранее не планируются. Их структура, а также проводимые с начала XX века археологические исследования подтверждают данное заключение. В Ичери Шехер всего лишь несколько улиц, были проложены по заранее намеченному плану. Среди них следует отметить улицы Большая и Малая Крепостная, а также Минаретная, которая будучи основной транспортной артерией старого города, протянулась параллельно вдоль морского берега, простираясь от Шемахинских ворот до Сальянских и связывая город с внешним миром. [1]

Градостроительная композиция улиц Ичери Шехер разветвлённая от основных осевых улиц развивалась вширь. Одна из главных торговых улиц - лентовидная улица Минаретная (ныне Асаф Зейналлы) встроена в систему из 11 улиц. Эта система в свою очередь сообщается с улицей Малая крепостная, которая обрамляет территорию крепости полукольцом, огибая оборонительные башни и крепостные стены.

Главная торговая улица города, направляясь к Шемахинским и Сальянским воротам, связывает Нижнюю и Верхнюю базарную площадь. Этот торговый центр, столь характерный для структуры восточного градостроительства, обступают построенные вдоль улицы караван-сарай Бухара, Мултани, Малый, Ханский, а также 6 мечетей, баня Гаджи Гаиба, базарная площадь и Девичья башня. Продольно сформировавшиеся улицы Первая Замковая и Муслима Магомаева соединяют комплекс Дворца Ширваншахов со старинной торговой улицей. [1]

Узкие, лишенные зелени улицы старого города оберегали жителей зимой от северных ветров, а летом скрывали от палящих лучей солнца в тени зданий. (рис. 3)

Рисунок. 3 Карта улиц Ичери-шехер: 1 — [Большая Крепостная](#), 2 — [Малая Крепостная](#), 3 — [ул. Асафа Зейналлы](#), 4 — [Башенная улица](#), 5 — [Военная улица](#), 6 — [ул. Хагигат Рзаевой](#), 7 — [ул. В. Мамедова](#), 8 — [Замковая улица](#), 9 — [ул. И. Эфендиева](#), 10 — [ул. Мирза Шафи](#), 11 — [ул. Т. Багирова](#), 12 — [ул. Сабира](#), 13 — [ул. А. Фирдоуси](#), 14 — [ул. Муслима Магомаева](#), 15 — [ул. Мирзы Мансура](#), 16 — [пр. Нефтяников](#), 17 — [ул. Азиза Алиева](#), 18 — [ул. Сафгара Кулиева](#), 19 — [ул. Кази Мухаммеда](#), 20 — [ул. В. Мустафазаде](#).

Среди узких улиц выделяющаяся своими размерами Минаретная улица была превращена в общественный центр Ичери Шехер, к кото-

рой стекались в разных направлениях маленькие улочки «словно небольшие речки, стекающие с холма» [1, с.7]

Другими основными улицами Ичери Шехер являются проложенная параллельно крепостным стенам улица Малая Крепостная, а также соединяющая торговую улицу с Шемахинскими воротами улица Большая Крепостная. В отличие от стихийно сложившихся улиц эти улицы строились планомерно. Первый Замковый переулок открывается с одной стороны к бывшей торговой улице, а с другой - к Малой Крепостной. Обставленные с обеих сторон жилыми кварталами другие узкие улицы образуют систему квартала- махалля. Поскольку потребность в жилых участках была велика, здания на территории города возводились плотно, что приводило к образованию узких, тесных, коридорообразных улиц. [1, с.3]

Градостроительная система Ичери Шехер развивалась в форме складывавшегося синтеза общественных узлов с жилыми кварталами. Общественный центр города в различные эпохи располагался на разных территориях:

1. Первоначальный центр, просуществовавший с древнейших времен до XIУ-XУ веков, формировался вокруг старинного памятника города Девичьей башни, находящегося рядом с храмом огнепоклонников, мечети (IX век) и базарной площади.
2. Построенное на самой высокой местности рельефа Дворц Ширваншахов в XIУ-XУ веках послужил причиной возникновения нового общественного центра. В этот период Ичери Шехер с точки зрения функционального и социального распределения состоял из административного центра, цитадели и рабата. Комплекс Дворца Ширваншахов состоит из дворцового здания, Диван-хане, мечети, двух гробниц, бани, водохранилища (овдан) и отдельно стоящего портала. Эти сооружения из-за сложного рельефа были сгруппированы вокруг трех дворов. [1]
3. Начиная с XVIII века в связи со строительством Шемахинских ворот и дворца Бакинских ханов вдоль улицы 600-метровой торговой улицы Большая Крепостная формируется общественный центр третьего периода. Сосредоточенные вдоль улицы военно-оборонительные, культовые, гражданские, торговые строения, являясь основными центрами общественной жизни, завершали богатый архитектурный облик города. Турецкий путешественник Овлия Челеби, будучи в 1647 году проездом в Баку, отмечал, что мечети, караван-сарай, бани, базарная площадь, обнесенные крепостными стенами, дополняли торговую улицу. В одной из своих записок он, описывая торговлю русских в Баку, отмечал: «Московитяне постоянно прибывая в Баку, скупают здесь и увозят в Москву нефть, соль, шафран, шелк, а перевозят через Баку в Иран меха, рыбий зуб и мягкий болгарский юфть» (рис.4)

Рисунок 4. Баку 1683 г. Гравюра шведского врача и путешественника Энгельберта Кемпфера (1651-1716).

Нахождение торгового центра именно на набережной указывало на значение Баку как важного торгового порта на берегу Каспийского моря. Торговая улица Баку со своими лавками, полными разных товаров, превратилась в самый оживленный центр средневековой городской жизни. (рис.5)

Рисунок 5. Баку со стороны моря. Рисунок К.Гиппиуса. Опубликовано в Атласе к путешествию Б.А.Дорна по Кавказу и южному побережью Каспия, 1861.

И.Н. Березин, указывая на большое богатство Бакинского базара по сравнению с Дербентским, отмечал, что здесь наряду с иранскими, астраханскими товарами имеются и европейские товары во множественном количестве [2, с.12].

Выделяющаяся широтой, протяженностью вдоль магистрали и функционирование в качестве лентообразного центра сближало центральную улицу с исторически сформировавшимися центрами России, Западной Европы и Среднего Востока. Хотя эти центры не обладали четко установленными пределами, они охватывали всю городскую магистраль. Здесь были сосредоточены многочисленные строения, обслуживающие торговлю. Торговая улица делилась на Нижний и Верхний крытый базар. Нижний базар состоял из небольших торговых лавок и ремесленных мастерских, а Верхний базар - из ювелирных и богатых торговых лавок. Завершали архитектурный облик торговой улицы 6 караван-сараяв - Мултани, Бухара, Ханский, Гасым бека, Большой и Малый, а также Соборная мечеть и бани. [1]

Считающаяся одной из монументальных строений торговой улицы и превратившаяся в ее доминанту Девичья башня была построена до нашей эры. По мнению исследователей, башня была сооружена как храм огнепоклонников, а в дальнейшем использовалась в разных целях. Винтовая лестница, вздымающаяся вдоль стены восьмиэтажной башни, начинается со второго яруса, что позволяет сделать предположение о военно-оборонительном характере данного сооружения. Подобные оборонительные строения получили широкое распространение в тюркских странах. Их название обусловлено горделивостью и неприступностью. Устройство бойниц на фасаде башни, обращенных к морю, подтверждают гипотезу об оборонительном характере строения [5, с.62] (рис.6).

Ичери Шехер почти полностью сохранил свою старую квартальную структуру. Узкие, кривые улицы, рассчитанные на движение пешеходов, создали сложную планировочную структуру, в основном соответствующую рельефу, равно как и мусульманскому образу жизни. В результате расположения кварталов (махалля) на склоне холма, в виде террас, согласно рельефу, город приобрел ступенчатое строение [3, с.5]. Формирование системы махалля, начиная со средних веков, продолжалось до XIX столетия.

Исторически в Бакинской крепости сложились 14 кварталов (махалля). Хотя точные границы кварталов неизвестны, удалось приблизительно установить занимаемые ими территории. Независимо от площади, занимаемым каждым кварталом, а также численности его населения, именно мечети формировали центры кварталов, сложившихся в XI-XIX веках. На пересечении кривых улиц, где строилась мечеть или

баня, возникали небольшие квартальные центры. Часто подобные центры складывались на перекрестке улиц, или на квартальных площадях в форме «курдонёр», возникавших в результате расширения улиц. Малые площади сообщаясь с главными артериями города, а также узкими, коридорообразными переулками, создавали в градостроительной композиции Ичери Шехер целостность, органично соединяя основную и второстепенную части. Плотнo застроенные здания образуют замкнутые - жилые постройки и открытые - дворовые пространства. [1]

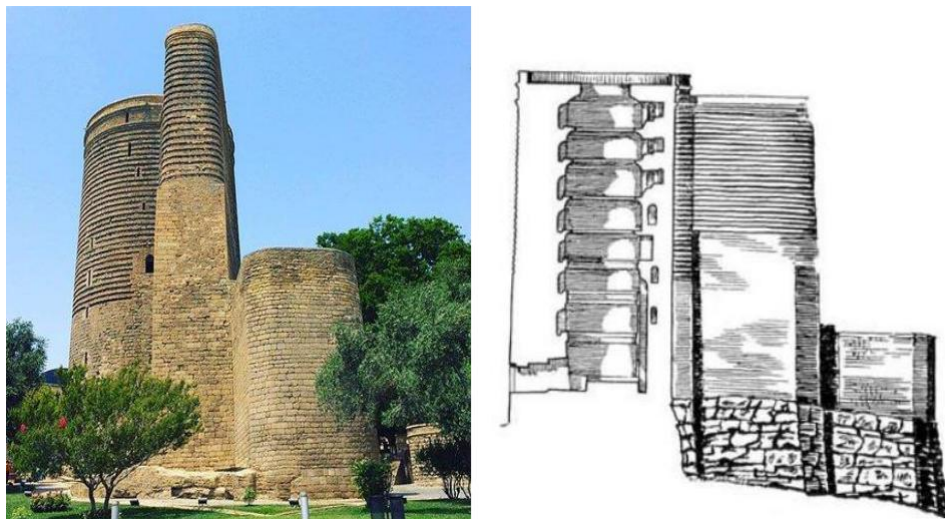

Рисунок 6. Девичья башня.

Предполагается, что еще в доисламский период на разных участках города существовали храмы огня. Доминирование в градостроительной структуре мусульманских культовых сооружений (Сынык кала, мечеть Ашура), (рис7) разбросанность их по всей городской территории обеспечила формирование жилых кварталов, придавших Ичери Шехер неповторимый архитектурный облик.

Монументальные и жилые строения, расположенные на естественном нисходящем рельефе Баку, с открытыми балконами, придавали городу изящный, зрелищный вид. Особенно красивая панорама открывалась на море. Расположенные на самом высоком рельефе города Дворец Ширваншахов, устремленный в небо арками и минареты мечетей, создали ступенчатую силуэтную форму, присущую градостроительной культуре Востока. Архитектурно-градостроительный облик Ичери Шехер до XX столетия формировался в три этапа:

1. До XV века в Бакинской крепости среди жилых строений с плоскими крышами выделялись доминирующие в градостроительной

композиции своей монументальностью Девичья башня (IV-V века) и мечети (XI-XIV в.в.).

2. Дворцовый комплекс Ширваншахов, строительство которого в XV в. дало мощный толчок развитию Ширвано-Апшеронской школы архитектуры, перехватил роль доминанты и тем самым добавил еще один яркий штрих к силуэту города.

Рисунок 7. Сынок кала, мечеть Ашура

Начиная с этого времени до XVIII века, к монументальным строениям города были добавлены новые сооружения, которые отличались строительной техникой и масштабами решений. Мечеть Шейха Ибрагима (1415 г.), мечеть (XVI в.), мечеть Гаджи Бану (XVI в.), караван-сарай Мултани (XV в.), караван-сарай (XVI-XVII вв.), баня Гаджи Бану (XV в.), баня Касум бека (XVII-XIX вв.) и другие архитектурные памятники, будучи жемчужинами средневековья, также обогатили силуэт города. [1]

3. XVII - начало XX вв. является периодом, когда практически завершилось становление архитектурного облика Ичери Шехер. Именно в указанное время, как уже отмечалось, с формированием торговой улицы города открылся новый этап в истории градостроения Баку. К данному времени относятся строительство караван-сараев, дома Бакинских ханов (XVIII в.), бани (XVIII в.), мечети, своим высоким минаретом и куполом добавившей в городской силуэт новый акцент. В это же время упорядочивается архитектурно-планировочная структура Ичери Шехер. Появляются новые магистрали, градостроительные узлы. В XVII - XVIII веках происходит уплотнение застроек, умножаются тор-

говые ряды на улицах. Баку к концу XVIII - началу XIX века становится основным портом на западном побережье Каспийского моря с хорошо развитой торговлей и многочисленным населением. С 1988 года Ичери Шехер Советом Министров Азербайджанской ССР был объявлен заповедником. Сохранивший до сегодняшнего времени свой историко-архитектурный облик Ичери Шехер в 2000 году вместе с Дворцовым комплексом Ширваншахов, Девичьей башней был включен в Список Всемирного Культурного Наследия ЮНЕСКО. Развитие градостроительной структуры заповедника Ичери Шехер начиная с раннего средневековья продолжалась до начала XX века. Ичери Шехер по своему пространственно-планировочному строению являлся совершенным мусульманским городом. Здесь соединялись Восточная-средневековая и национально-Европейская архитектура.

Для сохранения исторического наследия Ичери Шехер необходимо: 1. Не допускать новое строительство на территории заповедника; 2. Не допускать реставрацию памятников, если нет необходимости 3. Проводить археологические раскопки, не нанося ущерба градостроительной структуре города; 4. Ичери Шехер как живой организм должен заселяться людьми.

Литература:

1. Алиева Р.Ш. Градостроительное развитие Ичери Шехер города Баку, SCIENCES OF EUROPE # 5 (5), 2016/
<https://cyberleninka.ru/article/n/gradostroitelnoe-razvitie-icheri-sheher-goroda-baku>
2. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. -Казань, 1852.
3. Гияси Дж. Ичери Шехер с Дворцом Ширваншахов и Девичьей башней. (сборник статей). Ваку, 2004.
4. Саламзаде А.В., Авалов Э.В., Салаева Р.Д. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку, 1979.
5. Фатуллаев-Фигаров Ш. Архитектурная энциклопедия Баку. Баку-Анкара, 1998.
6. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана.-Москва, 1963.
7. Челеби Э. Путешествие. 1314.

Samira Abdullayeva

İçeri şəhər muzey kompleksi - Bakı şəhər irsi kimi

Tarixi-memarlıq görkəmini bu günə kimi qoruyub saxlayan İçərişəhər 2000-ci ildə Şirvanşahlar Saray Kompleksi, Qız Qalası ilə birlikdə YUNESKO-nun Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir. İçərişəhər öz plan-məkan quruluşuna görə mükəmməl müsəlman şəhəri idi. Burada Şərq-orta əsrlər, milli və Avropa memarlığı birləşdirilib. Hər bir xalqın qədim və zəngin tarixinin öyrənilməsində, gələcək nəsillərə çatdırılmasında muzeylər əvəzsiz rol oynayır. Xalqın dəyərlərini qoruyaraq həm də mənəvi tərbiyə mərkəzi kimi xidmət edirlər.

Açar sözlər: şəhər, kompleks, saray, şəhər quruluşu, muzey, irs, UNESCO.

Зарназ Иманзаде

Института архитектуры и искусства НАНА
Профессор МААМ
научный сотрудник
zarnaz.imanzade@yahoo.com
(Азербайджан)

Zarnaz Imanzade

Institute of Architecture and Art of ANAS,
Professor MAAM
Researcher
zarnaz.imazade@yahoo.com
(Azerbaijan)

УДК 72.033

МЕДИНА ТУНИСА - МУЗЕЙ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ

Аннотация: Тунис - один из интереснейших стран Востока. Среди исторических городов Туниса по своей архитектуре одно из важных мест занимает столица страны – Тунис. Находящееся на северо-востоке историческое ядро Туниса – «медина», окруженная кольцом нового европейского города, является одним из уникальнейших образцов градостроительного искусства Арабского Востока, счастливо сохранившим свою традиционную градостроительную структуру. В 1979 году она была внесена в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

В статье коротко рассматриваются этапы развития, архитектурно-планировочные особенности медины Туниса. Приводятся сведения о ее структурных элементах.

Ключевые слова: Архитектура, исторический город, «меди-на», Тунис, памятник, мечеть, реставрация

MEDINA OF TUNISIA - MUSEUM IN THE OPEN AIR

Abstract: Tunisia is one of the most interesting countries in the East. One of the most important architectural sites among its historic cities in terms of architecture is the capital of Tunisia. Surrounded by a new European-style city and located in the northeastern part of the city, the historical center of Tunisia - "Medina" is one of the most unique examples of urban planning in the Arab East, preserved its traditional urban structure up today.

It was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 1979. In the article the stages of development of the Tunisian Medina, architectural and planning features are briefly considered. Information is given about its structural elements.

Key words: architecture, historical city, "Medina", Tunisia, monument, mosque, restoration

Азербайджанская архитектура является неотъемлемой частью архитектуры стран мусульманского Востока. Изучение специфики и традиций архитектуры и градостроительства этих стран для Азербайджанской науки имеют не только научно-теоретическую, но и практическую ценность и с этой точки-зрения является одной из актуальных проблем современной архитектурной науки.

Тунис - один из интереснейших стран Востока. Он заселен в глубокой древности. Географическое положение, уникальные ландшафтные и природно-климатические условия определили исключительную историческую судьбу Туниса, находящегося на пересечении жизненно важных артерий, в результате чего его территория стала местом встречи и взаимодействия различных архитектурных, художественных и строительных традиций.

Среди исторических городов Туниса по своей архитектуре одно из важных мест занимает столица страны – Тунис.

Находящееся на северо-востоке города историческое ядро Туниса – «медина», окруженное кольцом нового европейского города, является одним из уникальнейших образцов градостроительного искусства Арабского Востока, счастливо сохранившие свою традиционную градостроительную структуру. Входящие как органическое целое в планировку и застройку этого выдающегося образца средневекового зодчества и историко-архитектурного заповедника прекрасные памятники – мечети, базары, медресе, мавзолеи, бани, построенные в разное историческое время, составляют неотъемлемую часть ее кварталов, сообщают облику города неповторимое своеобразие, как в архитектурно-градостроительном, так и объемно-пространственном плане. Он представляет собой пример градостроительного искусства, вобравшего и донесшего до наших дней все черты тунисской культуры за много тысячелетий, со своей планировочной структурой, характером застройки, образом средневекового города.

Процесс формирования композиции медины в его историческом развитии проходил через определенные этапы неизбежного изменения как планировки и застройки, так и архитектурно-художественного облика [2].

Тунис возник из древнего берберского поселения, ранее существовавшего на его месте. В ранних этапах развития город уступал по своему значению своему соседу - знаменитому пуническому городу Карфагену. На дальнейшую историю Туниса значительный отпечаток наложило вторжение арабов, начавшееся с VII века. Вокруг первоначального ядра, построенной в 732 году соборной мечети Джами аз-Зейтуна (Мечеть Оливы) был заложен новый город, который стал вторым городом страны после Кайруана. Тунис служил для Кайруана выходом к морю. Уже в VII веке здесь были построены порт и верфи. Строительные приемы и художественные принципы, принесенные с востока, как и элементы местной романо - византийской традиции, коренным образом переосмыслились, на их основе рождались новые мотивы и объемно-пространственные построения города. Развиваясь в течение средних веков Тунис, стал столицей нескольких всемирно влиятельных династий. С XII по XVI век, при Альмохадах и Хафсидах, Тунис считался одним из величайших и самых богатых городов арабского мира, и стал столицей Ифрикии (Так называли арабы территорию современного Туниса). В период Хафсидов он превратился в религиозный, интеллектуальный и экономический центр. Именно в период Хафсидов медина приобрела свою сегодняшнюю форму. (рис.1) Между XVI и XIX веками новые власти – османские турки наделили город многочисленными дворцами и резиденциями, базарами - «сук», великими мечетями, завийями и медресе [4]. Сегодня она является одним из самых красивых медин Магриба.

В 1979 году, наряду со старыми городами Дамаск и Каир, медина Туниса была одним из первых арабских исторических городов, внесенных в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Его можно считать лучшим, научно исследованным арабским историческим городом, т.к. имеется множество исследований, осуществленных европейскими, американскими и арабскими архитекторами, градостроителями, географами, социологами и т.д. В медине существуют около 700 исторических памятников, расположенных в 7 кварталах. Площадь Медины – 295 га. Здесь живут 110тыс. людей – почти шестая часть населения города.

Медина Туниса воплощает в себе все элементы свойственные мусульманским городам. Структура его полностью соответствует принципам градостроительного искусства Востока и отражает классовую структуру общества.

План города вытянут овалом с севера на юг. Наиболее пониженной стороной города является восточная сторона.

форму и декор ворота, «Баб аль-Бахр» открываются в сторону проспекта Бургиба современного города.

На западе, в самой высокой части города, высятся остатки стен Касбы - укрепленной цитадели и минарет мечети Касбы.

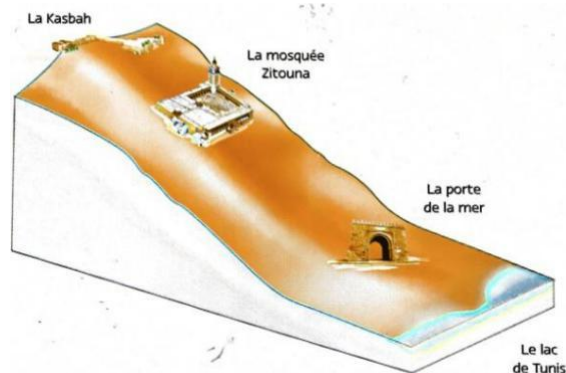

Рисунок 2. Рельеф медины

Касба была построена в XII веке Альмохадами (1160-1229). Это огромное сооружение, навязанное населению за счет очень тяжелой войны, было центром политической и военной власти губернатора и местом проживания аристократии Альмохадов. Держава Альмохадов задолго до своего

падения стала распадаться на независимые владения. В

1229 году Абу Закария Яхья, альмохадский наместник Туниса из рода Хафсидов без всяких осложнений заявил об отделении страны от империи [8, стр.60]. Развиваясь в русле военных, политических и религиозных (но сильно смягченных) устоев альмохадского времени, государство Хафсидов достигло наибольшего подъема в середине XIII века [7, стр.171]. Касба своей масштабностью и величием художественного образа настолько поразила посетившего город в XV веке путешественника Адорна, что он восхвалял величие Хафсидской Касбы: «К западу от города стоит очень большой и красивый замок, называемый Касба, где король проживает большую часть года. Замок имеет периметр в полтора города и очень хорошо защищен, хотя и не окружен валами, имеет сводчатые и хорошо защищенные ворота. Проем их не прямой, а изогнутый в виде змеи. Король живет в замке со своими придворными, каждая семья живет обособленно, отдельно от других. Этот замок так красив внутри и так богат своими постройками, что мне трудно его описывать». Он не мог сдержать своего восхищения и описал дворец как «необычайного величия и по-королевски обставленного» [2, стр. 20,21]. Мечеть Касбы была одним из первых произведений этого периода, построенным Абу Закарией в начале его правления. Господствуя над жилыми кварталами и подавляя их своей монументальностью, Касба имела символическое значение, демонстрируя мощь и силу. После прихода турок, предпочитавших дворец Бардо и Дар аль-Бей, Касба использовалась в качестве казармы. Она стала доступной для посещений после ухода французов. Часть Касбы была сне-

сена в 1969 году [6, стр.102]. Остатки этих сооружений свидетельствуют о высоком уровне оборонительного искусства того периода.

Плотно пригнанная друг к другу коврая застройка медины имеет чрезвычайно запутанную сеть улиц, множество тупиков и переулков. Образованные без единого плана среди жилых кварталов и определяющие направленность всей планировочной структуры, они имеют самую причудливую форму. Главные улицы – основная ось медины, которая проходит между Касбой на западе и мечетью, простираясь на восток до Баб аль-Бахр и другая с севера на юг, составляют планировочный костяк средневекового города. Проходя по всей длине, они соединяют городские ворота с мечетью и торговым центром. Все остальные улицы, напоминающие узкие коридоры, стекаются к этим основным улицам как в русло реки.

Обладающая внушительностью масштаба Мечеть Зейтуна – Мечеть Оливы, является градообразующим элементом и основным композиционным центром города. (рис.2) Она выделяется среди великолепных мечетей, с вытянутыми в небо минаретами. Как было отмечено, основа, построенная из камня мечети была заложена, в 734 году Обейдуллахом ибн аль-Хабхабом, омейядским губернатором Кайруана, как предполагают, на месте византийской церкви. Влияние архитектуры мечети Сиди Окба в Кайруане сказалась и на ней - она была перестроена в 856-864 гг. зодчим Нусейром по образцу мечети Сиди Окба, но при этом производит более скромное впечатление. Мечеть имеет поздние добавления. Длина мечети – 75 м. а ширина - 60 м. Двери мечети ведут в трапезиевидный, обнесенный галереями двор. К северо-западному углу двора примыкает доминирующий над ней квадратный в плане минарет высотой 44м, с рельефным узором кладки на фасадах. Этот минарет, в 1894 году выстроен заново по типу марокканских, зодчими Слиман ан-Нигру и Тахир бин-Сабир. Со двора многочисленные двери ведут в молельный зал. Появившиеся в мечети Сиди Окба подковообразные арки, трансепт и купола на тропках по концам осевого нефа повторяются и здесь. Просторный зал делится аркадами на 15 нефов. Ведущий к михрабу средний неф шире остальных, и начало его отмечено куполом (IX в.). Другой купол, рубчатый на цилиндрическом барабане, высится перед михрабом. Арки опираются на колонны с коринфскими капителями, заимствованными из античных зданий соседнего Карфагена. Более 200 старинных колонн, использованных для строительства молельного зала, естественно сливаются с обликом здания, и создают особое настроение. Одна из самых известных в исламском мире мечеть Зейтуна, благодаря университетскому статусу, имеет богатую библиотеку с прекрасными рукописями XV века. Мечеть регу-

лярно реставрировалась в XVII и XVIII веках, в конце XIX века (минрет) и последнее время (1962-1964 гг.) [3].

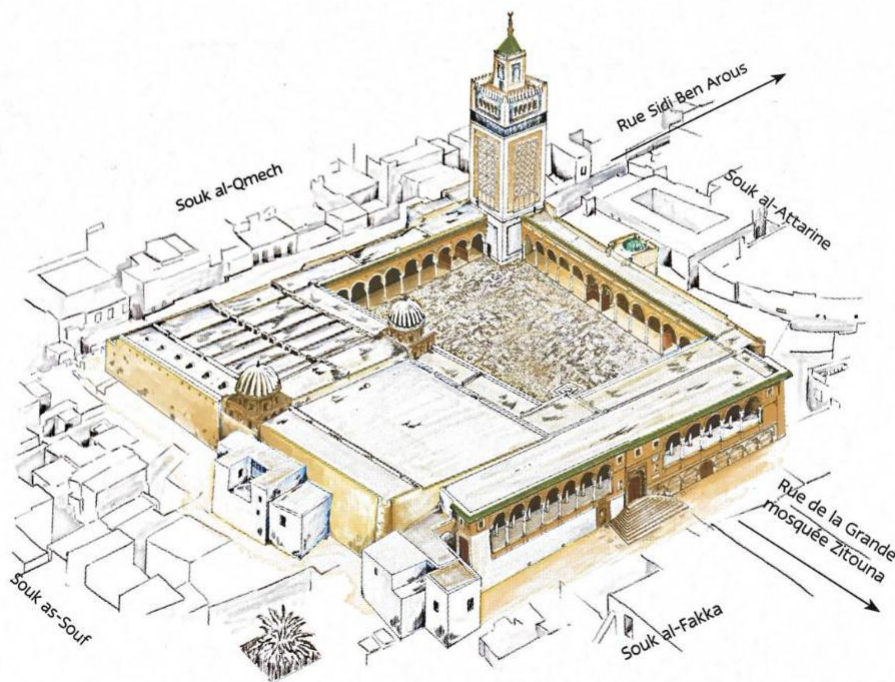

Рисунок 3. Мечеть Зейтуна

Торговля занимает в мусульманской цивилизации исключительно важное место, и ее роль в жизни общества не исчерпывается экономической функцией. Торговля всегда была почетным делом, ведь ею занимался сам пророк Мухаммед, водивший караваны с товарами из Мекки в Южную Сирию. Как и во всех городах мусульманского востока, сердцем медины являются сохранившие свое значение до наших дней базары - «сук». Базары, тянувшиеся в виде длинных улиц, окружающих мечеть, являются самыми оживленными местами, настоящим средоточием общественной жизни города, где можно наблюдать повседневную жизнь ремесленников и торговцев, которая, возможно, мало в чем изменилась за прошедшие века. Они продают свои изделия кустарного производства самого различного, в том числе бытового назначения. По всему фронту фасадов строений, выходящих на торговые улицы имеются помещения, которые используются в качестве мастерских, лавок, ресторанов, кафе и т.д. Большинство торговых рядов имеет чет-

кую специализацию. Здесь можно купить ткани, ковры, ювелирные изделия, обувь, парфюмерию и предметы из меди. Базары Сук Аль-Коутбийя (продавцов книг, XIII в.), Сук аль-Аттарин (благовоний, XIII в.), Сук ан-Нахас (изделий из меди, XIII в.), Сук аль-Кумаш (торговцев тканьями, XV в.), Сук аль-Грана (базар евреев, XVII в.), Сук аль-Турк (базар турков, XVII в.), Сук аль Берка (сегодня здесь продаются золотые изделия, раньше являлась базаром для продажи рабов, XVII в.), Сук аль-Бей (XVIII в.), Сук аль-Саккаджин (кожаных изделий, XVIII в.), Сук аль-Джадид (новый базар, XIX в.) и т.д. являются знаменитыми базарами медины. При кажущейся хаотичности застройки базаров, искушенный покупатель легко найдет нужный ему торговый ряд.

Эти базары, в основном, крыты цилиндрическими сводами с квадратными окнами и среди прочих улиц улицы базаров выделяются своими размерами.

Базары включают в себя сооружения, обслуживающие торговую часть города. Здесь они представлены в основном мечетями, медресе, караван-сараями (фундук), банями.

Многочисленные мечети, со своими доминирующими на фоне плосковерхой застройки, квадратными или восьмигранными в плане минаретами, являются важнейшими архитектурными единицами медины и своей изысканностью архитектурно-художественного оформления придают городу подлинную величавость. Они часто носят имена святых — покровителей того или иного ремесла. В Медине имеются достаточное количество мечетей достойных упоминания, такие как Мечеть Аль-Ксар (XII-XVII в.), Мечеть аль-Хава (XIII в.), Мечеть Абу Мухаммед аль-Хафси (XIII в.), Мечеть Юсиф Дей (XVII в.), Мечеть Хаммуда Паша (XVII в.), Мечеть Мухаммед бей, называемый иногда Мечеть Сиди Махрез (XVII в.), Мечеть Юсиф Сахаб ат-Табаа (XIX в.) и т.д.

Среди общественных зданий медины медресе (Медресе Шамийя - XIII в., Медресе Мунтасирийя – XV в., Медресе Мурадийя – XVII в., Медресе Башийя – XVIII в., Медресе Слиманийя – XVIII в. и т.д.), каравансарай – фундуки (Французский фундук – XVII в., Фундук Сахаб ат-Табаа – XIX в., Фундук Аттарин – XIX в.) и бани (Хаммам Качачин – XVIII в.), которые арочными входами фасадов привлекают прохожих среди базарных лавочек, занимают одно из основных мест.

Необычайной красотой выделяются также мавзолеи исторических личностей. Турбе эль-Бей - в котором с XVIII века хранятся королевские гробницы династии Хусейнидов (XVIII в.), сверкающий бесценной резной лепкой и орнаментами Турбе Азиза Османа (XVII в.), построенный для дочери Осман Бея Фатимы, и другие являются бесценными памятниками медины. Из культовых погребальных комплексов

1. Мечеть Сиди Махрез, 2. Сиди Брахим Риахи, 3. Дар Ласрам, 4. Дар Бен Ачур, 5. Дар Белхауане, 6. Большая мечеть Зейтуна, 7. Три медресе, 8. Мечеть Юсиф Дей, 9. Мечеть Хаммуда Паша, 10. Тюрье Азиза Османа, 11. Медресе аль-Мурадийя, 12. Дар аль-Бей, 13. Дар-аль Джилд и диван Дар аль-Джилд, 14. Дар Бударбала, 15. Дар Хаммуда Паша, 16. Дар Меллеули, 17. Дар Даулетли, 18. Сук Шеша, 19. Сук аль-Берка, 20. Турбет аль-Бей, 21. Дар Бен Абдалла, 22. Дар Осман, 23. Дар Хуссейн, 24. Дар Мохсен, 25. Дар аль-Хаддад, 26. Дар Джеллоули, 27. Дар Лахоуа, 28. Дар Менчари, 29. Дар Бач Хамба, 30. Сук аль-Блет, 31. Завийя Сиди Касем Джелизи, 32. Мечеть Сахиб Эттабаа

140

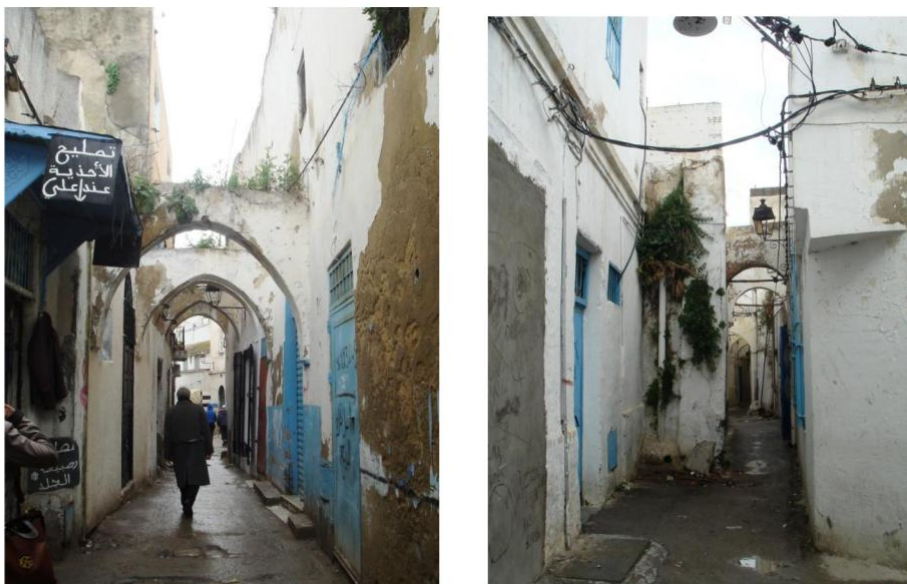

Рисунок 5,6. Улицы медины (фотографии автора)

Владелец дома не посягает на собственность своего соседа и не открывает дверь напротив существующей его двери, также не открывает окна в соседний двор, чтобы не нарушать интимность жизни соседей. В запутанном лабиринте, переходящих одна в другую, улочек «медины» наряду с опорной фоновой застройкой, поражает большое количество великолепных домов дворцового типа, как Дар Бен Абдалла (конец XVIII – начало XIX вв.), Дар Хусейн (XVIII в.), Дар-Ласрам (XVIII – XIX вв.), Дар аль-Бей (конец XVIII – начало XIX вв.), Дар Байрам Турки, Дар Рамдан Бей, Дар Бен Арфа и т.д., архитектурно разработанные с использованием местных традиционных приемов и элементов зодчества [3].

Многообразно архитектурное убранство зданий медины. Среди элементов особый интерес представляют покрытые сложной орнаментальной резьбой плитки из стука потолков и стен, плитки с поливной лицевой поверхностью, изготовлявшиеся местными керамическими мастерскими, облицовочные керамические плитки с геометрическими или растительными узорами.

Медина Туниса – это историко-культурное наследия страны, сложный жилой комплекс в центре шумного мегаполиса. Проблема использования ценных историко-архитектурных памятников находятся в центре внимания тунисского государства, которое с особой тщательностью подходит к ее решению. Решаются проблемы регенерации и дальнейшего развития медины как целостного исторического организма.

Большое количество ученых, также работают над тем, чтобы сохранить для будущих поколений наследие, имеющее историко-художественную ценность, в котором раскрываются национальные традиции, виртуозность и художественная одаренность зодчих.

Историческая ценность, наличие многочисленных архитектурных памятников, приятный для человека масштаб архитектуры, красочные, шумные базары, уютные улицы и одновременно ощущение причастности к оживленной городской жизни привлекают к медине большое количество туристов. Сегодня в мире не так много столиц, где старый город сохранил свой первозданный вид. Поэтому, не удивительно, что являющийся подлинным музеем под открытым небом - медина Туниса со своими прекрасно сохранившимися архитектурными памятниками и градостроительной структурой включена в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Литература:

1. Beji M., Ben Mami. Les Tourbas de Tunis, Editions de l'Agence de Mise en Valeur du Patrimoine et de Promotion Culturelle (AMVPPC), Tunis, 2004, 76p.
2. Daoulatli A., Tunis Capitale deHafsidess, Alif leseditions de la mediterranee, Tunis, 2009, 144p.
3. Houses of the Medina Tunis. Dar Ashraf Editions, 2007, 240 p.
4. Ifriqiya - Thirteen Centuries of art and Architecture in Tunisia, Museum with no Frontiers, Vienna, 2002, 310p.
5. Roubtzoff A., La Medina de Tunis, Collection Regard Duness Editions, 2010, 228p.
6. Santelli S., Le Creuset Mediterraneeen Tunis, Le Editions du Demi-Cercle/CNRS Editions, 1995, 127p.
7. Каптерева Т.П.. искусство стран Магриба. Искусство. (Средние века Новое время). М., 1988, 318 с.
8. Тунис (Справочник), Изд.Наука, Москва, 1978, 389с.

Tunisin mədinəsi – açıq səma altında muzey

Tunis – Şərqi ən maraqlı ölkələrindən biridir. Onun tarixi şəhərləri arasında memarlıq baxımından ən mühüm yerlərdən biri ölkənin paytaxtı Tunisə məxsusdur. Yeni avropasayağı şəhərlə əhatələnmiş, şəhərin şimal-şərq hissəsində yerləşən Tunisin tarixi özəyi - “mədinə” Ərəb Şərqinin öz ənənəvi şəhərsalma strukturunu dövrümüzə qədər saxlamış ən unikal şəhərsalma sənəti nümunələrindən biridir. O, 1979-cu ildə UNESCO-nun Dünya irsi siyahısına daxil edilmişdir.

Məqalədə qısa şəkildə Tunisin mədinəsinin inkişaf mərhələləri, onun memarlıq planlaşma xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Onun struktur elementləri barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: Memarlıq, tarixi şəhər, “mədinə”, Tunis, abidə, məşjid, bərpa

Gülənə Qənbərova

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan
Dövlət Universiteti, Memarlıq fakültəsi,
(Naxçıvan, Azərbaycan)

Gulnara Ganbarova

Ph.D. in Architecture, associate professor,
Nakhchivan State University, Faculty of Architecture,
(Nakhchivan, Azerbaijan)

UOT 719+502/504

**AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFINDA NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASI TARİXİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN
ROLU**

Xülasə: Naxçıvan Muxtar Respublikasında inkişaf edən turizm sahələrindən biri tarixi-mədəni irsi özündə birləşdirən mədəniyyət turizmidir. Bu turizm sahəsinin inkişafı üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin inzaladığı sərəncam və qərarlar əsasında Naxçıvan şəhərində hər il keçirilən konfrans və sempozyumlarda dünyanın bir çox ölkələrindən gələn alim və elm adamları iştirak edir. Naxçıvanın arxeologiyası və tarixinin, memarlıq və sənət sahələrinin araşdırılmasında, təbliğində bu tədbirlərin böyük rolu vardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədrinin Sərəncamları əsasında alim tədqiqatçılar tərəfindən 1162 abidə haqqında materiallar toplanılaraq nəşr edilmişdir. Verilən Sərəncamlar əsasında son 21 ildə muxtar respublikada 100 yaxın tarixi mədəniyyət abidəsi əsaslı bərpa edilmiş, yerləşdiyi ərazidə təmir işləri aparılmış, muzeylər inşa edilmişdir. Muzeylərdə Naxçıvan bölgəsinin, eləcədə abidələrin tarixini əks etdirən materiallar toplanılmışdır.

Naxçıvan bölgəsində yerləşən 5000 illik tarixi olan tarixi şəhərlər və orta əsrlərə aid şəhər ərazisində yerləşən məhəllələr, tarixi memarlıq abidələrinin təmiri, bərpası və konservasiyası, onların qorunub saxlanması baxımından çox dəyərlidir. Abidələrin ətrafının abadlaşdırılması, tarixi abidələrin yerləşdiyi əraziyə yolların çəkilməsi və təmiri, yaşıllıq zolaqlarının artırılması, bağ və parkların salınması, muzeylərin yaradılması bölgədə turizmin bir çox sahələrinin inkişafı baxımından da çox əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvanın tarixi memarlıq abidələri bölgənin tarixiliyini, memarlığını özündə əks etdirməklə yanaşı, Azərbaycanın tanınılmasında və Beynəlxalq

turizmin inkişafında eləcə də sosial, iqtisadi baxımdan gəlir gətirilməsində dəyərli sənət əsərləridir.

Açar sözlər: Memarlıq abidələri, turizm, orta əsr şəhərləri, tarixi məhəllələr, abidələrin bərpası.

THE ROLE OF HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN AZERBAIJAN

Abstract: One of the developing areas of tourism in the Nakhchivan Autonomous Republic is cultural tourism, which combines historical-cultural heritage. Scientists and scholars from many countries of the world take part in the annual conferences and symposiums held in Nakhchivan on the basis of orders and decisions signed by the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic for the development of this tourism sector. There are these events great role in the study and promotion of arche-ology and historical-architectural monuments and fields of art of Nakhchiv-an.

On the basis of the Orders of the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, materials on 1162 monuments were collected and published by scientist researchers. On the basis of the issued Orders, about 100 historical-cultural monuments were thoroughly restored in the autonomous republic over the past 21 years, repair work was carried out in the area where it is located, museums were built. Materials have been collected in museums reflecting the history of the Nakhchivan region, as well as monuments.

Historical cities with a history of 5,000 years located in the Nakhchivan region and neighborhoods located in the medieval city are very valuable in terms of repair, restoration and conservation of historical and architectural monuments, their preservation. Landscaping around monuments, construction and repair of roads in the area where historical monuments are located, increase of green areas, construction of gardens and parks, creation of museums are also very important in terms of development of many areas of tour

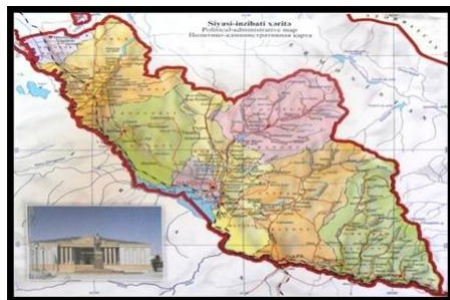
Historical-architectural monuments of Nakhchivan, along with reflecting the history and architecture of the region, are valuable works of art in the promotion of Azerbaijan and the development of International tourism, as well as in bringing social and economic income.

Keywords: Architectural monuments, tourism, medieval cities, historical neighborhoods, restoration of monuments.

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi-coğrafi mövqeyinə görə respublikanın digər iqtisadi rayonlarından fərqlənir. Azərbaycanın yeganə iqtisadi rayonudur ki, cənubdan Türkiyə (13 km) və İranla (Cənubi Azərbaycan, 204 km), şimaldan və şərqdən Ermənistanla (Tarixi Azərbaycan, 246 km) həmsərhəddir. Naxçıvan Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ərazisinə çıxışını təmin edən yeganə bölgədir.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının xəritəsi

Şəkil 2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati xəritəsi

Azərbaycanın əsas ərazisi ilə birbaşa əlaqəsinin olmaması və nisbətən kiçik ərazidə yerləşdiyinə görə onu Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonuna aid edirlər. Naxçıvan MR-nin tərkibinə Naxçıvan şəhəri, 7 inzibati rayon-Babək, Culfa, Sədərək, Şahbuz, Şərur, Kəngərli və Ordubad daxildir. Naxçıvan iqtisadi rayonunun ümumi sahəsi 5,5 min kv.km, əhalisinin sayı 439,8 min nəfərdir. Azərbaycan ərazisinin 6,3%, əhalisinin 4,6%-i Muxtar Respublikanın payına düşür. İqtisadi rayonda əhalinin sayına və sıxlığına görə inzibati rayonlar arasında böyük fərqlər vardır [1,s. 3].

Naxçıvan bölgəsi arxeoloji, qədim və orta əsrlərə aid abidələri, zəngin mədəni irsi və özünəməxsus mətbəxi ilə bütün dövrlərdə yerli sakinləri, eləcə də xarici qonaqların diqqətini cəlb etmişdir. Bölgədə mövcud olan mineral sular, İsti su müalicə kompleksi, Duzdağ müalicə kompleksi, zəngin təbiəti olan Batabat yaylağı, Əshabi-Kəhf ziyarətگاهی və b. bura daxil etsək Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi turizmin növlərinin inkişaf etdirilməsində çox əhəmiyyətlidir.

Cədvəl-1

Naxçıvanın iqtisadi rayonun tərkibi, ərazisi, əhalisi (2015-ci il)

İnzibati rayon və şəhərlər	Ərazi min. kv.km.	Ölkə ərazisinə görə, %-lə	Əhalinin sayı min nəfər, (01.01.2015-ci il)	Ölkənin ümumi əhalisinə görə, %-lə
Azərbaycan Respublikası	86,6	100	9593,0	100
Naxçıvan iqtisadi rayon-cəmi:	5,50	6,35	439,8	4,58
Naxçıvan şəhər ə/d	0,19	0,21	90,3	0,94
Sədərək	0,16	0,18	15,4	0,16
Şərur	0,87	1,00	112,3	1,17
Kəngərli	0,70	0,80	31,0	0,32
Babək	0,76	0,87	72,3	0,75
Şahbuz	0,84	0,96	24,6	0,25
Culfa	1,00	0,5	45,1	0,47
Ordubad	0,98	1,13	48,8	0,50

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl-2

Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə səfərlərin məqsədinə görə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfərlə (2014-cü il)

İnzibati rayon və şəhərlər	Cəmi	Turizm məqsədilə	İstirahət, əyləncə	İşgüzar səfər	Müalicə turizmi	Digər turizm	Digər məqsədlə
Ölkə üzrə cəmi	672345	550643	237506	206234	70981	35922	121702
İqtisadi rayon üzrə cəmi	60074	60074	27134	12992	5644	14304	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Naxçıvanın iqtisadi rayonun tərkibi, ərazisi, əhalisi (2019-cu il)

Xəritədə yeri.	Rayon	Mərkəz	İnzibati vahid	Ərazi (km ²)	Əhalisi (2019 rəsmi əhali təxmini)	Qeyd
1	Babək rayonu	Babək	Rayon	828,42	75,600	Əvvəllər Naxçıvan adlanan rayon 1991-ci ildə Babək Xürrəminin şərəfinə Babək adlandırılmışdır.
2	Culfa rayonu	Culfa	Rayon	926,30	46,700	Bəzi mənbələrə Cuga da adlandırılır.
3	Kəngərli rayonu	Qıvraq	Rayon	704,89	32,400	2004-cü ildə Babək rayonu ərazisinin bir hissəsində yaradılmışdır.
4	Naxçıvan şəhəri	Naxçıvan şəhəri	Şəhər	191,57	93,700	1991-ci ildə Babək rayonundan ayrılmışdır.
5	Ordubad rayonu	Ordubad	Rayon	978,99	50,000	Sovetləşmə dövründə Culfadan ayrılmışdır
6	Sədərək rayonu	Heydərabad	Rayon	163,74	15,900	1990-cı ildə Şərur rayonundan ayrılmışdır; ermənilərin işğalı altında olan Kərki kəndi də "de yure" bu rayona tabedir.
7	Şahbuz rayonu	Şahbuz	Rayon	836,58	25,200	Sovetləşmə dövründə Naxçıvan (Babək) rayonundan ayrılmışdır.
8	Şərur rayonu	Şərur	Rayon	872,26	116,600	Sovet dövründə Baş-Noraşen, daha sonra isə 1990-cı ilə Vladimir İliç Leninin şərəfinə adlandırılmışdır.
	Cəmi			5502,75	456,100	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Bu baxımdan abidələrimizin tədqiq olunmasında və mədəniyyətimizin Beynəlxalq miqyasda təbliği istiqamətində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanda turizmin inkişaf etdirilmə sində bir başlanğıc oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamları ilə Naxçıvanda hər il Beynəlxalq konfransların -1996-cı ildə “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan”, 2009-cu ildə “Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan”, 2011-ci ildə “Naxçıvan: ilkin yaşayış və şəhərsalma yeri kimi”, 2012-ci ildə “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” mövzularında Beynəlxalq konfrans və simpoziumların keçirilməsi beş min illik tarixi olan Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin tədqiq və təbliğ olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

7 dekabr 1999-cu il (№ 145-01/S) Naxçıvan Muxtar Respublikasında Tarixi Abidələrin Bərpası Fondunun yaradılması və 2005-ci il 6 dekabr tarixli “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” sərəncamlarından irəli gələrək Muxtar Respublikamızın bölgələrinin coğrafiyası, tarixi, iqtisadiyyatı, incəsənət və əsas mədəniyyət mərkəzləri, təbii muzeyləri, maddi və mədəni tarixi-memarlıq abidələri, əhalinin etnoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi haqqında ətraflı məlumatların toplanması və təbliğində böyük rol oynadı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2002-ci ilin avqustunda AMEA Naxçıvan bölməsinin yaradılması və Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun imzaladığı Sərəncamdan irəli gələrək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsi və Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşları tərəfindən Naxçıvan bölgəsində yerləşən tarixi memarlıq abidələrinin araşdırılması, “Naxçıvan Abidələrinin Ensiklopediyası” adlı monoqrafiyanın 2008-ci ildə nəşr olunmasıda turizmin inkişafı sahəsində atılan adımlardan biridir. Ensiklopediyada toplanan abidələrdən 58-si dünya, 455-i ölkə, 649-ı yerli əhəmiyyətli abidə olmaqla, 1162 abidə pasportlaşdırılmışdır. 100-ə yaxın tarixi abidə bərpa olunmuşdur. Tarixi abidələrin bərpası bölgənin təbliği ilə yanaşı, Beynəlxalq turizmində inkişafında böyük rol oynayacaqdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Əshabi- Kəfh” ziyarətgahının bərpası və qorunması tədbirləri (9 fevral 1998, № 15-01/S), “Nuh Peyğəmbərin Naxçıvan şəhərində məzarüstü abidəsinin bərpa edilməsi” (28 iyun 2006, № 37-03/S), “Xan sarayı” Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması” (23 oktyabr 2010, №249-03/S), “Naxçıvanşünaslıq Mərkəzinin yaradılması” (17 fevral 2011), Ordubad rayonunda “Gəmiqaya abidələrinin tədqiq edilməsi” (26 aprel 2001), Culfa rayonunda “Əlincəqala tarixi abidəsinin bərpa edilməsi” (11 fevral 2014, №189-04/S), “Gülüstan türbəsinin bərpası və tədqiq olunması” (7 oktyabr 2015, №321-04 /S), Kəngərli rayonunda “Qarabağlar türbə kompleksinin bərpası və tədqiq

olunması” (4 iyul 2016, №66-05/S) haqqında müvafiq sərəncamları tarixi abidələrimizin və mədəni irsimizin öyrənilməsi və turizim sahəsində təbliğinə mühüm töhfələr verir. Yerli, xarici ölkələrin aparıcı elmi müəssisə və mütəxəssislərinin də iştirakı ilə Naxçıvanın tarixinin, arxeologiyasının, memarlığının, etnoqrafiyasının, təbiətinin öyrənilməsinə aid tədqiqatlar aparılmış 700-dən artıq kitab, monoqrafiya, dərslik və elmi məqalə hazırlanaraq nəşr olunmuşdur. Bu nəşrlərin bölgəyə gələn turistlərin Naxçıvan Muxtar Respublikası haqqında mariflənməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 2018-ci il 31 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən “2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramında qarşıya qoyulan vəzifələr-“Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan turizm marşrutları üzrə bələdçilərin texniki-peşə biliklərinin təkmilləşdirilməsi, turizmin inkişafında taksi fəaliyyətinin rolu, kənd turizminin inkişafı, Naxçıvan Dövlət Universitetində “Turizm və otelçilik” üzrə kadrların hazırlanması və s. məsələlər də yer alır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii imkanları bölgədə turizmin inkişafına, iqtisadiyyatın da artmasına səbəb olur. Bu baxımdan da, yeni fəaliyyət sahələrinin yaranması, əmək bazarında iş imkanlarının artmasına da gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə bütün sahələr kimi bölgədə inkişaf etdirilən turizm sahəsində də ixtisaslı kadrlara olan tələbat artır və bu sahədə dövlət dəstəyidə gücləndirilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2016-cı il 28 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2021-2025-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Proqramın uğurla icra olunması digər sahələrlə yanaşı peşə təhsilinin inkişafında yeni imkanlar yaratmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq Qərarı ilə təsdiq edilmiş peşə təhsili kadr hazırlığı aparılması nəzərdə tutulan ixtisasların siyahısında Turizm agentliyi peşəsi üzrə kursun tədris planı da təsdiq edilmişdir.

Azərbaycanda turizmin inkişafında Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixi memarlıq abidələrinin rolu. İlk səyahətlər dini, ticari məqsəd daşımaqla, insanların uzaq ölkələrə səyahətinə zəmin yaratmışdı. Turizm anlayışının inkişafı artıq çalışmaqdan yorulmuş insanların həm fiziki, həm də mənəvi istirahətə üstünlük verməsi ilə nəticələnmişdi. Tarixi mənbələrdə və səyyahların əsərlərində Naxçıvan ərazisinə səyahət edənlərin tarixi bizim eradan əvvəllərə gedib çıxır. İqtisadi və ticari cəhətdən əlverişli olan Naxçıvan bölgəsi tarix boyu bir sıra ölkələrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Orta əsrlərdə “İpək Yolu”nun onun ərazisindən keçməsi istər istəməz ərazini Beynəlxalq ticarət yoluna qoşulmasına gətirib çıxarmışdır [2.s.322].

Bölgədə vaxtilə yerləşən abidələr haqqında səyyah və tarixçilərin əsərlərindən məlumatlar əldə etsəkdə, günümüzdə Naxçıvan bölgəsi qədim və orta əsrlərə aid bir sıra dəyərli tarixi memarlıq əsərlərlə yadda qalır. Abidələr öz memarlıq quruluşu, səthlərini bəzəyən həndəsi bəzək kompozisiyaları ilə zamanla bölgədə formalaşan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Eyni zamanda tarixin canlı şahidi olan bu abidələr bölgəni gəzən turistlərə vaxtilə burada qurulmuş bir sıra dövlətlər haqqında dəyərli məlumatların çatdırılmasında böyük rol oynayır.

Bölgədə gedən uzunmüddətli muharibə və çaxnaşmalar zamanla Naxçıvan bölgəsində yerləşən şəhərlərə və memarlıq abidələrinə xeyli ziyan vursada, dövründən asılı olmayaraq abidələrin bərpasının həmişə diqqət mərkəzində olması, bu gün onların ayaqda qalmasına səbəb olmuşdur. Naxçıvanda yaşayan memar və sənətkarlarla birlikdə, daima bölgənin sənət abidələrlə zənginləşməsində burada qurulan dövlətlərin nümayəndələrinin də böyük rolu olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində yerləşən memarlıq abidələrinin dəyərli olması onların üzərində müəllifləri nin adlarının qalmasıdır. Bu imzalar onların yaşadıkları dövrün təyin edilməsində böyük rol oynayır. Eyni zamanda bu abidələrin memarlıq quruluşu, bəzək kompozisiyaları vasitəsilə tikilmə tarixini və nə məqsədlə inşa edildiyini təyin etmək mümkündür. Toplanılan bu məlumatlar bölgəyə gələn elm adamları üçün dəyərli bir mənbə olmaqla yanaşı səyahət edən turistlərin də məlumatlandırılmasında böyük rol oynayır.

Naxçıvan bölgəsinin dünyada yaşayan insanlar üçün yeni maraq sahəsi olmasını xüsusi ilə vurğulamaq yerinə düşər. Bölgənin həm tarixi, həm də mədəni abidələrlə zəngin olması, eyni zamanda istirahət mərkəzlərinin zənginliyi Naxçıvan ərazisini turizm bölgəsinə çevrilməsində əsas meyar kimi önə çəkir.

Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvanı dünyada ikinci sivilizasiyanın başladığı yer kimi də göstərirlər. Bu elmi istiqamət ilkin yaşayış və şəhərsalma yeri kimi Naxçıvan ərazisində aparılan tədqiqatlara müəyyən dinamika gətirə bilmişdir. Əldə olunan nəticələr sübut edir ki, Naxçıvanla Yaxın Şərqi qədim şəhərləri arasında sıx iqtisadi, mədəni əlaqələri olmuş, əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın inkişafı sosial-iqtisadi və mədəni yüksəlişə təkan verməklə yanaşı bölgənin tanınmasına da gətirib çıxarmışdır (3, s.62-63).

Naxçıvan bölgəsində turizmin inkişafı üçün məkan alimlərimiz tərəfindən hər tərəfli tədqiq edilir. Qədim insanların ilk dəfə inşa etdikləri yaşayış evləri, ibadətgahlar, qala şəhərləri, orta əsr abidələri araşdırılır. Araşdırmalar zamanı Naxçıvan bölgəsində insanların ilkin məskunlaşma səbəbləri, yaranan ilk dini dünyagörüşün yaranma səbəbləri və bu dinlərin təsiri altında yaranan müxtəlif dini memarlıq abidələri, onların ətrafında formalaşan şəhər tipli yaşayış yerləri, müdafiə və şəhər tipli qala memarlığı, orta əsrlərdən başlayaraq yüksək qala divarları ilə əhatələnmiş şah

iqamətgahlarının memarlığı, orta əsrlərə xas olan türbə memarlığı, insanların tələbatı və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış mülkü memarlıq abidələri tədqiq edildikdən sonra, onların bir qismi konservasiya olunmuş, bərpaya ehtiyacı olan abidələrdə bərpa təmir işləri aparılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasına gələn turistlərin statistik məlumatını çıxararkən bölgəyə gələn turistlərin ən çox maraq göstərdikləri dini turizm olduğu görünür. Ərazidə uzun illərdir aparılan arxeoloji qazıntıların nəticəsində sübut edir ki, Naxçıvan bölgəsində hələ qədim dövrlərdən insanlar arasında din formalaşmağa başlamışdır. Burada məskunlaşan insanlar müxtəlif dövrlərdə dini ibadətqahlar inşa etmişlər. Qalıqları aşkar edilmiş dini tikililərin ilkin dairəvi formalı olması, qədim insanlar arasında ilk dinlərin kosmoqonik ¹ xarakter daşdığını göstərən amillərdir. Şəur rayonunun I Maxta (Erkən Tunc dövrü) yaşayış yerindən, Ordubadın Sabir-Dizə ərazisindən aşkar edilmiş Plovdağ (Orta və Son Tunc) yaşayış yeri və Sumbatan qala ərazisindən (e.ə. I min illik), II Kültəpə (e.ə. II min illik) qala ərazisindən aşkar edilmiş dairəvi formalı ibadətqahlar insanlar arasında yaranan ibtidai dinin izləridir (4, s. 68-84). Erkən Tunc dövründən başlayaraq insanlar arasında politeist ² dinlərin formalaşması istər istəməz zamanla tarixi memarlıq abidələrinin memarlıq quruluşunda təsir göstərmişdir. Arxeoloji qazıntılardan aşkar edilmiş dini tikililərin memarlıq quruluşundan təyin etmək olur ki, bu tikililərin əksəriyyəti özündən əvvəl inşa edilmiş dini binaların üzərində ucaldılmışdır. Bu abidələrin yaradılma əhəmiyyəti yalnız dinə ibadətdən irəli gəlmişdir. Naxçıvan ərazisində yerləşən dini memarlıq abidələri öz əhəmiyyətini daima qorumaqda davam edir. Arxeoloji qazıntıların kütləvi aparıldığı ərazilərdə muzeylərində yaradılması, muzeylərdə qazıntılardan çıxarılan maddi-mədəniyyət nümunələrinin sərgilənməsi xarici turistlərlə yanaşı yerli sakinlərində marifləndirilməsində ən dəyərli materiallardır.

Bununla yanaşı Naxçıvanda dini turizmin də inkişaf etdirilməsi üçün yüksək potensialın olmasını sadalamaq vacibdir. Müxtəlif zamanlarda dini məqsədlə inşa edilmiş mərkəzlər bu gün dini turizmin eyni zamanda tarixi-mədəni turizmin inkişafındakı potensialını göz önünə çəkir. Məsələn, Ordubad şəhərində inşa edilmiş Alban dövrü məbədi həm tarixi, həm də dini baxımdan yerli və xarici turistləri özünə cəlb edə bilər. Bölgədə VIII əsrdən sonra İslam dinin yayılması bir sıra məbədlərin daxili və xarici görünüşündə İslam memarlığının elementlərinin Alban memarlığı ilə sintezini ortaya

¹ Burada yaşayan qədim insanların ilkin göy cisimlərinə etiqad etdiklərini görürük. Məbədlərin dairəvi quruluşda tikilməsində insanların kainat cisimlərinə inamı ilə əlaqədardır. Bu işarətləri biz ərazidən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri üzərində qədim insanların iz burakdıkları sənətkarlıq nümunələri üzərində də görürük.

² Politeist dinlər- allahlar çoxluğu, onların müxtəlif simaları, təbiət hadisələri, heyvan, bitki görkəmində təsəvvür etmişlər.

qoyur. Ordubad ərazisi Alban dövrü abidələri ilə yanaşı ərazidə yerləşən İslam dövrü meydan və məhəllə məscidləri, səcdəgahlar və pirlər ilə də yadda qalır. Bu tikililərdə gələcəkdə bölgədə turizmin inkişafına kömək edəcəkdir.

Azərbaycan İslam dini ibadətgahlarının zəngin olması ilə də diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda eləcə də Naxçıvanda mövcud olan İslam dini abidələri öz tarixiliyi, memarlığı baxımından özündə tarixi-mədəni dəyərlərimizi qoruyub saxlayır.

Naxçıvan bölgəsində yaşayan insanların müsəlman olması və İslam dininin bölgədə hakim mövqe tutması, eyni zamanda bölgəyə müsəlman ölkələrindən çoxlu sayda turistlərin gəlməsinə zəmin yaradır. Naxçıvan ərazisində mövcud olan, İslamın müqəddəslərinə aid ziyarətgahların turistlər tərəfindən ziyarət edilməsi dini turizmin inkişaf etdirilməsi baxımından rolu böyükdür. Tarixiliyi ilə qədim olan ziyarətgahlar, eləcə də tarixi orta əsrlərə aid olan bir ziyarətgahlar bərpa edilərək, ətrafları abadlaşdırılmış, ərazidə buraya gələn turistlərin istirahətinin təmin edilməsi üçün tikililər inşa edilmiş, yaşıllıqlar salınmışdır. Abidələrin ətrafında yaradılmış istirahət yerləri tarixi-mədəni turizmin və dini turizmin inkişaf etdirilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

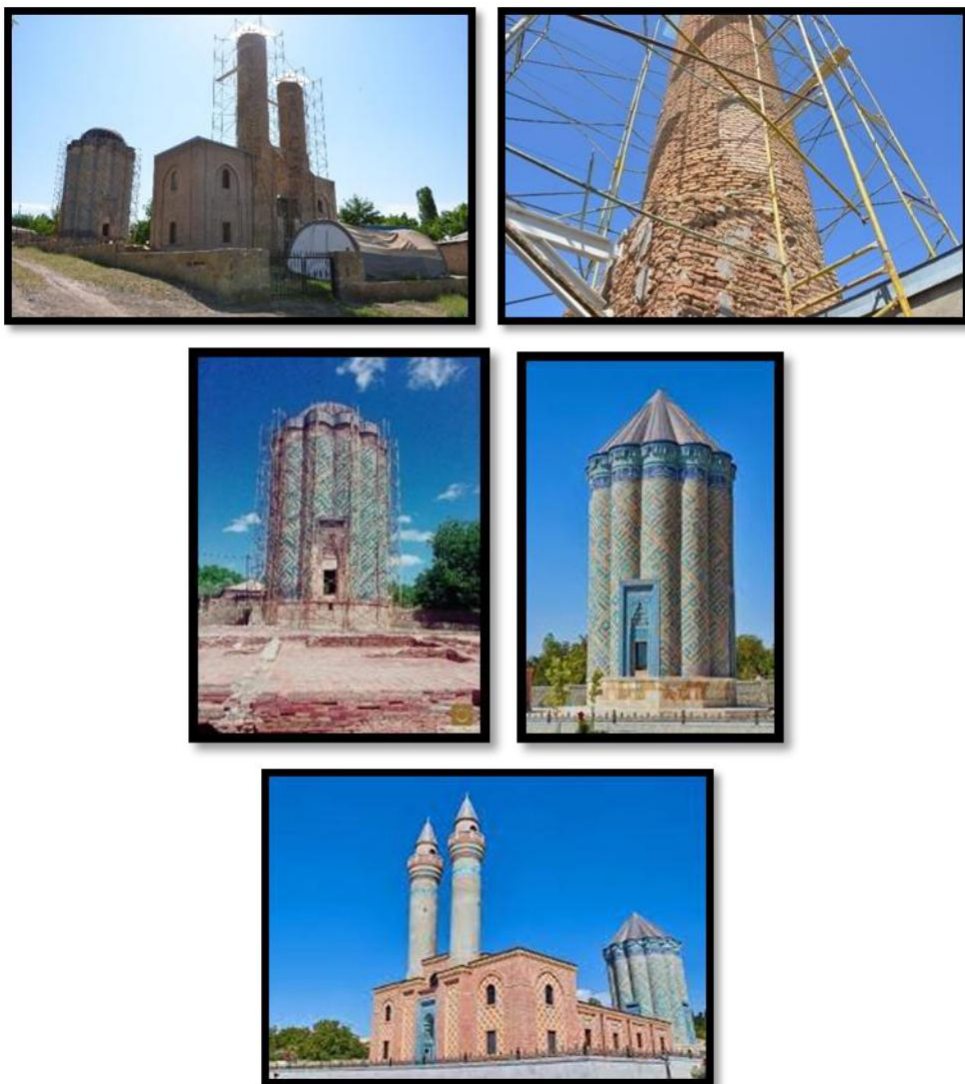
Şəkil 2. Əshabi-Kəhf

Şəkil 3. Nehrəm İmamzadəsi

Bu gün biz dünyə tarixində bir çox dini memarlıq abidələrinin turizm baxımından ən önəmli yerlərdən birini tutduğunun şahidi oluruq. Bununla yanaşı həm qərb, həm də şərq ölkələrində bir çox dini memarlıq abidələri turizm baxımından aparıcı mövqeyə malikdir. Naxçıvan şəhərinin 12 km yerləşən “Əshabi-Kəhf”, “Naxçıvan şəhər İmamzadəsi”, “Nehrəm İmamzadəsi”, “Xanlıqlar İmamzadəsi, bir sıra pirlərimiz-Nüsnüs piri, Aşağı Aza piri, Ərəfsə piri, Ərməmməd piri, Asna piri və burada yerləşən din xadimlərin məzarları, dini turizmin gələcəkdə daha da genişləndirilməsində böyük rol oynaya bilər.

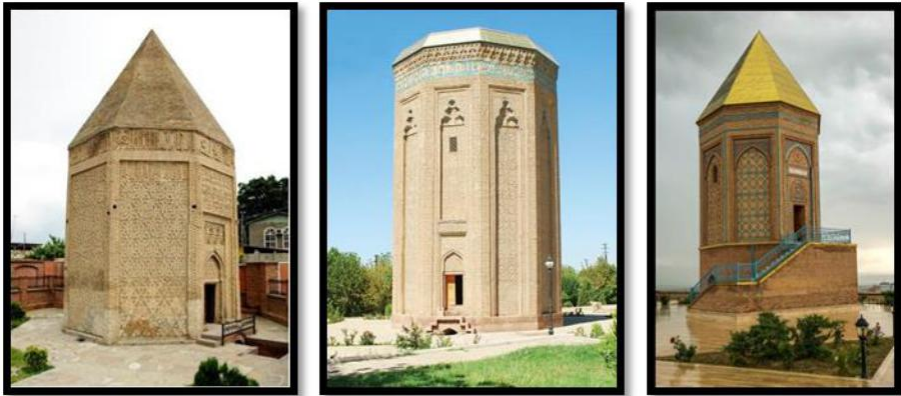
Bununla yanaşı Muxtar Respublikanın rayon və kəndlərində yerləşən, tarixi orta əsrlərə aid olan Came, məscid və türbə tikililəri üstünlük təşkil edir. Bu tikililərin bir çoxu dini komplekslərin bir tikilisi kimi və ya tək halda inşa edilmişdir. Qarabağlar türbəsi və onun yerləşdiyi Qarabağlar kompleksi Səlcuq-Atabəylər və Elxanilər dövrünün, Gülüstən türbəsi öz memarlıq quruluşu ilə Səlcuq-Atabəylər dövrü memarlığını nümayiş etdirir. Gülüstən türbəsi Naxçıvan ərazisində yeganə türbədir ki, inşasında daş materialından istifadə olunmuşdur. Bu da türbəni Bakı memarlıq məktəbi abidələri və Anadolu memarlığı ilə bənzərliklərini nümayiş etdirir. Gilan türbələrinin sərdabə, Dər kəndi türbəsi, Kırna türbəsinin divar qalıqları, İmamzadə türbələri və b. orta əsrlərin türbə memarlığının nümayiş etdirilməsində və təbliğində, eləcədə onların yerləşdiyi bölgə və ya ərazidə Beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi baxımından çox dəyərli abidələrdir.

Şəkil 4. Qarabağlar türbəsinə aparılan bərpa işləri və bərpadan sonra. 2016-2018. Naxçıvan MR Kəngərli rayonu Qarabağlar kəndi.

Naxçıvanda İslam dövrü ucaldılmış ən monumental abidələr Səlcuq-Atabəylər dövrünə aiddir. Naxçıvan XII əsrdə qüdrətli Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olaraq əzəmətli bir şəhər, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Orta əsrlərdə nəinki Naxçıvan şəhərində, eləcə də bölgədə memarlıq özünün “İntibah dövrü”nü yaşamışdır. Ərazidə çoxsaylı dini memarlıq abidələri və mülkü binalar, zəngin naxışlarla bəzədilmiş məscid və mədrəsələr, türbələr, saray və karvansaralar, körpülər, qala və bürclər, yaşayış evləri, zəngin

tərtibatlı hamamlar və s. inşa edilmişdir. Azərbaycanda orta əsr xatirə memarlığının ən geniş yayılmış tipi olan qülləvari türbələrin yaradılmasında Naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani, Əhməd Əyyub oğlu Əl-Hafiz Naxçıvaninin böyük xidmətləri olmuşdur. Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Məhəmməd bəy Hacı oğlu, Hacı Məhəmmədnəqi, İmamqulu Nəzərli oğlu kimi memarların Naxçıvan memarlığının inkişaf etdirilməsində xidmətləri böyükdür. Memar Əcəminin XII əsrin II yarısında Naxçıvan şəhərində (Şahab məhəlləsi) ucaltdığı və dövrümüzədək ilkin görkəmini saxlayan Yusif Küseyir oğlu və Möminə Xatun (Böyük qala məhəlləsi) türbələri dünya memarlığında insan xatirəsini monimental biçimlərlə əbədləşdirən ən dəyərli nümunələridir. Azərbaycan memarlıq tarixində Naxçıvan memarlıq məktəbinin fəaliyyəti və inkişafı, memar Əcəmi Əbubəkir oğlunun fəaliyyəti ilə tanış olmaq üçün hər il minlərlə yerli və xarici turistlər Naxçıvan şəhərinə bu əzəmətli abidələrini seyr etməyə gəlirlər. Dövrünün və Naxçıvan bölgəsinin təbliği və bölgəyə turizm axınının gücləndiril məsi baxımından bu abidənin böyük rolu vardır.

**Şəkil 5. Yusif Küseyir oğlu, Möminə Xatun və Nuh
Peyqəmbərin türbəsi. Naxçıvan şəhəri**

Naxçıvan bölgəsi təkcə dini və mülki binaları ilə deyil, möhtəşəm qalaları ilə də yadda qalır. Bölgəyə gələn turistlərin ən çox ziyarət etdikləri abidələr sırasında qalalar mühüm yer tutur. Burada arxeoloji qazıntılar aparan arxeoloq və tarixçi alimlər tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanaraq Naxçıvanda əsaslı qala memarlığının formalaşma tarixini e.ə.II minilliyin sonu-e.ə.I minilliyə aid edirlər. Bölgədə yerləşən ən əzəmətli və hündür qalaların tarixi isə orta əsrlərə aiddir. Naxçıvan qalaları aşağıdakı kimi qruplaşır: 1.Şəhər tipli qalalar; 2.Müdafiə tipli qalalar; 3.Şəhər və müdafiə tipli qalalar. Yaşayış məskənlərinin mühafizəsi kimi tikilən divarlar, zamanla qala divarlarına çevrilmişdir [4,s.90-91].

II Kültəpə, Sumbatan-Dizə, Oğlanqalanın tarixi eradan əvvəllərə aid edilsədə, dövrünün qala memarlığının tikinti texnologiyası ilə birlikdə, şəhərsalma planlaşmasında ortaya qoyan dəyərli tikililərdir. Bu qalaların bəzilərinin isə əvvəlcədən planlı şəkildə inşa edildiyi də tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən edilmişdir [4,s.70-85].

Antik dövr qalalarından fərqli olaraq bölgədə yerləşən orta əsrlərə aid qalalar dayanıqlığı, tikinti texnikası və yerləşmə arialına görə fərqlənirlər. Orta əsrlərə aid qalaların tikilmə texnologiyasına görə onların tarixinədə təyin etmək mümkündür. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən və tarixi orta əsrlərə aid edilən qalalar çoxdur, bunlardan Qazançı qalasını, Vayxır qalanı, Babək qalasını, Qarabağlar qalasını, Sədərək qalasını, Əlincə qalasını, Abasabad qalası, Gilan qalası və Böyük qala¹ və b. göstərə bilərik. Naxçıvanda yerləşən qalaların memarlıq planlaşmasından onların nə məqsədlə inşa edildiyini asanlıqla təyin etmək olur. Bu qalaların əksəriyyətinin müdafiə məqsədilə tikilməsinin ortaya çıxması Naxçıvan bölgəsinin nə qədər əhəmiyyətli olmasından xəbər verən amillərdir. Naxçıvan qalaları arasında “Əlincə qalası” dövrünün ziyalıların, dövlət başçıların mühafizəçisi, burada yaşayan xalqın müdafiəçisi, xalqın və dövlətin varidatının qoruyucusu, bir çox dahi sərkərdə qoşunlarına qalib gəlmiş bir qala abidədir. Naxçıvanın qanlı-qadalı günlərinin şahididir Əlincəqala. Naxçıvan sakinləri arasında az adam tapmaq olar ki, bu qalanı ziyarət etməsin. Naxçıvanın simvoluna çevrilmiş qalanı yerli sakinlərdə buraya gələn qonaqlara göstərməkdən vüqar duyurlar. Qalanın mühafizəsi, qorunub saxlanması məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin imzaladığı Sərəncam əsasında abidədə əsaslı bərpa və təmir işləri aparılmış və ərazidə muzey inşa edilmişdir. Muzeydə qalanın yaranma tarixi və burada gedən döyüşlər haqqında əsaslandırılmış materiallarla yanaşı, Əlincəqala haqqında yazılmış kitablar, qalanın bərpası zamanı ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Qalaya baxmağa gələn yerli və xarici turistləri maraqlandıran bütün materiallar muzeydə toplanılaraq qorunub saxlanılır. Qala haqqında məlumatlar turistlərə bələdçilər tərəfindən ətraflı izah olunur.

Turistlər onun möhtəşəmliyinə heyran qalmaqla, uzun müddət xarici hücumlara qarşı mübarizə aparmış əhalinin igidliyinin, torpaq sevgisinin də əyani şahidi olurlar. Belə möhtəşəm abidələrin bərpası onların qorunub saxlanması və bölgəyə gələn turistlərə tanıtılması və tariximizin təbliği baxımından da çox əhəmiyyət daşıyırlar.

¹ Böyük qala adlandırılan qala-XII əsrdə Atabəy –Eldəgizlər dövrü inşa edilib, XIII əsrdə Moğollar tərəfindən dağıdılıb, XIX əsrdə kə xarabalıqları qalan qala tikililərindən günümüze Möminə Xatun türbəsi qalıb.

Şəkil 6. Əlincəqala və qala ərazisində inşa edilmiş muzey binası. Naxçıvan MR Culfa rayonu

Naxçıvan bölgəsinin strateji əhəmiyyətinə malik olması uzun zaman xarici dövlətlərin diqqət mərkəzindən qaçmamış və hər vasitə ilə bölgəni əllərində saxlamağa çalışmışlar. Bu da uzunmüddətli müharibələrə və tikililərin dağıdılmasına gətirib çıxarmışdır. Bunları bölgədə aparılan qazıntılar zamanı aşkarlanmış qədim yaşayış yerlərinin, qala şəhərlərinin və orta əsrlər şəhər mədəniyyətini və memarlığını özündə əks etdirən memarlıq abidələrinin quruluşundan da təyin etmək olur. Naxçıvan şəhəri, eləcə də bölgələr müharibələrdən sonra aparılan tikinti-quruculuq işləri nəticəsində yenidən dirçəlmişdir. Quruculuq və bərpa işləri isə uzun müddət tələb edən bir prosesdir. Bərpalar zamanı bir sıra tarixi abidələr ilkin formalarını itirmiş, yeni quruluşlarla bir başqa məna kəsb etmişlər. Abidələrin hansı dövrdə, nə məqsədlə tikilməsi mütləq tədqiqatçı alimlər tərəfindən düzgün öyrənilməli, abidə haqqında materialların bölgəyə gələn xarici turistlərin maraq dairəsinə böyük təsir etdiyi üçün düzgün yazılması və təbliği (reklam xarakteri də daşımalıdır) aparılmalıdır.

Türk alim və səyyahı Evliyə Çələbi Naxçıvan haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Naxçıvan şəhəri gözəldir, keçmişdə isə daha qəşəng olmuşdur” deməklə, XVII əsr Naxçıvan şəhəri və onun keçmişi haqqında fikirlərini ifadə edir. Şəhərin müharibələr nəticəsində ziyan gördüyünü qeyd etməklə yanaşı, cənnət bağçasını xatırladan camelərindən, gözəl hamamlarından bəhs etməklə, şəhərdə 10200 örtülü böyük torpaq evin, 70 dini bina, 20 karvansara, 7 hamam və dükanların da olduğu bazardan bəhs edir” [5,s.345].

Evliyə Çələbinin fikirlərindəndə aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsi tarixən səyyahlarla yanaşı, alimlərində diqqət mərkəzində olmuşdur.

Naxçıvanda yerləşən tarixi memarlıq abidələrinin yerləşdiyi ərazilərdə onların tarixi və memarlığını, kim tərəfindən inşa edilməsi, memarının adının yazıldığı lövhələrin vurulması, eləcə də bu lövhələrdə vaxtilə dahi insanların bu abidələr haqqında söylədikləri fikirlərin, abidənin plan və fotolarının reklam şəklində asılması, Naxçıvan şəhərinə gözəllik verməklə yanaşı, eləcə də tarixi abidələrin təbliği baxımından xarici turist axının çoxalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Nəticə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında inkişaf edən turizm sahələrindən biri tarixi-mədəni irsi özündə birləşdirən mədəniyyət turizmidir. Bu turizm sahəsinin inkişafı üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin inzaladığı sərəncam və qərarlar əsasında Naxçıvan şəhərində hər il keçirilən konferans və sempozyumlarda dünyanın bir çox ölkələrindən gələn alim və elm adamları iştirak edir. Naxçıvanın arxeologiyası və tarixinin, memarlıq və sənət sahələrinin araşdırılmasında, təbliğində bu tədbirlərin böyük rolu vardır. Tarixi memarlıq abidələrinin tədqiqində və dünyaya tanıtılmasında əsas işlərdən biridə bölgədə yerləşən tarixi memarlıq abidələrin bərpasıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədrinin Sərəncamları əsasında alim tədqiqatçılar tərəfindən 1162 abidə haqqında materiallar toplanaraq nəşr edilmişdir. Verilən Sərəncamlar əsasında son 21 ildə muxtar respublikada 100 yaxın tarixi mədəniyyət abidəsi əsaslı bərpa edilmiş, yerləşdiyi ərazidə təmir işləri aparılmış, muzeylər inşa edilmişdir. Muzeylərdə Naxçıvan bölgəsinin, eləcə də abidələrin tarixini əks etdirən materiallar toplanılmışdır. Abidənin tədqiqi və bərpası zamanı ortaya çıxan maddi-mədəniyyət nümunələrinin muzeylərdə eksponat kimi sərgilənməsi abidələrə baxmağa gələn yerli və xarici turistlərin abidə haqqında məlumat toplamalarında böyük rol oynayır. Bütün bu işlər bölgədə turizmin inkişafı sahəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlərdəndir.

Tarixi memarlıq abidələri ilə yanaşı xarici turistləri maraqlandıran digər bir tarixi məkan şəhərin qədim yaşayış yerləri-məhəllələr və qədim mərkəzləridir. Bu baxımdan şəhər ərazisində yerləşən Naxçıvanqala şəhər yeri tədqiq edilərək, bərpa olunmuşdur (2008). Şəhərimizdə keçirilən bir sıra tədbirlərin burada təşkili, qalanın tarixi haqqında məlumatların əldə olunması üçün qala ərazisində muzeyin yaradılması, Nuh Peyğəmbərin qəbirüstü məzarının bərpası və s. tarixi-memarlıq abidələrinin təbliği və turizmin inkişafı sahəsində atılan addımlardır. Tarixi abidələrin təmiri, onların yerləşdiyi məhəllələrin bərpası ilə əlaqədar Naxçıvan şəhərində işlərə başlanılsada, bu işlərin yalnız tarixi abidələrin yerləşdikləri ərazinin abadlaşması, bərpa və təmiri ilə yekunlaşmamış, bu işlər kompleks şəkildə aparılmalıdır. Tarixi məhəllə mərkəzlərinin, məhəllə yollarının, burada yerləşən yaşayış evlərinin, dini və mülki binaların bərpasının kompleks şəkildə aparılması, şəhərimizin tarixi yerlərinin qorunması və təbliği

baxımından da əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda tarixi məhəllələrin Naxçıvan şəhərinin baş planında işarələrlə, rənglərlə qeyd edilməsi və ya məhəllədə yerləşən abidənin fotosunun yerləşdirilməsi, şəhəri səyahət edən hər bir turistin rahatlığını təmin edir. Məhəllələrdə yerləşən tarixi evlərdə və bağçalarda muzeylərin, kafe və el sənətlərinin satışı mağazalarının açılmasında, turizmin inkişafı ilə əlaqədar el sənətlərimizin inkişaf edilməsində və şəhər əhalisinin gəlirinin artırılmasında böyük rol oynayır. Naxçıvan şəhəri ilə yanaşı Ordubad şəhərində də əsaslı bərpa işlərinə başlanılmışdır. Şəhərin mərkəzi və tarixi abidələri ayrı ayrılıqda bərpa edilməklə, onların yerləşdiyi məhəllələrin bərpası üçün layihələr hazırlanmışdır.

Naxçıvan bölgəsinin, eləcə də şəhərinin rekonstruksiyası zamanı əsas məsələlərdən biri də onların gələcək turizm sisteminin inkişafının (mədəni tarixi inkişafı nəzərdə tutulur), digər şəhərlər arasında yerinin, tarixi əhəmiyyətinin, qorunub saxlanan planlaşma strukturunun, tarixi abidələrinin, memarlıq ansambllarının və turizm qurğularının müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə Naxçıvanda turizmin inkişaf etdirilməsindən ötrü tarixi-memarlıq və təbii abidələrin siyahısı tərtib edilmişdir. Abidələrin yerləşdiyi ərazidə və ya abidənin üzərində abidə haqqında məlumat lövhələrinin vurulması (bir neçə dildə, azərbaycan, rus, ingilis və s.) vacib məsələlərdəndir. Bölgəyə gələn turistlərə ərazinin iqtisadiyyatı, turistlərin yerləşmə vəziyyəti, mətbəxti, əl sənətləri haqqında da məlumatlar verilir.

Naxçıvan şəhər ərazisində yerli və xarici turistlərin yerləşmələri, istirahətlərini səmərəli keçirmələri üçün yeni tipli mehmanxanalar- “Avtovağzal” mehmanxanası və “Təbriz” mehmanxanası yenidən qurulmuş, “Duzdağ” mehmanxanası, “Saat Meydan” mehmanxanası, “Qrant-Naxçıvan” mehmanxanası, “Nəqşi Cahan” mehmanxanası (Babək rayonu) və b. tikilmişdir. Turistlərin alış-veriş etmələri üçün ticarət mərkəzləri “Cahan ticarət mərkəzi”, “Park AVM”, “Saat Meydanı” ticarət mərkəzi və b. binaları inşa edilmişdir.

Turistlərə Naxçıvanda istehsal olunan məhsullarının satışı üçün tarixi abidələrin köməkçi binalarında mağazalar (Naxçıvanda Xalça muzeyinin birinci mərtəbəsində, Xan evinin köməkçi binasında, Əsabi-Kəhf ziyarətghına gedən yolda köşklər inşa edilmiş, Ordubad şəhərində tarixi binaların yanında köşklər) qurulmuşdur. Mağazalarda sənətkarların düzəldikləri əşyalar, xalça məmulatları, toxuculuq məmulatları, Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələrini, mənzərəsini əks etdirən rəssamların çəkdiyi rəsm əsərləri sərgilənməklə yanaşı, satışı da təşkil olunub. Tarixi abidələrin yerləşdiyi bölgələrdə yaşıllıq zolaqlarının yaradılması, meyvə bağlarının salınması burada olan turistlərin bölgədə yetişən bitkilər haqqında məlumatlanmaları ilə yanaşı, gələcəkdə ekoloji turizmində inkişafına da imkan yaradır.

Naxçıvanın tarixi-mədəni irsini üzündə əks etdirən mədəniyyət abidələrinin bərpası turizmin inkişafı sahəsində həyata keçirilən digər mühüm tədbirlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan turizm reklam fəaliyyətinə ehtiyac duyan sektorlardandır. Naxçıvanın turizm bölgələrinin yerli və xarici turistlərə əhatəli şəkildə tanıtılmasında həmin bölgəyə gələcək turistlərin sayının çoxluğuna birbaşa təsir edən məsələlərdəndir. Dövlət proqramında da Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə turizm ilə bağlı məlumatların internetdə yerləşdirilməsi və onların daim yenilənməsinin təmin edilməsi, muxtar respublikaya səfər edən turistlərin məlumatlarının artırılması üçün tədbirlərin görülməsi istiqamətində atılan adımlardandır. Bu istiqamətdə Naxçıvan Turizm İnformasiya mərkəzinin sosial şəbəkələrində 189 məlumat daxil edilmiş, 126 min 151 baxış qeydə alınmışdır. Mərkəzin “YouTube” kanalına muxtar respublikanın turizm potensialını əks etdirən 3 videoçarx yerləşdirilmişdir. Turizm Departamentinin “Fecebook” və “İnstaqram” səhifələri fəaliyyətə başlamışdır. Müxtəlif turist xəritələri və müxtəlif istiqamətli turizm marşrutlarını əks etdirən bukletlər dərc edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2021-ci il üçün “Turizm Təqvimi” hazırlanmışdır.

Muxtar respublikada turizmin inkişafı üçün reklam fəaliyyəti qədər təsir göstərən faktorlardan biri də beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsidir (konferans, sempozyum və s.). Eyni zamanda Beynəlxalq tədbirlərdə turistlərə yerli məhsulların təqdim olunması və Naxçıvanın turizm potensialının nümayiş etdirilməsidir.

Nəqliyyat hər bir ölkənin iqtisadiyyatının təməlini təşkil edən sahələrdən biridir. Dünyada turizm meyillərinin artması nəqliyyat sektorunun da yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə nəticələnmişdir. Hər hansı bir bölgəyə səyahət etməyi planlaşdıran turist üçün ən önəmli faktorlardan biri seçdiyi məkana qısa müddətdə çatmaq imkanı, hərəkət rahatlığı və bu istiqamətdə maddi cəhətdən sərfəli təklifin mövcudluğudur. Ona görə də nəqliyyat sahəsinin inkişafı özlüyündə turizmin də inkişafını şərtləndirməkdədir. Bu məqsədlə Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən Ağbulaq İstirahət və Düzdağ Fizioterapiya mərkəzlərinə, “Əshabi-Kəhf Ziyarətgahı” dini mədəni abidə kompleksi istiqamətində avtobus marşrutları salınmışdır. Avtobus və taksi marşrutlarında çalışan sürücülərin maariflənməsi üçün onlara qrafik əsasında muzeylərdə olması və şəhərimizə gələn turistlərə keyfiyyətli xidmət göstərilməsi üçün daim diqqət mərkəzindədirlər.

Naxçıvan bölgəsində turizmin inkişafında əsas məqsəd dünya əhalisini onun əsrarəngiz təbiəti, iqtisadiyyatı ilə yanaşı tarixi-memarlıq abidələri ilə də tanış etmək, zəngin memarlıq irsini buraya gələn yerli əhaliyə və turistlərə tanıtdırmaqdır. Naxçıvan bölgəsinin, eləcə də Naxçıvan şəhərinin davamlı inkişafına nail olmaq üçün mövcud turist potensialı və əl sənətkarlığı

imkanlarından səmərəli istifadəsi və idarə olunmasına yerli sənətkarların, əhalinin cəlb olunması və onlarda kiçik sənətkarlıq vərdişlərinin aşılması məqsədilə kiçik sahibkarlıq inkişaf etdirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən tarixi memarlıq abidələrini seyr etməyə gələn turistlərin sayı günü gündən çoxalır. Bölgənin tarixi mədəniyyət abidələri ilə yanaşı təbiəti, müalicəvi əhəmiyyətli təbii yerləri buraya gələn turistləri özünə cəlb edir. 2013-cü ilin statistik məlumatına görə muxtar respublikaya təxminən 60 min nəfər turist gəlmişdir ki, bununda yarısı xarici ölkə vətəndaşlarıdır. Bunlar əsasən İran İslan Respublikasından və Türkiyədən gələn turistlərdir. Ümumilikdə son 15 il ərzində statistik məlumatlara görə Naxçıvan MR ərazisinə 2 milyon 520 min turis daxil olmuşdur. Bu məlumatlar Stastika Komitəsinin və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin verdiyi məlumatlar əsasında formalaşmışdır.

Son 10 ildə şəhər əhalisinin sayının artması (100,7 min) ilə əlaqədar şəhərin ərazisi də genişlənmişdir. Bu məqsədlə də şəhərin tarixiliyini əsk etirən küçə və meydanlar, orada yerləşən tarixi memarlıq abidələri qoruma altına alınaraq, bərpa-təmir işləri aparılır. Şəhər ərazisində müasir tipli binaların inşası zamanı onların fasadlarında Naxçıvan memarlıq məktəbinə xas olan element (tağ,sütün) və naxışlardan (həndəsi) istifadə olunması, keçmişlə müasirlik arasında vəhdətin yaradılmasına və şəhərin tarixiliyinin qorunmasına çalışılır.

Naxçıvan bölgəsində yerləşən 5000 illik tarixi olan tarixi şəhərlər və orta əsrlərə aid şəhər ərazisində yerləşən məhəllələr, tarixi memarlıq abidələrinin təmiri, bərpası və konservasiyası, onların qorunub saxlanılması baxımından çox dəyərlidir. Abidələrin ətrafının abadlaşdırılması, tarixi abidələrin yerləşdiyi əraziyə yolların çəkilməsi və təmiri, yaşıllıq zolaqlarının artırılması, bağ və parkların salınması, muzeylərin yaradılması bölgədə turizmin bir çox sahələrinin inkişafı baxımından da çox əhəmiyyət daşıyır. Bu abidələr bölgənin tarixiliyini, memarlığını özündə əks etdirməklə yanaşı, bölgənin tanınılmasında, Beynəlxalq turizmin inkişafında və sosial, iqtisadi baxımdan bölgəyə gəlir gətirilməsində dəyərli sənət əsərləridir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1996-2016). Bakı, Dövlət İdarəçiliyi, nəzəriyyə və təcrübə, № 4(56), 2016, s.3-46.
2. Sultanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015, 475s.

3. Səfərli H.F., Hacıyeva S. Naxçıvanda xalçaçılıq: tarixdə və günümüzdə. Naxşivan, 2019, 103s.
4. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı, 2018, 302 s.
5. Çelebi E. Seyahatnamesi. Sadeleştiren, tevsik temel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mumin Çevik: 10 ciltte, I-II c., İstanbul, 1985, 767s. (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr, Bakı, 1997).

Гюльнара Ганбарова

Роль исторических архитектурных памятников Нахчыванской Автономной республики в развитии туризма в Азербайджане

Одним из развивающихся направлений туризма в Нахчыванской Автономной Республике является культурный туризм, сочетающий в себе историческое и культурное наследие. Ученые из многих стран мира принимают участие в ежегодных конференциях и симпозиумах, проводимых в Нахчыване на основании распоряжений и постановлений председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной республики для развития этой сферы туризма.

На основании распоряжений председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики учеными-исследователями были собраны и опубликованы материалы о 1162 памятниках. На основании данных распоряжений за последние 21 год в Автономной Республике капитально отреставрировано около 100 памятников истории и культуры, проведены ремонтные работы, построены музеи. В музеях собраны материалы, отражающие историю и памятники Нахчыванского края.

Расположенные в Нахчыванской области исторические города с 5000-летней историей и кварталы на территории средневекового города, представляют большую ценность с точки зрения ремонта, реставрации и консервации исторических архитектурных памятников и их сохранения. Благоустройство вокруг памятников, строительство и ремонт дорог в районе расположения исторических памятников, увеличение зеленых насаждений, строительство садов и парков, создание музеев также очень важны в плане развития многих направлений туризма в регионе.

Исторические архитектурные памятники Нахчывана не только отражают историю, архитектуру региона, но и являются ценными произведениями искусства в пропаганде Азербайджана и развитии международного туризма. Это ценные произведения искусства, приносящие также доход с социальной и экономической точки зрения.

Ключевые слова: памятники архитектуры, туризм, средневековые города, исторические кварталы, реставрация памятников.

Tamaşa İsayeva
AMEA Memarlıq və İnçəsənət İnstitutu
“Memarlıq abidələrinin qorunması və
bərpası problemləri” şöbəsi, elmi işçi
(Azərbaycan)

Tamasha Isayeva
Institute of Architecture and Art of ANAS
department “Problems of defence and
rectoration of architectural monuments”
researcher
(Azerbaijan)

UOT 712.12

AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYLƏRƏ ÇEVRİLMİŞ MƏKANLARIN MEMARLIQ FƏLSƏFƏSİ

Xülasə: Açıq səma altında muzeylərin yaranması və formalaşması prinsipləri müasir memarlığın inkişafı kontekstinin həyata keçiriləcək əsas məsələlərindəndir. Tarixi məkanların mühafizə və konservasiya olunmasının əsas məqsədi hər şeydən əvvəl bir millətin öz maddi-mənəvi irsinin dəyərini dərk edərək özünə qayıtmasını, daha sonra ölkəsinin iqtisad-siyasi, mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Qeyd edək ki, bu prosesdə açıq səma altında muzeylərə çevrilən tarixi məkanların konservasiya və bərpası mürəkkəb bir proses olub onun səhərsalma və memarlıq obrazının xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmaq kimi məsuliyyət daşıyır, bu təsirdən qaynaqlanan inkişaf fəlsəfəsinin mahiyyətini aydınlaşdırır.

Açar sözlər: Açıq səma altında muzeylər, tarixi məkanlar, bərpa, konservasiya, fəlsəfə, inkişaf, memarlıq

THE PHILOSOPHY OF DEVELOPING MUSEUMS IN THE OPEN AIR

Abstract: The principles of creation and formation open-air museums are one of the main issues to be implemented in the context development of the modern architecture. First of all, the main purpose of the protection and

conservation historical sites is to ensure the return of a nation, realizing the value of its material and spiritual heritage, and then the integration of the economic, political and cultural heritage of their country into the world culture. It should be noted that in this process, the conservation and restoration of historical sites that have been turned into open-air museums is a complex process and we are responsible for transmitting it to future generations while preserving the characteristics of its urban and architectural image.

Key words: open-air museums, historical places, restoration, conservation, philosophy, development, architecture

Mövzuya başlamadan öncə “açıq səma altında muzey” ifadəsinin kökünə və bu ifadənin tətbiq edildiyi ilk nümunələrə qədər enmək, qısa da olsa yaddaşımızı yeniləmək mütləqdir.

“Açıq səma altında muzey” anlayışı ilk dəfə Skandivayada yaranmış daha sonra isə Avropa və Amerikada sürətlə yayılmışdır. İlk baxışdan haqqında bəhs etdiyimiz anlayış ekspozatların açıq havada nümayişinin təşkil edildiyi hər hansı bir məkan kimi təsəvvür edilə bilər və bu təsəvvür heç də yanlış deyil. Lakin, “açıq səma altındakı muzeylərin” konservasiya problemləri ilə məşğul ola bilmək üçün təsəvvürümüz tamamlanmalıdır. ICOM – (international council of museums – beynəlxalq muzeylər şurası) muzeyləri kommersiya maraqları olmadan, cəmiyyətin inkişafı üçün fəaliyyət göstərən institutlar olaraq qiymətləndirir. Deməli, muzeylər nəinki sadəcə məxsus olduqları dövlətlərin cəmiyyətlərini eyni zamanda global mənada dünya əhalisinin inkişafına öz təsirini göstərir (təhsil və tədris, turizm sahəsi və digər istiqamətlərdə). Əlbəttə ki, bu müsbət təsirin davamlı olması üçün mütləq olaraq muzeylərin və onların malik olduqları ekspozatların vəziyyəti təhlil edilməli, zaman zaman lazımlı texniki müdaxilələrin edilməsi zəruridir. Mövzumuzun adından da bəlli olduğu kimi diqqətimizi məhz açıq hava altında olan tarixi şəhərsalma strukturu və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətlərinə malik olan məkanların təşkil etdiyi muzeylərə yönəldək.

Açıq hava altında olan muzeylərə dünyanın bir çox yerlərində rast gəlinir. Elə ölkəmizdə 28 belə məkanlar vardır ki, onun da 6-sı Abşeron yarımadasında yerləşərək Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən qoruyq elan edilmişdir. Müasir memarlığın inkişaf etdiyi bir dövrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində açıq səma altında muzeylərin yaranması və formalaşması prinsipləri müasir memarlığın inkişafı kontekstinin həyata keçiriləcək əsas məsələlərindəndir. Belə ki, tarixi məkanların mühafizə və konservasiya olunmasının əsas məqsədi hər şeydən əvvəl bir millətin öz maddi-mənəvi irsinin dəyərini dərk edərək özünə qayıtmasını daha sonra ölkəsinin iqtisad-siyasi, mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə

integrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Əlbətdə ki, bu prosesdə açıq səma altında muzeylərin rolu əvəzədlənməzdir.

Memarlığın fəlsəfəsi insan həyatının ən incəliklərindəki düşünülmüş qanunauyğunluqları özündə əks etdirdiyindən elə təbiətin fəlsəfəsi deməkdir. Dünyanın hər yerində əsrlərin sınağından keçərək müasir dövrümüzədək çatmış tarixi və mədəniyyət abidələri mövcuddur ki, onların əksəriyyətində təxirəsalınmaz konservasiya və bərpa işləri aparılmalıdır. Bu çox mürəkkəb bir proses olub tarixi məkanların açıq səma altındakı muzeylərə çevrilərək inkişaf etməsində əhəmiyyətli rola malik olub onun səhərsalma və memarlıq obrazının xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmaq kimi məsuliyyət daşıyır. İnkişafın dayanıqlı olması beynəlxalq təcrübə ilə düz mütənasib olmalıdır.

Muzeylərin konservasiyası və inkişafı baxımından dərin təcrübəyə malik İtaliya, Fransa, Türkiyə, kimi ölkələrlə yanaşı ABŞ, Cənubi Amerika və Skandinaviya ölkələrinin açıq səma altında muzeylərin sərgilənməsinin tarixi inkişafı mərhələlərinin tədqiqi, muzey tendensiyalarını sistemləşdirmək və müxtəlifliyini vurğulamaq, muzeyləşmə və digər sərgilənmə formalarının açıq səma altında muzeylərlə konseptual əlaqəsini göstərmək və s. kimi təcrübələrindən ölkəmizdə istifadə etsək faydalı olar.

Açıq səma altında muzeylərə çevrilmiş məkanların mühafizə və konservasiya problemlərinin memarlıq sahəsinə təsiri və bu təsirdən qaynaqlanan inkişaf fəlsəfəsini daha aydın qavramaq üçün bu məkanların təkcə turistlərin ölkəyə gətirdiyi gəlir mənbəti kimi deyil, eyni zamanda həmin bölgədə yaşayan insanların maddi mədəni həyatlarını təmin edərək onların başqa yerlərə köç etməsinin qarşısını ala bilər. Nümunə olaraq Türkiyənin İzmir bölgəsinin Səlcuq rayonunun Şirincə kəndini Qubanın Xınalıq kəndi ilə müqayisə etsək insanların başqa yerlərə köç etmələrinin mahiyyətini anlamış olarıq. Açıq hava altında Səlcuq və meyvə şarablarının kəndi Şirincenin əhalisinin həyat şəraitləri turizmdən gələn gəlir ilə firəvanlaşdığı halda Xınalığın əhalisi isə onların yaşam tərzlərindən şikayət edərək kənddən köç edirlər (şəkil 1, şəkil 2).

Şəkil 1. Şirincə kəndi

Şəkil 2 Xınalıq kəndi

Qeyd edək ki, açıq səma altında muzeylərə çevrilmiş məkanların mühafizə və konservasiya problemlərinin memarlıq sahəsinə təsiri və bu təsirdən qaynaqlanan inkişaf fəlsəfəsinin əsasında eyni zamanda xarabalıqlara çevrilərək yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşən xüsusi tarixi əhəmiyyətə malik olan tikililərin, dağıdılmış memarlıq komplekslərin, türbələrin, məscidlərin, qəbristanlıqların və bəylərə, xanlara, görkəmli şəxsiyyətlərə məxsus evlərin mühafizə edilərək yenidən həyata qaytarılması da vacib məqamlardandır. Nümunə olaraq İstanbulda yerləşən 1600 illik tarixi olan Bukoleon sarayı UNESCO Dünya Mirasları sahifəsində yer aldığı halda saray uzun zaman kimsəsiz insanların məkanına çevrilmiş, şimal tərəfdəki dənizə enən pilləkən 5-6 m torpaq altında qalaraq unudulmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Hətta burada yaşayan insanlar belə bu sarayın fərqi nə varmamışlar. Nəhayət 2021-ci ildən bərpa işlərinə başlayaraq açıq səma altında muzey kimi 2022-ci ilin yazında istifadəyə verilməsi planlaşdırılmışdır. (Şəkil-3,4)

Şəkil 3 Bukoleon sarayı bərpadan əvvəl

Şəkil 4 Bukoleon sarayı bərpadan sonra

Apardığım araşdırmalar içində İtaliyanın Lazio əyalətində, Viterbo şəhərinin Bomarzo qəsəbəsində yerləşən bir məkan xüsusilə diqqətimi cəlb etdi . (Şəkil-5)

Şəkil 5 “Müqəddəs Bomarzo Meşəsi” və ya “Bomarzo bağı”

“Müqqəddəs Bomarzo Meşəsi” və ya “Bomarzo bağı” adı ilə tanın bu məkanın ideyası üzərində iş 1547 ci ildə başlanılıb. (Parco dei Mostri, Sacro bosco di Bomarzo) İtalyan intibahının məşhur memarı Pirro Ligorio (1510-1583-cü il) Kral Pier Françesko Orsinin sifarişi üzərinə layihələndirmə prosesinə başlayıb. Bu parkın ideyasında mifoloji fiqurlar, qrotesk heykəllər, və digər elementlər landşaftla iç içə yer almışdı. Heykəllərin hazırlanması Simone Moschino- ya tapşırılmışdı. Orsininin esoterik fəlsəfə (ətraf aləmi və varlığı tanımaq, özünü bu bütöv varlığın bir hissəsi kimi qəbul etmək prosesi) aşiqi olduğu tarixçilərə məlumdur. Orsinin bu xüsusiyyətləri parkın layihələndirilməsi zamanı nəzərə alınırdı. Belə ki, layihələndirmə zamanı elementləri yan-yanə necə gəldi düzmək əvəzinə landşaftla vəhdət təşkil edən fərqli mövqelərdə yerləşdirmişdir.

Qeyri adi fiqurlar və heykəllər bu məkanın yeganə özəlliyi deyil . Göz oxşayan landşaft tərtibatı ilə yanaşı parkda inşa edilmiş, assimetrik tikililər, evlər, eniqmatik heykəllər müasir ziyarətçilərin yaddaşında silinməz izlər qoyur. (şəkil-6)

Elm adamları, tarixçilər və filoloqlar uzun müddət Bomarzo parkında yerləşən simvollar labirintində olan qədim yazıları, simgələri araşdırıblar. Bu araşdırmalarda RENESANS dövrünə aid ədəbiyyat nümunələri də aşkar edilmişdir.

Şəkil-6 Bomarzo parkında heykəllər

1585-ci ildə sonuncu kral Orsini-nin vəfatından sonra uzun əsrlər boyu Bomarzo parkı baxımsız vəziyyətdə qalır. Yalnız 20-ci əsrin ortalarında Cankarlo və Tina Severi Bettini cütlüyü tərəfindən restavrasiya prosesi başlandı. Əlbəttə ki, bir neçə yüzillikdən sonra belə bir prosesə başlamaq həm cəsarət həm də xüsusi yanaşma tələb etməkdə idi. Bu misiyani imkanları daxilində uğurla tamamlayan cütlük belə bir tarixi mədəni mirasın nəsilədən nəsilə ötürülməsində xüsusi yer tutur. Haqqında bəhs etdiyimiz cütlüyün məzar daşları da həmin parkın ərazisində yerləşir. Bu park 20 ci əsr

incəsənətinə öz möhürünü vurmuş Salvador Dali-nin sevimli məkanlarından biri olub. Ədəbiyyat və fəlsəfə aləmindən bütün dünyada tanınan Goethe də tez tez bu parkı ziyarət edənlər arasında yer almışdır. Bu iki şəxsdən əlavə minlərlə memar, rəssam hər il bu məkanı ziyarət edərək mistik bir atmosferi özləri üçün kəşf etmiş olurlar. Surreal təxəyyülün də memarlıq kontekstində bu cür təqdimatı heç şübhəsiz ki, memarlıq və incəsənətin inkişafında gələcək istiqamətləri müəyyənləşdirən hadisələrdən biri olaraq, açıq səma altında muzeylərə çevrilmiş məkanların mühafizə və konservasiya problemlərinin memarlıq sahəsinə təsiri və bu təsirdən qaynaqlanan inkişaf fəlsəfəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Karadeniz C. (2017) – Müze ve Toplum: Müzeyle Topluma Ulaşmak – İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Sayı: 8
2. Əliyeva R. – Abşeronun Tarixi – Mədəniyyət Qoruqları
3. Sultan S. (2021) – “Virane saray açık hava müzesi oluyor” url: <https://www.karar.com/kultur-sanat-haberleri/virane-saray-acik-hava-muzesi-oluyor-1619852>
4. Türkiye Kültür Portalı (2021) – “Selçuk – Şirince köyü” url: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/izmir/gezilecekyer/selcuk-sirince-koyu>

Тамаша Исаева

Архитектурная философия музеев под открытым небом

Принципы создания и формирования музеев под открытым небом являются одним из основных вопросов, которые необходимо реализовать в контексте развития современной архитектуры. Основной целью охраны и консервации исторических объектов является, прежде всего, осознания нацией ценности своего материального и духовного наследия, а затем интеграция экономического, политического и культурного наследия своей страны в мировую культуру. Следует отметить, что процесс консервации и реставрации исторических объектов, превращенных в музеи под открытым небом, представляет собой сложный процесс и несет ответственность за его передачу будущим поколениям с сохранением особенностей его градостроительного и архитектурного образа, проясняет сущность философии развития, вытекающего из этого влияния.

Ключевые слова: музеи под открытым небом, исторические места, реставрация, консервация, философия, развитие, архитектура

Aidə Qasımzadə

Naxçıvan Dövlət Universiteti
(Naxçıvan, Azərbaycan)

Aida Gasimzade

Nakhchivan State University
(Nakhchivan, Azerbaijan)

UOT 908

TURİZMİN İNKİŞAFINDA AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə: Məqalədə muzeylərin əhəmiyyəti və onların turizmin inkişafı yolunda müstəsna rolundan bəhs edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında açıq səma altında fəaliyyət göstərən muzeylərin potensialı nəzərə alınaraq turizm inkişafı üçün əhəmiyyəti vurğulanır. Muzeylərə turistlərin cəlb edilməsi üçün işçi heyətinin yeniliklər etməsinin zəruriliyi diqqətə çatdırılır. Məqalədə bu yeniliklər barədə ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur. Turizm və təhsil fəaliyyətinin müştərək aparılması muzeylər üçün mövcud şəraitə əsasən təşkil edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Müasir texnologiyalardan yararlanaraq muzeylərin yeni əsrin tələblərinə cavab verən fəaliyyət istiqamətinin seçilməsinin vacibliyi məqalədə əsas nüanslardan biri kimi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: muzey, səma, tarix, turizm, hərbi, müasir, mədəni irs, turist.

UNDER THE OPEN SKY IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM THE IMPORTANCE OF MUSEUMS

Abstract: The article discusses the importance of museums and their exceptional role in the development of tourism. Emphasizes the importance of open-air museums in the Nakhchivan Autonomous Republic for the development of tourism, taking into account the potential of their own museums for development. Emphasizes the need for innovation in personnel to attract tourists to museums. The article discusses these innovations in detail. It is considered expedient to organize joint tourist and educational activities in accordance with the existing conditions for museums. One of the main nuances of the article is the importance of choosing tourism as the direction of activity museums, corresponding to the rowing of the new century, using modern technologies.

Key words: museum, sky, history, tourism, war, modernity, cultural heritage, tourist.

Hər bir əsr onda mövcud olan ictimai quruluşun xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq tarixdə öz izini qoymuşdur. Bununda nəticəsində biri digərindən fərqlənən və elmi əhəmiyyətə malik olan mənəvi və maddi sərvətlər yaranmışdır. Bəşəriyyətin tərəqqisi prosesində yaranmış maddi və mənəvi sərvətlərin öyrənilməsi əsasında ayrı-ayrı xalqların tarixi və mədəniyyəti araşdırılıb müəyyənləşdirilir. Xalqların tarixi və mədəniyyətinin araşdırılmasında muzeylər əhəmiyyətli rol oynayır.

Muzeylər hər bir xalqın tarixini gələcəyə aparıb onların keçmişindən xəbər verən mədəniyyət ocaqlarından biridir. Onlar bəşər mədəniyyətinin inkişafı və yayılmasında çox böyük və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tarixi dövrlərin yaradıcılıq nümunələri ilə təcəssüm edildiklərini nəzərə alsaq muzeylər bu varlıqların qoruyucusu kimi çıxış edir.

Muzeylər tarixə açılan qapı rolunu oynamaqla yanaşı həm də ölkənin turizm potensialının əsasını təşkil edən böyük əhəmiyyətə malik müəssisələr sırasındadır. Turizmin inkişafında muzeylərin böyük pay sahibi olduğunu desək yanlışdır. Muzeylər hər bir ölkənin keçmişini, milli kimliyini və zəngin mədəni irsini yaşatmaqla yanaşı, eyni zamanda bu irsin ölkə xaricində təbliğinin və təmsilinin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Ölkəmizdə zəngin kolleksiyalara məxsus muzeylər çoxluq təşkil edir.

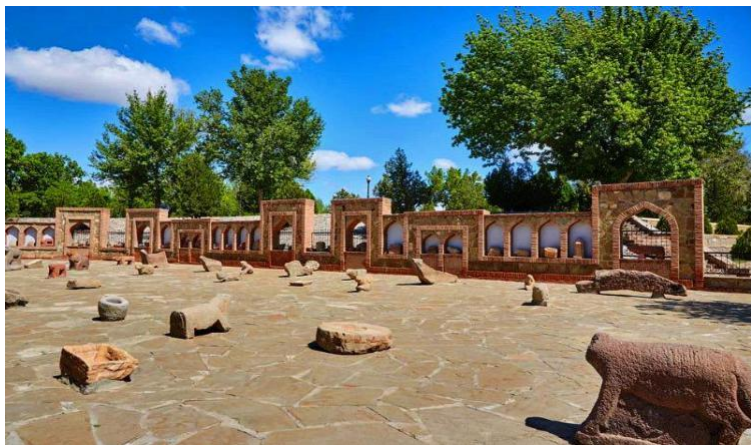
Turizmçilik ənənələri qədim tarixə malik olan ölkəmizdə uzun müddət təşəkkül tapa bilməmişdir. Bunun əsas səbəbi dövlətlər arasında uzun müddətli müharibələrin aparılması, daxili çəkişmələr nəticəsində bir dövlətin bir neçə yerə parçalanması və ya müstəqilliyini itirməsi idi. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri ölkəmizdə turizm üçün böyük mənada inkişaf dövrü sayılır. Məhz bu dövrdən etibarən səyahət etmək təkcə tacirlər və səyyahlar üçün deyil həm də ölkə əhalisinin müəyyən təbəqələri üçün əlçatan oldu. Əhalinin böyük bir hissəsi üçün səyahətin əlçatanlığı digər sahələrdə olduğu kimi muzeyçiliyin inkişafına zəmin yaratdı. Bununlada muzeylərin fəaliyyətində canlanma müşahidə olunmağa başladı ki, təkcə daxili turizm deyil həm də xarici turizm də əsaslı irəliləyişlər əldə olundu.

Azərbaycan Respublikasının çoxəsrlik tarixi ənənələrinin olması, maddi mədəniyyət nümunələrinin bənzərsizliyi, təbii şəraitin əlverişliliyi bu qədim diyarda geniş turizm potensialının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan turizm potensialına görə yüksək inkişaf imkanları olan ölkələrdəndir.

Ölkəmizdə müxtəlif profilli muzeylər fəaliyyət göstərir ki, bu da öz növbəsində turistlərin böyük seçim imkanının olduğundan xəbər verir. Bu gün qoruq muzeylərimiz, o cümlədən açıq səma altındakı muzeylər nadir sənət incilərinin və milli sərvətlərin toplanıb nümayiş etdirildiyi geniş bir şəbəkəyə

malikdir ki, bu da daima yerli və xarici turistləri özünə cəlb edir [1, s.249]. Son illər Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da turizmin inkişafı yolunda xeyli iş görülmüşdür.

Hər daşı tarixdən yadigar qalan Naxçıvanın özü bütövlükdə açıq səma altında muzeyə bənzəyir. Təbiət adlı rəssamın möcüzələr vəd edən fırçaları gözəllik naminə mükəmməl sənət əsəri yaratmışdır. Gözəlliklər diyarı Naxçıvanda ilk açıq səma altında muzey 11 iyun 2002-ci il Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun sərəncamı əsasında Naxçıvan şəhərində Əcəmi seyrangahında yaradılmışdır. Muzeyin üç hektara yaxın ərazisi var. XII əsrin yadigarı olan Möminə Xatın türbəsi, müqəddəs yer sayılan pir muzeyin ərazisindədir. Muzeyin əsas eksponatı müxtəlif növ daşlardan hazırlanmış qoç fiqurlarıdır. Bundan əlavə muzeyin fonduna daşdan yonulmuş müəyyən fiqurlar, qədim daş kitabələr, qəbirüstü daşlar, sütun altlıqları da daxildir [2, s. 9].

Şəkil 1. Açıq səma altında muzey. Naxçıvan şəhəri.

Muzey Muxtar Respublikaya gələn turistlər arasında xüsusi maraqla ziyarət edilən yerlərdən biridir. Buranın turistlər üçün maraqlı olmasının əsas səbəbi bir neçə əsrə aid yadigarların eyni vaxtda sərgilənməsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən turizm şirkətlərinin uğurlu təbliğat kampaniyasının nəticəsi kimi son illərdə muzeylərə o cümlədən də Açıq səma altında fəaliyyət göstərən muzeylərə turist axınının önəmli dərəcədə artdığı müşahidə olunmaqdadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də Naxçıvanda yerləşən muzeylərin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması və girişin ödənişsiz olmasıdır.

Naxçıvanda muzeyşünaslıq elminə və muzeylərə göstərilən dövlət qayğısı yerli əhali və turistlər tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. Son illərdə müxtəlif tipli muzeylərin (Milli Dəyərlər muzeyi, Duz muzeyi və.s)

yarınması ənənə halını almışdır. Belə muzeylərdən biridə açıq səma altında yaradılan Döyüş Şöhrəti muzeyidir. Belə ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının 100-cü ildönümü ərəfəsində Naxçıvanda ilk dəfə olaraq yeni profilli muzeyin istifadəyə verilməsi ilə yadda qaldı. Naxçıvanda sayca ikinci açıq səma altında muzey hərbi şəhərcikdə yerləşən Döyüş Şöhrəti muzeyi və istirahət parkı adlanır. Bu muzey 2018-ci il 23 iyunundan etibarən öz qapılarını yerli əhalinin və turistlərin üzünə açmışdır. Böyük bir ərazini əhatə edən muzey ilk baxışdan hərbi meydanını xatırladır. Buradakı eksponatlar həm SSRİ dövrü həm də müstəqillik dövründə şanlı hərbi tariximizin keçmişinə əyani şəkildə səyahət etməyə imkan verir.

Muzeydə ümumilikdə, müxtəlif illərdə döyüş növbətçiliyinə qəbul edilmiş 26 adda silah, texnika və qurğu - haubitsa, top və minaatan, hava hücumundan müdafiə üzrə döyüş maşınları, zenit-raket qurğuları, "Mi-8T" döyüş-nəqliyyat vertolyotu, yer qazan və maneə ləğv etmə maşınları, tanklar, piyadanın döyüş maşınları, zirehli transportyor və döyüş kəşfiyyat maşınları, dartıcılar, eləcə də müxtəlif hərbi təyinatlı avtomobillər vardır [3,s.1].

Şəkil 2. Döyüş şöhrəti muzeyi . Naxçıvan şəhəri

Muzeydə hər bir eksponatın –hərbi texnikanın önündə onun haqqında məlumat lövhəsi qoyulmuşdur. Yaranmasından qısa müddət keçməsinə baxmayaraq Döyüş şöhrəti muzeyi yerli və əcnəbi turistlərin diqqətini cəlb edən muzeylər sırasında ön yerlərdə qərarlaşıb. Bu muzey fəaliyyətə başladığı andan etibarən Muxtar Respublikanın atributlarından birinə çevrilib. Buna əsas səbəb kimi ildən-ilə artan ziyarətçi sayını göstərmək olar. Bu muzeyin digər muzeylərdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, ziyarətçilər muzeydə sərbəst şəkildə hərəkət etməklə yanaşı həmçinin müxtəlif hərbi texnikaları bir məkanda görmək şansını əldə edirlər.

Muzeydəki eksponatların turistlərin diqqətini cəlb etməsinin bir neçə səbəbi ola bilər. Buraya onların həmin texnikanı ilk dəfə görməsi, texnika birlikdə foto çəkdirməsi və.s aid ola bilər. Fikrimizcə yuxarıda göstərilən səbəblərdən çox həmin texnikaların bir zaman yaşanılanları xatirə yükü kimi özündə yaşadaraq bizlərə çatdırmasıdır.

Hər bir turist üçün getdiyi ölkənin tarixi ilə tanışlıq ilk öncə muzeylərdəki təşkil edilmiş ekskursiya ilə başlanır. Elə bu fikirdən yola çıxaraq muzeylərin turistlər üçün cəlbediciliyini artırmaq məqsədi ilə daima maraqlı ekskursiyalar təşkil edilməli, ekspozisiyada sərgilənən eksponatlar müəyyən müddət ərzində yenilənməlidir.

XXI əsrdə komputer texnologiyaları sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Əsrin tələbinə uyğun olaraq müasir dövrdə insanlar hər hansısa bir ölkəyə getməzdən əvvəl internet resurslarından istifadə etməklə həmin yer haqqında məlumat əldə edir. İnternetin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni sahələrdən biri də virtual muzeyşünaslıqdır. Gənc və orta nəslin əksər hissəsinin internetin imkanlarından istifadə etməsi ölkəmizdə bu sahədəki boşluqların aradan qaldırılmasını zəruri edir. Minlərlə kilometr uzaqda olan muzeylərin virtual formada səyahət üçün əlçatan olması muzey əməkdaşlarından işlərinə son dərəcə peşəkarlıqla yanaşmağı tələb edir. Elə buna görə də turistlərlə işləyən müəssisələrin o cümlədən muzeylərin internet saytları tərtib edilərkən cəlbedicilik ön planda tutulmalı, muzey haqqında istifadəçilərə bir neçə dildə dolğun məlumat təqdim edilməlidir.

Bu gün dünyada muzeylərin mədəni irisdən turizm məqsədli istifadəsi sahəsində ənənəvi üsullardan başqa, digər üsullardan da istifadə olunur. Bunlar arasında sponsorluq, hamilik və xeyriyyəçilik və.s əhəmiyyətli yer tutur. Muzeylər vasitəsilə turizmin inkişafına xidmət edən reklam kampaniyaları və aksiyalar təşkili edilərkən, günün tələbləri nəzərə alınmaqla mədəni proqramlar, müsabiqə, sərgi kimi vasitələrdən istifadə məqsədə uyğun hesab edilir.

Elmi tədqiqat işlərinin aparılması, təhsil və turizm fəaliyyətlərinin birlikdə təşkili üçün açıq səma altında muzeylərdə əlverişli mühit mövcuddur. Əgər mövcud vəziyyətin əlverişliliyi düzgün şəkildə dəyərləndirilərsə muzeylər maddi sahədə nəinki özünü təmin edərsə hətta digər muzeyləridə maliyyələşdirə bilər. Bu qəbildən olan muzeylər turistlərin xüsusi maraq dairəsində olduğuna görə bu istiqamətdə turist məşrutlarının təşkili böyük önəm daşıyır.

Muxtar respublikanın turizm potensialından istifadəyə yönələn tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2018-ci il 31 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən “2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın icrası xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir [4,s.2] . Sərəncamdan irəli gələn müddəaların təmin edilməsi və turizmin inkişafı üçün görülən kompleks tədbirlərdə muzeylərə xüsusi qayğının göstərilməsi, maddi və mənəvi irs nümunələrinin mühafizə edilməsi, ümumdünya irs siyahısına salınması kimi yeniliklər muzey işinin təşkil baxımından muzey işçilərinin qarşısında icrası təxirə salınmaz vəzifələr qoyur ki, bu da öz növbəsində praktik fəaliyyətlərlə bərabər muzeyşünaslıq tədqiqatlarının yüksək əhəmiyyətliyiindən xəbər verir. Qarşıya qoyulan vəzifələrin icrası zamanı mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanılmalı, muzeylərin fəaliyyətinisəmərəli şəkildə təşkil etmək üçün yeni metod və üsullar tətbiqinə üstünlük verilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva R.. Abşeronun Tarixi-Mədəniyyət Qoruqları. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı-2018.296 səh.
2. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, Naxçıvan, 2008, 521 səh.
3. <https://mod.gov.az/az/pre/27727.html> . Muzey döyüş şöhrəti aşılایır.3 səh
4. <https://nuhcixan.az/news/medeniyyet-turizm/51071-naxcivanda-turizmin-inkisafi-diqqet-merkezindedir>. Naxçıvanda turizmin inkişafı diqqət mərkəzindədir. 4 səh

Аида Гасымзаде

Значение музеев под открытым небом в развитии туризма

В статье рассматривается значение музеев и их исключительная роль в развитии туризма. Подчеркнута важность музеев под открытым небом в Нахчыванской Автономной Республике для развития туризма с учетом потенциала собственных музеев для развития туризма. Подчеркивается необходимость инноваций в персонале для привлечения туристов в музеи. В статье подробно рассматриваются эти новшества. Признано целесообразным организовать совместную туристско-просветительскую деятельность в соответствии с существующими условиями для музеев. Одним из основных нюансов статьи является важность выбора направления деятельности музеев, отвечающего требованиям нового века, с использованием современных технологий.

Ключевые слова: музей, небо, история, туризм, война, современность, культурное наследие, турист.

Elçin N. Əliyev
AMEA Memarlıq və İnçəsənət İnstitutu
“Memarlıq abidələrinin qorunması və
bərpası problemləri” şöbəsi, elmi işçi
(Azərbaycan)

Elchin N. Aliyev
Institute of Architecture and Art of ANAS
the department “Problems of defence and
rectoration of architectural monuments”
researcher
(Azerbaijan)

UOT 726.8

AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEY - BUZOVNANIN HUN QƏBİSTANI

Xülasə: Memarlıq irsinə daxil olan tarixi tikililərin qorunması, bərpası problemləri bütün dövrlər üçün aktual olaraq qalmaqdadır. Daş yaddaşımıza diqqət göstərmək, onlara yanaşma tərzinin formalaşdırılması istiqamətində müəyyən işlərin görülməsi mühüm şərtdir.

Abşeron yarmadasının coğrafi məkan baxımından geniş imkanlara malik olan Buzovna kəndi, öz memarlıq irsi baxımından da insanları heyrləndirə bilər. Buzovnanın memarlıq abidələri silsiləsinə, Hun qəbristanı da daxildir. Bu qəbristan kəndin digər qəbristanlarına nisbətən, daha qədim tarixə malik olmaqla, e.ə III əsrə aid edilir. Qəbristan ərazisində bir türbə, sərdabələr, müxtəlif formada qəbr daşları və sanduqələr mövcuddur. Qədim hun qəbristanında olan qəbr daşlarının əksəriyyəti Sovet dövrünün ateist ideyalarının qurbanı olub. Lakin ərazidə ilkin islam dövrünə aid olan çoxlu sayda tarixi eksponant qalmaqdadır. Ərazi açıq səma altında muzey statusu alarsa, onun gələcək nəsillərə çatdırılması, dövlətimizdə turizmin inkişafı istiqamətində atılmış dəyərli addım olar.

Açar sözlər: Buzovna, Hun Qəbristanı, türbə, memarlıq abidələri, muzey, sərdabə

OUTDOOR MUSEUM - BUZOVNA'S HUN CEMETERY

Abstract: The problems of protection and restoration of historical buildings included in the architectural heritage remain relevant at all times. An important condition is the formation of a certain attitude to the "memory in stone".

The village of Buzovna on the Absheron Peninsula, which has a wide range of geographical possibilities, is able to amaze people with its architectural heritage. The list of architectural monuments of Buzovna also includes the Hun cemetery. This cemetery has an older history than other cemeteries in the village and dates back to the 3rd century BC. e. On the territory of the cemetery there are tombs, graves, tombstones of various shapes and tombs in the shape of a chest. Most of the tombstones of the ancient Xiongnu cemetery were victims of the atheistic ideas of the Soviet era. Despite this, many historical exhibits relating to the early Islamic period have been preserved here. The protection of this territory and obtaining the status of an open-air museum will be a valuable step towards the development of tourism in our country and the transfer of historical heritage to future generations.

Keywords: Buzovna, Xiongnu cemetery, tomb, architectural monuments, museum, tomb

Milli irsin öyrənilməsi, bütün dövrlər üçün aktual məsələ olaraq, bəşəriyyətin tarixi inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi üçün səciyyəvidir. Hər bir xalqın öz tarixi kökünü təyin etmək hüququ vardır. Bunun üçün istifadə olunan resurslara bir neçə istiqamətdən yanaşmaq lazım gəlir. Əldə olunan materialların dəqiqliyinin təsdiqlənməsi baxımından, əlavə tədqiqatların aparılması zərurəti yaranır.

Tarixi topluma yiyələnmək üçün təkcə yazılı materialların araşdırılması kifayət etmir. Əlavə olaraq, yerüstü və yeraltı mənbələrə də müraciət etmək lazım gəlir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan tədqiqat subyektləri, tarixin dərinliyindən qaynaqlanan gerçəklərin ortaya çıxarılması üçün mühüm vasitədir. Biz əyər tədqiqat motivini mərhələli şəkildə həyata keçirsək, ilk növbədə tarixi daş yaddaşımızdan başlamalıyıq. Bu günümüzdə qədər gəlib çatmış olan, tarixi memarlıq abidələrinə vizual baxış keçirərkən, artıq tarixi keçmişin müəyyən təsəvvürdə izahı əldə edilə bilər. Memarlıq abidələrinin qorunması, gələcəkdə aparılacaq tədqiqatların daha effektiv olması, gələcək nəsillərdə yarana biləcək sualların cavablandırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Memarlıq abidələrinin xüsusiyyətləri fərqli olduğu kimi, onlara yanaşma tərzində də fərqi qaydada olmalıdır. Memarlıq abidələrinin qorunması, onların bərpa- konservasiya işləri ilə paralel

aparılmalıdır. Mühafizə dedikdə, abidə ilə bağlı mühüm məlumatların əldə edilməsindən sonra, ona göstərilən diqqət nəzərdə tutulur. Bu sahədə öz həllini gözləyən bir çox məqamlar vardır ki, onlardan biri də açıq səma altındakı muzeylərin təsis olunmasıdır. Bəzən bu statusun verilməsi ilə bağlı qərarların mühümlüyü ön plana çıxır, lakin daha vacib məsələ, bu muzeylərin formalaşma meyarlarının kütləyə aşılması, onların mühüm tarixi sənəd kimi qəbul edilməsi istiqamətində maarifləndirmə işlərinin aparılmasıdır.

Azərbaycan öz tarixi zənginliyi ilə dünyanı təəcübləndirəcək sayda daş yaddaşına malikdir. Təkcə Abşeron yarımadasında yüzlərlə memarlıq abidəsi, Dövlət tərəfindən qorunan abidə statusu almışdır. Bunların arasında müdafiə tikililəri, dini tikililər, mülki tikililər, memorial tikililər daxildir.

Buzovna Abşeronun Şimal - şərq hissəsində yerləşən, zəngin tarixə malik olan kəndlərdən biridir. Coğrafi mövqedən, füsunkar təbii relyefdə qərarlaşan Buzovna kəndi şəhərsalma baxımından da ideal plan – məkan quruluşuna malikdir.

Şəkil 1. Xəlifə Məhəmməd Əli türbəsi qəbiristanı

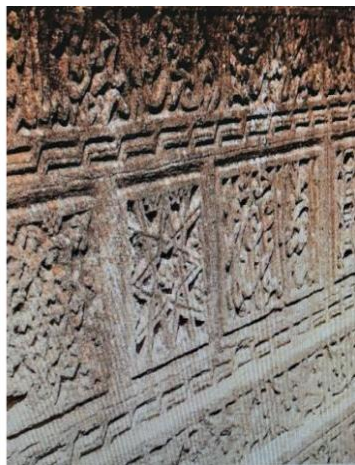
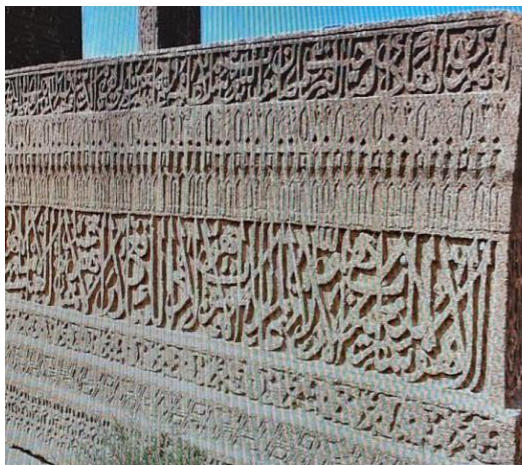
Şəkil 2. Hun qəbiristanı

Buzovnanın zəngin memarlıq mühiti, bu kəndin tarixi keçmişinin hələ e.ə. II – III minillikdən başlanması fikrinin təsdiqlənməsi üçün kifayət qədər əsas verir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş, müxtəlif dövrləri əhatə edən əşyalar bu ərazilərdə məskunlaşmanın tarixi qədimliyindən xəbər verir. Burada mövcud olmuş memarlıq irsinə nəzər salsaq, kəndin milli- mədəni xüsusiyyətlərinin mərhələli şəkildə inkişaf edərək, formalaşmasının şahidi oluruq. Müxtəlif funksiyaları əhatə edən memarlıq tikililərinin obrazlı görünüşü, tikinti qaydalarının və milli keyfiyyətlərin nəzərə alınması, kənd sakinlərinin böyük tikinti təcrübəsinə və imkanlarına malik olmasından xəbər verir.

Hər bir kəndin yaşayış və ictimai obyektləri ilə yanaşı, qəbiristan inzibati ərazini də qeyd etmək lazımdır. Çünki, arxeoloji qazıntıların bu

ərazilərdə aparılması, səmərəli nəticələr əldə etmək üçün məqsəduyğundur.

Buzovna kəndində bu günə kimi dörd qəbiristan ərazisi formalaşmışdır ki, bunlardan zəngin tarixə malik olan Hun qəbiristanını xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Digər qəbiristanlardan, həm tarixiliyi ilə, həm də istifadə fərqliliyi ilə seçilən bu məkan, Buzovnanın ayrılmaz hissəsi kimi əsas atributlarından sayıla bilər. Sahə etibarilə çox da böyük olmayan bu ərazidə müxtəlif sərdabələr, sənduqə tipli qəbirlər və bir türbə qərarlaşmışdır. Qəbiristanda yerləşən bu elementlər ayrı- ayrı dövrləri əhatə etməklə, bizə tarixi keçmişimizi xatırlamağa imkan verir. Bu məkana ziyarətə gələn insanlar, özlərini məhz qəbristanda deyil, açıq səma altında salınmış möhtəşəm bir muzeydə hiss edirlər.

Şəkil 3- 4. sənduqə üzərində oyma üsulu ilə xəttatlıq nümunəsi

Maraqlı məqamlardan biri də, qəbiristan ərazisində heç bir yeni qəbrin olmaması amilidir. Hələ də muzey statusunu almamasına baxmayaraq, bu qəbiristan ərazisində cəmləşən tarixi eksponatlar bizə onu deməyə əsas verir ki, bir neçə dövrü özündə birləşdirən bu məkan tarixçilər üçün geniş tədqiqat mənbəyidir. "Muzey" ərazisində inşa edilmiş Məhəmməd Əli türbəsi ilkin islam dövrünə aid olmaqla, Səfəvilər dövlətinin sultanlarının təyin etdiyi xəlifələrdən birinin adı ilə bağlıdır. Türbənin daxilində dörd müxtəlif tərtibatda qəbirlər vardır ki, onların tikintisində istifadə olunmuş simvolik elementlər də fərqlidir. Qəbiristan ərazisinin tarixi e.ə. III əsrə aid olunması iddia olunur. Sovetlər dövrünün maddi dəyərlərimizə vurduğu ziyan Hun qəbiristanından da yan keçməyibdir. Belə ki, burada mövcud olmuş, daha qədim tarixə malik olan qəbirlər sökülüb, dağıdılmışdır. Təəssüf hissi ilə deyə bilərəm ki, qəbiristana olan münasibəti, bu gün də qənaətbəxş hesab edə bilmərik.

Ərazidə olan memarlıq və digər daş yaddaşımızın dağılıb, yox olma təhlükəsi qaçılmazdır. Bunun üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm addımlar atmaq lazımdır.

Hun qəbiristanı ərazisində yerləşən Xəlifə Məhəmməd Mömin türbəsi ağ əhəng daşından inşa edilmiş kvadrat plan quruluşuna malik tikilidir. Türbənin ilkin versiyasında günbəz elementi olmamışdır. Dam örtüyü tağ- tavan olan türbə, Dövlət tərəfindən qorunan, yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsidir. Lakin hansısa səbəbdən rekonstruksiya zamanı üzərinə interyer ilə heç bir bağlılığı olmayan günbəz elementinin əlavə olunması, tikilinin vizual olaraq, daha müasir dövrü əhatə etməsi kimi yanlış təsəvvür yaradır. Daxilində dörd qəbir olan tikilinin kitabələrin və qəbirüstü yazıların oxunmasında professor Məşədxanım Nemətin xüsusi rolu olmuşdur. O ərazidə olan sənduqə tipli qəbirlərin də bəzilərinin oxunub, tərcümə edilməsinə nail olmuşdur. Buradakı sənduqələrə nəzər saldıqda, Buzovna kəndində xəttatlıq və daş üzərində oyma sənətinin inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. Qəbirlərin üzərində müxtəlif təsvirlər, simvollar, svastikalardan istifadə olunmuşdur. Məhz Məşədxanım Nemətin tədqiqatları nəticəsində, həmin qəbirlərdən birinin üzərində, onun Seyyid Taha tərəfindən inşa olunması haqda məlumat verilmişdir.

Şəkil- 5- 6. Hun qəbristanı. Svastika- günəşin təsviri

Qəbiristan ərazisində olan qəbirlərin qədim Hunlara aid olması iddia olunur. Lakin əksər qəbirlər Sovet dönməində tarixi qaynaqların yaddaşlardan silinməsi məqsədilə dağıdılmışdır. Hal- hazırda ərazidə mövcud olan qəbirlər, sonrakı dövrləri əhatə edir. Qəbirlərin üzərindəki Süleyman peyğəmbərə məxsus altıbucaqlı möhür, səkkizguşəli ulduz, günəşin simvolu, müxtəlif şer parçaları, sənduqələrdə isə əsasən, müqəddəs kitab- Qurani- Kərimdən ayə və surələr, həmçinin peyğəmbər övladlarının adları həkk olunmuşdur.

Hun qəbiristanına “Səma altında muzey” statusunun verilməsi, gələcəkdə yerli və xarici turistlərdə böyük marağa səbəb olmaqla, ölkəmizdə turizmin inkişafı ilə yanaşı, onun qorunaraq, gələcək nəsillərə ötürülməsində də böyük rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev E., “Memarlıq abidələrin qorunması və bərpası” Bakı - “Avropa nəşriyyatı”- 2012 səh.174- 198
2. Əliyeva R., Abşeron Tarixi- Mədəniyyət Qoruqları. Bakı.-”Avropa nəşriyyatı”- 2018 səh. 296- 302
3. Fətullayev-Fiqarov Ş., Abşeron memarlığı. Bakı,Şərq- “Qərb nəşriyyatı” 2013səh.386-431
4. Мәşәдханım Neymәт, Корпус епиграфических памятников Азербайджане; Ваку- издательство “Елм” 1991сәһ. 77- 86,

Эльчин Алиев

Музей под открытием - Хуннское кладбище Бузовны

Проблемы охраны и реставрации исторических зданий, включенных в архитектурное наследие, остаются актуальными во все времена. Важным условием является формирование определенного отношения к «памяти в камне».

Село Бузовна Абшеронского полуострова, имеющее широкий спектр географических возможностей, способно поразить людей своим архитектурным наследием. В список архитектурных памятников Бузовны входит и Хуннское кладбище. Это кладбище имеет более древнюю историю, чем другие кладбища в деревне, и датируется III веком до н. э. На территории кладбища находится гробницы, могилы, различной формы надгробные камни и гробницы в форме сундука. Большинство надгробий древнего хуннского кладбища были жертвами атеистических идей советской эпохи. Несмотря на это здесь сохранилось много исторических экспонатов относящихся раннему исламскому периоду. Охрана данной территории и получение статуса музея под открытым небом, станет ценным шагом на пути развития туризма в нашей стране и передачи исторического наследия будущим поколениям.

Ключевые слова: Бузовна, Хуннское кладбище, гробница, памятники архитектуры, музей, гробница.

Nigar Ramazanova

AMEA Memarlıq və İnçəsənət İnstitutu
“Memarlıq abidələrinin qorunması və
bərpası problemləri” şöbəsi, kiçik elmi işçi
(Azərbaycan)

Nigar Ramazanova

Institute of Architecture and Art of ANAS
the department “Problems of defence and
rectoration of architectural monuments”,
junior researcher
(Azerbaijan)

UOT 72.033

QARABAĞ ABİDƏLƏRİ – AÇIQ SƏMA ALTINDA TARİXİ EKSPONATLAR

Xülasə. Qədim tarixi abidələri, incəsənətin bir çox növləri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsi unikal bir ərazidir. Açıq səma altında olan tarixi abidələr xalqın keçmişini işıqlandıran, onun yaddaşını təzə saxlayan canlı eksponatlardır. Ermənilərin 30 ilə yaxın bir müddət ərzində tarixi-dini abidələrimizə qarşı vandal təcavüzü çox ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın coğrafi ərazisi 1813-ci ildə olan məlumata əsasən 410 min kv.km., 1991-ci il məlumatına əsasən isə 86,6 min.kv. km-dir. İşğal altında olan ərazilərdə təxminən 403 tarixi abidə qeydə alınmışdır. Onların bəziləri tamamilə yararsız hala salınsa da, bu ərazilərdə qalan qədim alban kilsələrini “erməniləşdirməyə” çalışsalar da buna müvəffəq ola bilməmişlər. Tarix öz sözünü deyir və dövlətimiz bu sahədə mühüm rekonstruksiya və yenidənqurma işləri aparır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, abidə, alban, türbə, qala

KARABAKH MONUMENTS - HISTORICAL EXHIBITS UNDER THE OPEN AIR

Abstract: The Karabakh region is a unique area, rich in ancient historical monuments and many types of art. The open-air historical monuments are living exhibits that illuminate the people's past and keep its memory

fresh. The vandal aggression of Armenians against our historical and religious monuments for almost 30 years has led to very serious consequences. According to the data of 1813, the geographical area of Azerbaijan is 410 thousand sq. Km, and according to the data of 1991, 86.6 thousand sq. Km. km. About 403 historical monuments have been registered in the occupied territories. Although some of them were completely rendered useless, they tried to "Armenianize" the remaining ancient Albanian churches in these areas, but failed. History speaks for itself, and our state is carrying out important reconstruction and reconstruction work in this area.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, monument, Albanian, tomb, castle

Bildiyiniz kimi, 27 il ərzində Azərbaycan torpaqlarının 20 % hissəsi Ermənistanın işğalı altında idi və nəhayət ki, doğma torpaqlarımız 2020 -ci il noyabrın 25 -də işğalçılardan azad edildi. Bu illərdə qədim Azərbaycan məscid və ziyarətgahları dağıdılmış, Azərbaycan tarixinin Albaniya dövrünə aid məbəd və monastırları erməniləşdirilmişdir. Azərbaycan ərazisində Qafqaz Albaniyası qədim dövlət olmuş, e.ə. II əsrin sonu - I əsrin ortalarında Qafqaz Albaniyasının işğal etdiyi ərazi də Arran adı ilə məşhur olmuşdur. Paytaxt müxtəlif vaxtlarda Qəbələ və Bərdə şəhərləri olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında xristianlıq IV əsrdə qəbul edilmişdir. İslam VII əsrdə meydana çıxmışdır. Albaniyada erkən orta əsrdə xristianlıq dini qəbul edildikdən sonra Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qarabağ ərazisində IV-VII əsrlər tikinti mədəniyyətini səciyyələndirən xristian arxitekturası tipində tikililər- alban xristian dini abidələri yaradılıb. Bu abidələr Azərbaycanın milli sərvəti hesab olunur. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Qarabağ ərazisində də müxtəlif dinlərin mövcud olması təsirsiz ötürməmişdir. Xristianlıq və müsəlmanlığın mövcud olması incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi memarlıqda da özünü göstərmişdir. Qarabağ ərazisində indiyə qədər çoxlu sayda alban məbədləri qalmışdır.

Azərbaycanda Qafqaz Albaniyası dövrünün abidələri arasında Alban məbəd memarlığının ən gözəl nümunələri bunlardır: Kəlbəcər rayonunda Xudavəng monastır kompleksi (XIII əsr), Laçın rayonunun Kosalar kəndində Ağoqlan məbədi (IX əsr), Ağdərə (IV əsr) rayonunda Müqəddəs Yelisey məbədi, Ağdərə kəndindəki Gəncəsər (XIV əsr) məbədi və s.

Xudavəng monastır kompleksi

Xudavəng monastır kompleksi (şək.1) Qafqaz Albaniyasının qədim sivilizasiyasının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Xudavəng qədim alban dilində "Tanrının məbədi" ("Allahın evi ") deməkdir. Monastır rayonun Vəng kəndi ərazisində, Tərtər çayının sol sahilində, Kəlbəcər rayonunda Kiçik Qafqaz dağlarının cənub hissəsində 1100 m yüksəklikdə yerləşir. Abidənin VI -VII əsrlərdə tikildiyinə dair monastırın ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş məlumatlar vardır. Əfsanəyə görə, monastır

ilk xristian missioneri Müqəddəs Apostol Faddeyin xatirəsinə ehtiram olaraq onun dəfn olunduğu yerdə inşa edilmişdir.

Lakin hazırda mövcud olan monastır kompleksi IX-XIII əsrlərdə Alban knyazı Vaxtanqın oğlu Həsən Cəlalın və Mina Xatunun hakimiyyəti dövründə həyata keçirilmişdir. Vaxtanqın həyat yoldaşı Arzu Xatun 1214-cü ildə həyat yoldaşı Vaxtanq və iki oğlunun xatirəsinə bu kilsəni tikdirmişdir. Bu tikinti qədim kilsədən (ətrafında kompleks tikilmişdir), Arzu Xatun məbəbindən, Həsən Cəlal məbəbindən, Müqəddəs Məryəm Bazilikasından (Allahın Müqəddəs Anası), iki ibadətghahdan və zəng qülləsindən ibarətdir. Şərq fasadında Şahzadə Vaxtanq, cənubda Arzu Xatunun iki oğlunun təsvirləri var.

Şəkil 1. Xudavəng monastırı

Qeyd etmək lazımdır ki, Arzu Xatun, Tursun, Seyti, Həsən, Afaq, Şəms, Altun, Ağbux, Qaragöz və başqalarının Xudavəngin divar kitabələrində adları çəkilir ki, bu da monastırın ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığını sübut edir.

Arzu-Xatun kilsəsi monastır həyatının şərq hissəsində yerləşir. Kilsənin əsas qapısından qərbdən şərqə doğru dini və ictimai məqsədlər üçün inşa edilmiş tikililərdən ibarət uzun bir dəhliz ("meydança") uzanır. Kilsə divarında 19 sətirdən ibarət uzun kitabədə Arzu-Xatun və onun ibadətghahının təməli və tarixi haqqında ətraflı məlumat verilir.

Monastırın əsas binaları daş divarla hasarlanıb, köməkçi binalar kompleksin cənub hissəsində yerləşir. Monastırın qədim kilsəsi düzbucaqlı formada olub şimal - şərq hissədə yerləşir. İşəri daxil olmaq üçün qərb və cənub - şərq tərəflərdən iki girişi var. Girişlər ornamentlərlə bəzədilmişdir. Kitabələrdə göstərilən, lakin indi mövcud olmayan gövdə hissə üç cüt pilyasterə söykənirmiş. Gözə ilk görünən kilsə cənubdan digər daha kiçik bazilika ilə bitişik formadadır. Kilsənin ibadət zalı arakəsmə ilə iki bərabər hissəyə bölünmüşdür. Şərq hissə girintiləri və çıxıntıları olmayan düzbucaqlı bir otaqdan ibarətdir, görünür bu hissə vestibül kimi xidmət etmişdir. Qərb hissədə üç cüt pilyaster var.

Kompleksin özü o dövrün bir çox digər alban məbədlərinə xas olan və roman üslubuna aid qala divarları ilə qorunmuşdur. Binaların tikintisində Tərtər çayının sahillərindən gətirilən yerli təbii materiallardan - qara bazalt, yandırılmış kərpic, əhəng məhlulundan və çay daşlarından istifadə olunmuşdur. Tavan hissə daşlarla işlənmiş, dam kirəmitlə səliqəli şəkildə örtülmüşdür. Məbədin tikintisində ağacdan hazırlanmış materiallardan da istifadə olunmuşdur. Binaların divarları yağlı boya ilə çəkilmiş çoxsaylı rəsm və yazılarla bəzədilmişdir. Abidənin ümumi uzunluğu 16,2 metr, eni isə 5,8 metrdir.

Gəncəsər monastırı

Gəncəsər məbədi (şək. 2) Kəlbəcər bölgəsində yerləşən XIII əsrə aid Xristian Alban monastırındır. Monastır orta əsrlərdə Alban Avtokefal Kilsəsinin mərkəzi qərargahı olmuşdur. Məbədin daş divarındakı epiqrafik yazılardan məlum olur ki, bina 1216-1238-ci illərdə Albaniya kralı Həsən Cəlal Dovlanın anası Horişə Xatun tərəfindən tikilmişdir.

Bu məbəd 1511-1836-cı illərdə Rusiya Sinodunun (ruhani idarəsi) rəsmi qərarı ilə Alban avtokefal kilsəsi ləğv edilməzdən əvvəl Alban xristianlarının diofizitlərinin (Həztət İsanın ilahi olmasına inanma) iqamətgahı olmuşdur. Həsən Cəlal nəslinin bir çox nümayəndəsi bu Alban din məbəd kompleksində dəfn olunmuşdur.

Hündür qala divarları ilə əhatə olunmuş Gəncəsər kompleksinə alban xristian memarlığı üslubunda inşa edilmiş baş kilsə, ona bitişik monastır binası və qala divarlarına içəri tərəfdən hörülmüş tikililər daxildir. Monastır kompleksinin memarlıq üslubu və diofizit xarakterli elementlər bu abidənin çoxəsrlik ənənələri Qafqaz Albaniyası memarlığına aid olduğunu təsdiq edir. Uzun müddət yerli xristianların iqamətgahı olmuş monastır Gəncəsər adlanmışdır.

Şəkil 2. Gəncəsər monastırı

On altıbucaqlı barabanda təpələri sütun valları ilə bərkidilmiş üçbucaqlı dayaqların ritmik növbələşməsi ilə plastik şəkildə həll edilmiş heykəllər vardır. Qərb tərəfdə başları üzərində məbədin modelini saxlayan olan olan peditörlər yerləşir. Qərbə baxan pəncərədən yuxarıda Qüllə, cənubda Müqəddəs Məryəm körpəsi ilə, pəncərə kənarlarında üzərində quş uçan, diz çökmüş iki qadın fiquru yerləşdirilib. Şərqə baxan pəncərənin üzərində iki öküz başı var, şimala baxan pəncərənin üstündə isə yalnız ornament, pəncərənin yanında isə qanadları açılmış iki quş fiquru var.

Gözə çarpan dörd insan fiqurundan ehtimal ki, birincisi, Knyaz Həsən Cəlalı, ikincisi onun oğlunu, iki qadın fiqurundan biri, Həsən Cəlalın nənəsi Ana Xatunu, digəri isə onun ailə üzvlərindən birini təmsil edir. Karnizlərdə, pəncərələrin çərçivələrində, şərqə baxan divar dərinliklərində, böyük xaç və təğlarda da oyma naxışlar diqqətlə və bədii şəkildə icra edilmişdir.

Bu kompleksin alban mədəni irsinə aid olmasını erməni tədqiqatçılarının özləri də etiraf edirlər.

Şuşa qalası

Qala XVIII əsrin ortalarında Pənah Əli Xan tərəfindən Qarabağ xanlığını qorumaq üçün tikilmişdir və əvvəlcə Pənahabad adlandırılmışdır. 1747 -ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Sarıcalı Cavanşir etibarlı bir iqamətgah tikmək qərarına gəlir. İlk olaraq Bayat (1748) və Şahbulağı (1752) qalaları tikilir. Təəssüf ki, onlardan heç biri o zaman üçün vacib olan müdafiə tələblərinə cavab vermir. O zaman Pənahəli Xan yeni bir qala tikmək qərarına gəlir. Yeni iqamətgahın inşası üçün Şuşa yaylası seçilir. Yaylada ən yüksək yer dəniz səviyyəsindən 1600 metr, ən aşağı yer 1300 metr təşkil edirdi. Bu yüksək dağ yaylası Xəlfəli və Daşaltı çaylarının dərin uçurumları ilə əhatə olunmuşdur.

Qala divarının tikintisi yalnız yaylanın şimal-şərq hissəsinin müdafiəsi üçün lazım idi. Qala 1753-cü ildə inşa edilmişdir. Bu qala bir sıra hücumlara dözmüşdür. O, Qarabağın əsas qalası sayılırdı və məhz buna görə də xalq arasında bu şəhər “Qala” adı ilə tanınırdı.

Şuşa qalası (şək. 3) Azərbaycan memarlığının ən gözəl incilərindən biri hesab olunur. Qala Arran memarlıq məktəbi üslubunda tikilib. Qalanın tikilməsində material olaraq yerli daşlardan və əhəng - yumurta sarısı qarışıqından istifadə edilib. Qalanın üç giriş qapısı var; Gəncə, İrəvan və Ağoğlan qapıları. Onlardan Gəncə qapısı özünün yüksək memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qala dairəvi formada olan mühafizə bürclərinə malikdir. Şuşa qalasının müdafiə divarları 2.5 km uzunluğa malikdir.

Şəkil 3. Şuşa qalası

Ağdam Cümə məscidi

Məscid Memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabaği tərəfindən 1868-1870-ci illərdə tikilmişdir. O, Qarabağ regionu məscidlərinə xas olan daxili məkan quruluşuna malikdir; ikimərtəbəli binanın interyeri daş sütunlarla hissələrə bölünmüş və hər biri günbəzlə örtülmüşdür. Məscidin iki minarəsi var. Məscidin əsas binası daşdan, minarələr isə kərpicdən tikilmişdir. Günbəzin mərkəzində yerləşən dörd sütun interyerdə iki mərtəbəli kvadrat məkan yaradır. İbadət salonuna açılan və qadınlar üçün nəzərdə tutulan bu məkanların üstü qübbəlidir. Burada, demək olar ki, hər bir detalda İslama xas olan dördbucaq və dairənin əlaqəli bəzəklərinə rast gəlmək mümkündür.

Namaz qılınan böyük zal kənardakı pəncərələrlə işıqlandırılır. Məhrabın üstündə kitabə və bəzəklərin müəllifi dekor ustadı Məhəmməd Nəqqaş Təbrizinin adı yazılmışdır. Məscidin inşa olunma tarixi hicri təqvim ilə 1331 -ci ilə (miladi tarixlə 1913 -cü il) aid olduğu hesab olunur. Məscidin girişi Səfəvi memarlığına xas olan böyük tağlı portalın içərisindədir. Tikinti üslubu Memar Kərbəlayi Səfi Xan Qarabağiyyə aiddir. Kərbəla Səfi Xan Qarabağının “Qarabağ Məscid Memarlığı” adlı bir üslubu var ki, bunu heç bir şəkildə qarışdırmaq olmaz. Onun Azərbaycanda Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli şəhərlərində, eləcə də Odessa və Aşqabadda tikdiyi məscidlər tarixi memarlıq inciləri sayılır.

Cümə məscidi abidəsi (şək. 4) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001 -ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə ölkənin mühüm tarixi və mədəniyyət abidələri siyahısına daxil edilmişdir.

Şəkil 4. Ağdam Cümə məscidi

Xan qızı Natəvanın sarayı

Bu tarix-memarlıq abidəsi Şuşa şəhərində yerləşir, XVIII əsrə aid edilir. Saray Memar Kərbəlayı Səfi Xan tərəfindən tikilmişdir. Tikili həyəti ilə birlikdə böyük bir sahəni əhatə edir. Bina üç mərtəbəlidir. Cənub tərəfdə üç giriş qapısı yerləşir. Sarayın cənub fasadı şaquli şəkildə yarım sütunlarla hissələrə ayrılmışdır. Hissələrin hər birində tağlı arkalar hörülmüşdür. Xan qızı sarayı (şək. 5) roman üslubunda tikilib, qala tiplidir, müdafiə xarakteri daşıyır. Aşağı mərtəbədə yardımçı və xidmətçilər üçün otaqlar yerləşmişdir. Yaşayış otaqları daxili pilləkənin açıldığı geniş salonun ətrafında yerləşir. Salonun hündürlüyü 5 m idi. İnteryerin bəzək dekoru kimi divarlarda nəfis freska rəsmlərindən və gips üzərində oyma işlərindən istifadə olunmuşdur. Salon divarlarının eni boyunca mütənasib qaydada qoyulan 3,5x 5 m ölçüdə rəngli şüşələrlə şüşələnmiş pəncərələr vasitəsilə işıqlandırılırdı.

Şəkil 5. Xan qızı Natəvanın Sarayı

Saray sovet hakimiyyəti illərində musiqi məktəbi kimi, daha sonralar isə Xurşudbanu Natəvanın ev muzeyi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Qarabağ tarixi və mədəniyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur və bu həmişə belə olmuşdur. Öz orijinallığı və nəfisliyi ilə seçilən Qarabağ abidələri; məscidlər, saraylar, kilsələr, məqbərələr, karvansaraylar, qəbirüstü abidələr, kurqanlar və s Azərbaycan xalqına aiddir.

Çox təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, Qarabağ özünün bütün sərvətləri ilə bərabər 30 ilə yaxın bir müddətdə erməni işğalına məruz qalmışdır. İşğal altında olduğu zaman əsir qalan ərazilərimizdə bir çox ölkə və dünya əhəmiyyətli tarixi memarlıq abidələri ya tamamilə, ya qismən dağıdılmış, ya da oğurlanaraq xarici ölkələrdə hərraca çıxarılmışdır. Sağlam qalan abidələrin vəziyyəti də ürəkaçan deyil. Bir milyondan çox yaşı olan Azıx mağarası da təsirlərdən yan ötürməmişdir. İşğalda olan zaman mağarada qanunsuz arxeoloji işlər aparılmışdır.

Məqaləmi hazırlayarkən tədqiqatçı Bayram Quliyevin bir yazısını oxudum. Yazı “ Düşmən işğalından azad olan Qarabağ abidələri və onların bərpası metodları “ adlanır. Bayram Quliyevin bu məqaləsində erməni qəsbkarları tərəfindən dağıdılan, yararsız hala salınan, “erməniləşdirilən“ Qarabağ abidələrinin bərpası metodlarına toxunulmuşdur. Çox təqdirəlayiq mövzudur, çünki Qarabağ memarlığı nəfisliyinə, zənginliyinə görə Azərbaycan memarlığının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

2022 – ci ildə Möhtəşəm Noyabr Qələbəsindən sonra Azərbaycan Qarabağa nəzarəti öz üzərinə götürərək yenidənqurma və bərpa işləri aparır.

Ədəbiyyat:

1. Faiq İsmayılov, “Tarix və mədəniyyət abidələri; qorunması, istifadəsi və bərpası barədə təlimatlar”, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2013.
2. Əziz Ələkbərli, “Qərbi Azərbaycan abidələri”, Bakı, 2007.
3. Nəhid Məmmədov. Güllələnən abidələr: Kəlbəcər. “Cəmiyyət və din” qəzeti. Bakı, 08 sayılı, 25 iyun-01 iyul 2009-cu il tarixli nömrəsi.
4. Ахундов Д. А.. «Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана». /оп государственное издательство, Баку—1986
5. **mct.gov.az**›az/umumi-xeberler/13318 {1}/ə/interesting/3341894.html

Нигяр Рамазанова

Памятники Карабаха - исторические экспонаты под открытым небом

Карабахский регион – уникальная территория, богатая древними историческими памятниками и многими видами искусства. Исторические памятники под открытым небом – это живые экспонаты, освещающие прошлое народа и сохраняющие память о нем. Вандальная агрессия армян против наших исторических и религиозных памятников на протяжении почти 30 лет привела к очень тяжелым последствиям. По данным 1813 г. географическая площадь Азербайджана составляет 410 тыс. кв. км, а по данным 1991 г. - 86,6 тыс. кв. км. км. На оккупированных территориях зарегистрировано около 403 памятников истории. Хотя некоторые из них пришли в полную негодность, они попытались «арменизировать» оставшиеся в этих районах древние албанские церкви, но безуспешно. История говорит сама за себя, и наше государство проводит в этой сфере важные работы по реконструкции и реконструкции..

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, памятник, албанская архитектура, гробница, замок

Nərgiz Zakirova
memar
(Azərbaycan)

Nargiz Zakirova,
architect
(Azerbaijan)

UOT 711.57(571.1/5)

AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYLƏRİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Xülasə: Açıq səma altında sərgilənmə sənəti illər ərzində şəhər mühiti ilə birlikdə inkişaf edərək həmin cəmiyyətlərin sosial-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirmiş və yerləşdiyi ərazilərin cəlbediciliyinə təkan verən məkanlar olmuşdur. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, bərpası, istifadə və idarə olunması sahəsində beynəlxalq və qabaqcıl təcrübənin öyrənilərək tətbiqi, onların qorunmasının qalıcı və davamlı olması eyni zamanda bu muzeylərdə həm öyrədici, həm də əyləndirici mühitin yaradılması üçün vacibdir.

Açar sözlər: açıq hava muzeyləri, beynəlxalq təcrübə, müasirləşmə, bərpa, restavrasiya, nümunə

WORLD EXPERIENCE IN PROTECTION AND DEVELOPMENT OF OUTDOOR MUSEUMS

Abstract: Over the years, the art of open-air exhibitions has developed along with the urban environment, reflecting the socio-cultural characteristics of these societies and also were the places that stimulated the attractiveness of the areas where they were located. The application of international and advanced experience in the field of protection, restoration, use and management of cultural and architectural monuments is important for their protection to be permanent and sustainable at the same time, it is important to create both a teaching and entertaining environment in these museums.

Key words: open-air museums, international experience, modernization, reconstruction, restoration, sample

Bildiyimiz kimi açıq səma altında muzey məvhumu XIX əsrin sonlarında başlanan Sənaye inqilabı və onun nəticəsində yaranan

müasirləşmə dövrünə təsadüf edir. İnsan həyatının bütün sahələrinə (iqtisadi, siyasi, psixoloji) öz təsirini göstərən bu dövrdə insan psixologiyasına olan təsiri bu idiki, onlar öz keçmişlərini unutmaq təhlükəsilə üzləşdilər və cəmiyyətin o dövri inkişaf mərhələsinə xas olan etnik aspektlərinin qismən məhvi başlamışdı. Bu proses maddi və mənəvin irsin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən memarlıq tikililərinin tədqiqatına olan marağın artmasına səbəb oldu və ayrı-ayrı memarlıq tikililərinin kompleks araşdırılması açıq hava altında muzeylərin yaranmasına və inkişafına təkan verdi. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif inkişaf yolu keçən açıq səma altında muzeylər tipologiyası klassifikasiyası genişləndikcə onların qorunması və inkişafı prosesində bir-birindən fərqlənməyə başladı. Açıq səma altında sərgilənmə sənəti illər ərzində şəhər mühiti ilə birlikdə inkişaf edərək həmin cəmiyyətlərin sosial-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən məkanlar oldu. XXI əsrin əvvəllərindən artıq şəhərsalma memarları açıq səma altında muzeylərin təşkilinə ikinci dərəcəli məkan kimi deyil, psixoloji və memarlıq baxımından ən zəruri komponent kimi şəhərlərin cəlbədiciliyinə təkan verən bir faktor kimi baxmağa başladılar. Çünki müasirləşmə dövründə incəsənət və memarlıq insana yaxınlaşdıqca bu ünsiyyəti düzgün təşkilində önəmli rol oynayan açıq səma altında muzeylərin önə çıxarılması zərurəti yaranır. Eyni zamanda ölkəmizin iqtisadi – siyasi, mədəni həyatında ən vacibi işə dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasında açıq səma altında muzeylərin rolu əvəzedilməzdir. Maddi və mənəvi irsimizin qorunması probleminin aktuallığı Ümumdünya Təşkilatı YUNESKO-nun və Azərbaycan dövlətinin diqqəti ilə təsdiqlənir və bir sıra həllər dünya təcrübəsi əsasında bu istiqamətdə dövlət siyasətinin proqramına salınır. Məqsəd bu aktual problemin zəngin ənənəyə malik olan Azərbaycan ərazisində şəhərsalma və kompozisiya bitkinliyi, forma zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən və hazırda mövcud açıq səma altındakı 28 muzeyin tarixçi və mütəxəssis bərpaçı memarlar tərəfindən elmi əsaslarla tədqiq olunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Ancaq açıq səma altındakı muzeylərin təqdimatı üçün dövlət qayğısı və dəstəyinin fəal şəkildə təşkilinə baxmayaraq bu istiqamətin metodoloji əsası formalaşma mərhələsindədir. Açıq səma altında muzeylərin təşkilində memarlığın bərpa, landşaft və s. müxtəlif sahələrinin qarşılıqlı vəhdəti vacib olduğu üçün xüsusi metodların işlənib hazırlanmasına, elmi əsaslarla yenilənməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var. Əsrlərin sınağından keçmiş, təbii təsirlərə məruz qalmış və nəticədə qəza vəziyyətinə düşmüş tarix və mədəniyyət abidələrinin əksəriyyətində təxirəsalınmaz konservasiya və bərpa işləri aparılmalıdır. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, bərpası, istifadə və idarə olunması sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, qabaqcıl və mütərəqqi təcrübənin tətbiqi, zərurət yarandıqda həmin məqsədlərə beynəlxalq mütəxəssislərin cəlb olunmasının əhəmiyyəti açıq səma altındakı

muzeylərimizin həm yerli, həm də xarici turistlərə tanıtılması baxımından mühüm məsələdir.

Son onilliklərdə texnologiyanın inkişafı informasiya sistemlərinin genişlənməsi digər sahələrdə olduğu kimi açıq səma altında muzeylərin təşkilində də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, zamanla muzey qavramı və ziyarətçilərin gözləntiləri də dəyişir. Muzeylər bu dəyişimə uyğun olaraq vitrin arxasında eksponatları sərgiləmək əvəzinə həm öyrədən, həm də əyləndirən fəaliyyətlərlə zənginləşdirilir. Ən inkişaf etmiş muzeylərdə ziyarətçilər üçün tarixi görünüşünə əsaslanaraq 3 ölçü şəklində lazer işıqlarla canlandırılır. Bu təcrübə açıq hava altında muzeyi ziyarət edənlərə o dövrdəki insanların həyat tərzini daha aydın qavramağa kömək edir. Yerli turizmin inkişafı üçün bu standartların ölkəmizdəki açıq hava muzeylərində tətbiqi vacibdir.

Tarixi şəhər şəraitində açıq səma altındakı muzeylərin inkişafı çox mürəkkəb bir prosesdir, çünki bir tərəfdən müasir zaman çərçivəsində şəhər sakinlərinin sosial tələblərinin tarixi zamana nisbətən tamamilə dəyişməsi digər tərəfdən isə hər bir yeniləşmə və ya təkmilləşdirmə fəaliyyəti bir sıra (söküntü ilə əlaqədar) təzadlar yaradır. Eyni zamanda açıq səma altında muzeylərin qorunmasında ən təməl məqsəd bu mühafizənin qalıcı və davamlı olmasıdır. Tarixi olan bu abidələrin sərgilənməsi keçmişə xatırladır. Keçmişə dərk etmək, hətta memarlıqda belə keçmişin xatırlatmalarını vurğulamaq insanlara harada olduqlarını və hara getdiklərini anlamağa imkan verir və insanlar cəmiyyətin nələr keçdiyini başa düşdükdə və keçmişlərinə dair vizual xatırlatmalara sahib olduqda, onlar bir yerə daha çox bağlı hiss edirlər. Açıq səma altında muzeylərin yaradılması məqsədlərindən biridə budur. Ölkəmizdə açıq səma altında muzey qavramına ən mükəmməl nümunə təşkil edən İçərişəhərin ənənəvi mühitinin dəyişdirilmədən saxlanması turistlərin ən çox marağına səbəb olan xüsusiyyətdir.

Qeyd edək ki, açıq hava altında muzeylərin formalaşmasında və inkişafında dünya təcrübəsində görürük ki, abidələrin bədii-estetik görkəminin dəyişdirilməsi, uçurulması və onlar üçün təhlükə yarada biləcək təmir, inşaat, təsərrüfat və digər işlərin aparılması mədəni irsə qarşı bir növ cinayət sayılır. Hətta Abidələrə yaxın olan və ya onların mühafizə zonasından keçən yol sahələrində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti abidələrin qorunması üçün təhlükə yaratmamalı və açıq səma altında muzeylərə xələl gətirəcək amillərin tam zamanında qarşısı alınmalıdır. Bununla yanaşı artıq istifadə olunmayan qədim dövr tikili və qazıntılarındakı hər cür inteqrasiyadan çəkinmək lazımdır. Belə strukturlarda anastiloz, yəni qalıntının ümumi cizgilərini üzə çıxarmaq və onun qorunub saxlanmasını təmin etmək, mümkün qədər az əlavə və neytral material ilə dağılmış hissələrin birləşməsinə üstünlük verilməlidir.

Son zamanlar arxeoloji irsin öyrənilməsi, mühafizəsi və istifadəsi, xüsusən də daşınmaz abidələrdən istifadə ilə bağlı problemlər getdikcə aktuallaşır. Arxeoloji abidələrin muzeyləşdirilməsi texnoloji proses kimi qiymətləndirilir. Bütün dünya üçün tarixi və memarlıq dəyəri olan yerlər həmin ərazinin əsrlər boyu keçdiyi qaydaların, mədəniyyətin, dəyişən zamanların inancının şəkilləridir. Muzeyləşdirilmiş bu yerləri ziyarət etmək isə hər yaşdan və etnik mənsubiyyətdən olan insanlara təklif oluna biləcək ən yaxşı fəaliyyətlərdən biridir, çünki tarixi binalar keçmişin mükəmməl müəllimləri olmağa xidmət edir. Bu aspektdən baxarsaq açıq hava altında muzeylərin qorunması, yenidən yaradılması heç bir maddi maraq güdmədən belə tariximizə və memarlığımıza hörmətin nəticəsi olaraq inkişaf etdirilməlidir. Bütün bu görülməli yeni işlərin fonunda “əhəmiyyətsiz” hesab edilən ən kiçik tikili və ya qazıntının məhvinə göz yummaq yolverilməzdir.

Dünya memarlıq irsinə konseptual baxış zamanı açıq səma altında muzeylərin yüzrlərlə örnəklərini sadalaya bilərik. Hətta yalnızca Türk Dünyası memarlıq irisinə nəzər saldıqda belə onun nə qədər açıq səma altında muzeylərlə zəngin olduğunun şahidi oluruq və bu örnəklərlə yaxından tanış olduqca açıq səma altında muzey konseptinin yetərincə dərin fəlsəfəsi olduğunu dərk edirik. Əsasən türk və islam mədəniyyətində həm şəhərsalma, həm də memarlıq baxımından bu muzeylərin sistemətik öyrənilməsi və qorunmasındakı prinsiplərin ölkəmizdə tətbiqinə nail olmaq vacib məsələlərdəndir.

Müasirləşən dünyada açıq səma altında muzey təcrübələriylə yaxından tanış olduqca aydın olurki, muzey tərəkürünə yeni yanaşmalar həm insanların tərccübünə, həm də marağına səbəb olur. İnsan faktorunun əsas gətürüldüyü bu muzeylərdə ən diqqətçəkən məqamlar isə açıq səma altında muzeylərin təşkilində yaşından və statusundan asılı olmayaraq hər kəs üçün rəngarəng ideyaların və əyləncəli mühitin yaradılmasıdır. Dünya təcrübəsində görürük ki, istifadəyə yararsız dəmiryolu stansiyalarını, gəmi limanlarını müxtəlif ideyaların tətbiqi ilə, yeni bir nəfəs gətirməklə və müxtəlif mövzulu ekspozatların sərgilənməsini təşkil edərək açıq səma altında muzey yaratmaq mümkün olur. Müxtəlif yanaşmalarla tanış olduqca anlayırıq ki, artıq muzey anlayışı dörd divar ilə çərçivələnmiş bir mühit olmaqdan çıxmış və vitrin arxasında ekspozatları sərgiləmək əvəzinə həm öyrədən, həm də əyləndirən fəaliyyətlərlə zənginləşdirilir. Məsələn yeni bir yanaşma kimi dünyanın müxtəlif ölkələrində örnəklərinə rast gəldiyimiz elə bir çeşid açıq hava muzeyləri varki, bu geniş sahəni əhatə edən muzeylərdə həmin ölkəyə xas həm tarixi, həm də müasir memarlıq tikililəri kiçik miqyaslarda, ancaq orijinali ilə birəbir eyni quruluşa malik forma və teksturada sərgilənir. İstanbuldakı Miniaturk muzeyi buna nümunədir.

Dünyada isə müxtəlif tipologiya və janrlarda açıq səma altında muzey örnəkləri yüzrlərlədir. Ən inkişaf etmiş ölkələrin şəhərsalma planına daxil

edilən bu muzeylər dinamik cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq dəyişkənliyə uğrasada, aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ölkəmizdə yeni yaranma dövrü keçən ancaq dünyanın bir çox ölkələrində işğal faktlarını, müharibə cinayətlərini nümayiş etdirən açıq səma muzeyləri də fəaliyyət göstərir. Bu tip muzeylər müharibə və yaxud soyqırımı cinayətləri nəticəsində yaranmış müxtəlif dağıntıların, baş vermiş hadisələrin dəhşətini nümayiş etdirməklə yanaşı, tarixi yaddaşı əbədləşdirir. “Sayqon müharibə muzeyi” Vyetnam müharibəsinin dəhşətlərini, xalqın yaşadığı faciələri sərgiləyir. Cənubi Koreyada yaradılan “Müharibə memorialı” Koreya müharibəsini xatırlamaq və bu xalqın dinc birləşmə arzusunu nümayiş etdirmək məqsədini daşıyır. “Spaldinq müharibə memorialı” — İngiltərədə Birinci Dünya müharibəsindən bəhs edən memorialdır. Belə komplekslərin ən məşhuru isə Yaponiyada “Xirosima sülh memorialı” və ya daha çox “Atomic Bomb Dome” adı ilə tanınan tarixi abidədir. Eyniadlı parkın bir hissəsi olan “Xirosima sülh memorialı” 1996-cı ildə UNESCO-nun Dünya irs siyahısına daxil edilib. Tarixi binanın həmin siyahıya daxil edilməsi isə bəşəriyyət tarixində ilk dəfə insanların yaşadığı əraziyə atılan atom bombasının dağıdıcı təsirindən “sağ çıxmış” tikilinin sülhün rəmzi kimi təqdim olunması ilə əsaslandırılıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə sadalanan prinsiplərə uyğun açıq səma muzeyləri yaradılacaq. Ağdam rayonunda açıq səma altında tikiləcək olan “Zəfər Muzeyi” Azərbaycan xalqının birinci və ikinci Qarabağ müharibəsində keçdiyi tarixi yolu göstərəcək və burada XX əsrin dəhşətli Xocalı soyqırımı, Ağdamın işğalı, bununla bağlı video-audio materiallar, eksponatlar əks olunacaq. Təsəvvür edin, işğal muzeyindən çıxan insan Memorial bağı gəzərkən 27 illik işğal dövrü haqqında ətraflı məlumat alır. Yəni insanlar o dağıntıların arasından keçərkən sanki həmin zamandan keçir və gözlərinin qarşısında həmin proses canlanır. Bu muzey 44 günlük Vətən müharibəsini, şanlı qələbəmizi simvolizə edəcək və erməni vandalizminin açıq aşkar sübutuna xidmət edəcək.

Muzey işinin əsaslarına görə, onlar tarixin hansısa bir dövrünü əks 196

etdirmək üçün yaradılır. Xüsusi tarixi əhəmiyyətə malik olan binalar, dağıdılmış komplekslər, türbələr, məscidlər, qəbristanlıqlar və bəylərə, xanlara, görkəmli şəxsiyyətlərə məxsus evləri mühafizə edib, onları açıq səma altında nümayiş etdirmək olduqca vacib bir məqamdır. Tarixi əhəmiyyət daşıyan əşyaları isə, azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq muzeylərdə nümayiş etdirmək, tarximizi dünyaya çatdırmaq üçün böyük imkanlar yaradır. Muzey işinin praktikasına baxsaq, bunlara ən çox antik dünyada rast gəlmək olar. Vaxtilə Yunan-Roma mədəniyyətində də, insanlar özlərindən öncəki nəsillərdən qalmış, dağıdılmış nümunələrin çoxunu gələcək nəsillərə ötürmək üçün, restavrasiya yox konservasiya edirdilər. Birinci və İkinci Qarabağ müharibələri zamanı Ermənistan tərəfinin törətdiyi vəhşilikləri nümayiş etdirmək üçün belə muzeylərin yaradılmalı və UNESCO-nun “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasına əsasən dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Museum Architecture and Interior Design. Manuelle Gautrand, 2014
2. The Museum and Me. Rachel Morris, 2020
3. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела. Теория и практика

Наргиз Закирова

Мировой опыт сохранения и развития музеев под открытым небом

На протяжении многих лет искусство выставок под открытым небом развивалось вместе с городской средой, отражая социокультурные особенности этих обществ и становясь местами, способствующими привлекательности районов, в которых они расположены. Изучение и применение международного и передового опыта в области охраны, реставрации, использования и управления памятниками культуры и архитектуры важно для того, чтобы их охрана была постоянной и устойчивой в то же время поможет как создать в этих музеях как обучающую, так и развлекательную среду.

Ключевые слова: музеи под открытым небом, мировой опыт, модернизация, реставрация, образец

Gulnar İmamova

I kurs magistr tələbəsi
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti
gimamova22@gmail.com
(Azərbaycan)

Gulnar İmamova

I course master student
Azerbaijan State Culture and
University of the Arts
gimamova22@gmail.com
(Azerbaijan)

UOT 73.033 (069.295)

**ŞƏKİ-ZAQATALA BÖLGƏSİNİN MEMARLIQ İRSİ (YAŞAYIŞ
BİNALARI, DİNİ TİKİLİLƏR) VƏ ONLARIN AÇIQ SƏMA
ALTINDA MUZEYLƏŞDİRİLMƏSİ**

Xülasə: Şimal-şərq regionu Azərbaycanın ən qədim maddi və mədəniyyət mərkəzlərindən sayılır. Böyük Qafqaz dağlarının yamacında yerləşən qədim tarixə malik Şəki və Zaqatala rayonları memarlıq abidələri ilə çox zəngindir. Məqalədə bu rayonların bir sıra abidələrinin - Şəkixanovların evi (XVIII-ci əsr), Xan Sarayı (XVIII-ci əsr), dini tikililərdən isə Cümə məscidi (1900-1914), Kiş kilsəsi (I-XII əsrlər), Zaqatalada Alban (IV-VI əsr), Mamrux (IV-V) məbədləri və digər abidələrin memarlıq kompozisiya xüsusiyyətləri açıqlanır. Həmçinin abidələrin muzeyləşdirilməsi, onların bərpa və konservasiya işləri, onları qoruyub saxlamaq vacib məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: Dini tikililər, saray, məscid, yaşayış məskəni, qala-evlər, muzeyləşdirmə.

**ARCHITECTURAL HERITAGE OF SHEKI-ZAGATALA REGION
(RESIDENTIAL BUILDINGS, PLACES OF WORSHIP) AND THEIR
MUSEUMIZATION**

Abstract: The North-Eastern region is one of the oldest material and cultural centers of Azerbaijan. The Great Caucasus. In 1900-1914 it is very rich in architectural monuments located on the mountain slopes of Sheki and

Zaqatala regions, Kish Church (d. I-XII), Albanian (d. IV-VI), Mamrukh (IV-V centuries). Temples and other architectural compositions in Zagatala. The direction of the museum's activities, the transformation of their historical and artistic values into monuments and museum exhibits in order to preserve their originality.

Key words: Religious building, palace, mosque, residence, house-castle, museumization.

Muzeyləşdirmə- abidələrin tarixliyini, əsilliyini, bədii dəyərini qorumaq məqsədi ilə onların muzey eksponatına çevrilməsindən ibarət olan muzey fəaliyyətinin istiqamətidir. Açıq səma altında muzeylərin məqsədi də insanların keçmişdəki həyatını real maddi nümunələr əsasında nümayiş etdirməkdir. Muzeyləşdirilmiş obyektlərdənin əksəriyyətini memarlıq abidələri təşkil edir desək yanlışdır. Şəki-Zaqatala zonasında belə abidələrlə zəngindir. Məqalədə qeyd etdiyim abidələrin bəziləri muzey kimi fəaliyyət göstərir ki, buda regiona gələn turistlərin marağına səbəb olur və bununla yanaşı ölkəmizi və tariximizi tanıtdırmaqda bizə kömək olur. Regionda yerləşən digər abidələrin də bərpa və konservasiya işləri aparıldıqdan sonra onları turizm sektoruna qoşmaq olar və açıq səma altında muzeylər kimi turistlərə təqdim etmək olar. XVIII-ci əsrə aid Şəkixanovların imarət tipli yaşayış evi bu günə qədər qalmış ən parlaq abidələr sırasına daxildir. Bu ev xalq yaşayış evindən saray tipli evlərə keçid formasıdır. Şəkixanovlar evinin fasadının sadə tikilişi aşağı mərtəbədəki yaşayış evlərinin bəzəyinə çox uyğun gəlir, burada heç bir ornament, şəkil yoxdur.

Şəkil-1. Şəkixanovların saray-evi

İki mərtəbədən ibarət bina Şəki xalq yaşayış evlərinin əlamətlərini özündə cəmləşdirərək, interyerdəki zəngin dekorativ elementlərlə göz oxşayır. Eyvanın olmaması onu digər yaşayış evlərindən fərqləndirir, həmçinin iri pəncərə-şəbəkələr eyvanı əvəz edir. Şəkixanovlar evinin

fərqliliklərindən biri də onun divarlarında dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin poemalarındakı qəhrəmanlarının təsvirləridir.

İslam şərqinin xüsusi memarlıq incilərindən biri sayılan XVIII əsrə aid Xan Sarayı gözəlliyi və gözoxşayan memarlıq üslubu ilə görənləri valeh edir. Dünyada öz orijinallığı və qeyri adi memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən bu saray 1762-ci ildə inşa olumuşdur. Saray həm də XVIII-XIX əsrə aid xalq rəssamlıq nümunələrini özündə əks etdirir. 30 metr uzunluğa malik olan iki mərtəbəli saray 300 m^2 sahəyə, 6 otaq, 4 dəhliz və iki güzgülü eyvandan ibarətdir. Fasadında ov və döyüş səhnələrini əks etdirən süjetli təsvirlər vardır, həmçinin həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir ki, bu da ona xüsusi gözəllik qatır. Fasadın tam mərkəzində müxtəlif rəngli şüşələrdən yığılmış iri şəbəkə-pəncərə binanın görünüşünü tamamilə dəyişir, ona xüsusi gözəllik verir və görənləri heyran edir. Binanın hər iki mərtəbəsinin əsas zalı oxşar planlaşdırma xüsusiyyətinə malikdir: onların şimal tərəfində küncdə vitrajlı cənub pəncərələrinə açılan kiçik otaqlar yerləşir.

Şəkil-2. Xan Sarayı

Saray binasında divarlar, zallar və otaqların pəncərə çərçivələri vitraj xarakterli şəbəkə-pəncərələrlə tamamlanmışdır. Hal-hazırda bina muzey kimi fəaliyyət göstərir. 1968-ci ildə Şəkinin sarayda yerləşən Yuxarı-Baş adlı tarixi hissəsi tarix-memarlıq qoruğu elan edilmişdir. 24 oktyabr 2001-ci ildə Şəkinin tarixi hissəsi ilə birlikdə xan sarayı da UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınmağa namizəd göstərilmişdir. 2019-cu ildən etibarən saray Şəkinin tarixi mərkəzi ilə birlikdə Ümumdünya irsidir.

Şəki şəhərinin mərkəzində yerləşən Şəki Cümə Məscidi şəhərdə ən böyük məscidlərdən biridir. Böyük ibadət zalından ibarət məscid zalda iki sıraya düzülmüş böyük pəncərələrlə işıqlandırılır. Məscidin həyatında minarə caldılmışdır.

Şəkinin Kiş kəndindəki məbədin yaranma tarixi Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yaranma tarixi ilə əlaqəlidir. Bu məbəd bütün Qafqaz

Albaniyasında təxminən iki min il bundan əvvəl xristianlığın başlanmasını göstərən tarixi bir abidədir. Musa Kalankatlının “Albanların tarixi” adlı əsərində məbədin apostol Yelisey tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilir.

Məbədin memarlıq palnı özündə qədim alban kilsələrinin memarlığını əks etdirir. Zala şərq hissədən meşab apsidası birləşir. Geniş ibadət zalın bir cüt pilyastr vasitəsilə iki hissəyə ayrılır. Tikintisində əhəng kvadrlardan istifadə olunmuşdur.

Şəkil-3. Cümə məscidi.

Şəkil-4. Kiş kilsəsi

Zaqatala rayonu Böyük Qafqaz dağlarının ətəyində, Talaçayın sahilində yerləşir. Qədim dövrlərdən bəri hücumlara məruz qalmış, lakin buna baxmayaraq şəhər öz gözəlliyini, tarixliyini qoruyub saxlamaqdadır. Rayonun özünəməxsus memarlıq irsi vardır ki, çox qədim dövrlərə söykənir.

Şəkil-5. Çingiz Qala və yanında Çingizovlara aid ev

Buna nümunə olaraq Padarçöl kəndindəki tunc və dəmir dövrünə aid Torpaqqala yaşayış yeri, Mosul kəndindəki Muraddayı yaşayış yerlərini qeyd edə bilərik. Zaqatala memarlığı dini tikililər, yaşayış evləri, Qafqaz Albaniyası dövrünə aid abidələrlə zəngindir. Zaqatalanın ən çox rast gilinən abidələrindən biri də XVII-XVIII əsrlərə aid qala-evlərdir. Belə evlərin məhz dağ başında, yüksək təpələrdə ucaldılmasında məqsəd ora yaxın olan yollara nəzarət edə bilmək, təhlükə zamanı bundan xəbərdar olmaqdır. Car kəndindəki ev, həmçinin Çingiz qala yaxınlığındakı evlər kəndin ən maraqlı memarlıq nümunələridir. Tikintidə çay daşından və fiqurlu kərpicdən istifadə olunmuşdur. Çingiz qalanın yaxınlığındakı ev iki mərtəbəlidir və böyük eyvanı var. Bu tip evlər həməən dövrün memarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

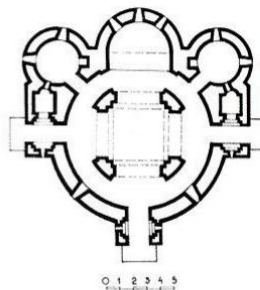
Bu tip evlər plan quruluşuna görə düzbucaq formada tikilir və 2-3 mərtəbədən ibarət olurdu. Tala I, Tala II-də belə evlərə təsadüf olunur. Zaqatala tikililərini Şəkinin tikililəri ilə müqayisə etdikdə eyni zonaya aid olmaqlarına baxmayaraq çox fərqli cəhətlər görə bilərik. Belə ki, Şəkinin binalarındakı divar bəzəklərini, rəsmlərini, şəbəkəni digər tikililərdə görmürük. Tarixin müxtəlif dövrlərində hücumlara məruz qalmış, əsasən 1863-cü ildə burada xristian kilsəsinin tikilməsinə qarşı, ruslaşdırma siyasətinə qarşı etirazlar və üsyanlar baş vermişdir. Lakin XIX-XX- ci əsrin əvvəllərində dini memarlıq daha da inkişaf etmişdir. Zaqatala rayonunda 47 məscid vardır. Rayonun Əliabad qəsəbəsində, İkinci Tala, Yuxarı Tala, Muxax, Mosul, Car, Yuxarı Çardaxlar, Suvagil, Göyəm, Mamrux, və digər kəndlərində ən qədim tarixə malik məscidlər sovet dönməsində başqa məqsədlər üçün istifadə olunub. Lakin müstəqillik qazanıldıqdan sonra həmin məscidlər əhalinin ixtiyarına verilib. Həmçinin qədim Alban dövrünə aid Yuxarı Tala kəndində Pipan ərazisində yerləşən Alban məbədinin adını çəke bilərik.

Şəkil-6. Alban məbədi

Bu məbədin IV-VI əsrlərdə inşa olunduğu ehtimal olunur. Tikinti əsasən qədim Bizans arxitekturasının elementlərini xatırladır. Kilsə günbəz örtüyü ilə tikilib. Məlum olduğuna görə, alban tikililəri adətən erkən

xristianlıq dövründə əsasən dağətəyi yerlərdə və yaxud da, meşə massivlərində salınırdı. Bu kilsənin salınması zamanı yerləşdiyi ərazinin meşəliklə örtülməsi və daha yuxarı hissədə olması onun erkən əsrlərə aid olduğunu deməyə imkan verir. Tikintidə əsasən çay daşlarından və bişmiş kərpicdən istifadə olunub. Kilsənin üzərindəki günbəz 12 gözlüdür. Memarlıq baxımından diqqət yetirdikdə kilsənin daxilində “T” şəkilli sütunlardan istifadə olunduğu görünür. Sütunlar həm də günbəzin saxlanması üçün dayaq rolunu oynayır. Əvvəllər kilsənin günbəzə çıxan ayrıca pilləkənləri olub. Apsida ikiyaruslu pəncərə boşluqlarıyla işıqlandırılır.

Şəkil-7. Mamrux kilsəsi

Məscidlərin tikinti xüsusiyyətlərində alban dini tikililəri ilə oxşarlıqlar vardır. Tikinti materialı kimi çay daşı və bişmiş kərpicdən istifadə olunmuşdur. Məscidlər iri ölçülərdə tikilir, 1-2 mərtəbədən ibarət ola bilər. Dam örtükləri də hündür çardaq formasında tikilirdi. Qeyd etdiklərimizi Yenquyan kənd məscidində daha aydın şəkildə görə bilərik. İki yaruslu Yenquyan kənd məscidi yetərinə genişdir, çardaq formalı dam örtüyü və hilali tağlı pəncərələri vardır.

Mamrux məbədi-Zaqatala rayon ərazisində inşa olunmuş qədim Alban məbədidir. Məbədin fasad hissəsində girişdə iki kiçik pəncərə yerləşir.

Cənub fasad hissəsindən çıxan mehrabın hər iki tərəfində də iki pəncərə yerləşir. Tikintisi IV-V əsrlərə təsadüf edir. Tikintidə əsasən kərpicdən istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Гаджиева С.Х. Архитектура Шеки-Загатальской зоны Азербайджана. Историческая левобережная Кавказская Албания-северо-западный регион Азербайджанской Республики. Баку Элм, 2011. 254с.

2. Бретанийкий Л.С. , Мамиконов Л.Г. Оборонительные сооружения Закатальского и Балакенского районов// В кн. Памятники архитектуры Азербайджана. Вып. II. Баку. Азернешр 1950 г. С 111-119
3. Бретанийкий Л.С. „Дворец Шекинских ханов// В кн. Архитектура Азербайджана. Баку. Изд АН.Азерб.СССР, 1952. С.337-467
4. Əliyeva R. Zaqatalanın tarixi memarlıq irsi. Bakı. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının mətbəəsi, 2012, 124 s.
5. Мамедзаде К.М. Архитектурные памятники Шеки. Баку. Элм. 1987. с 26, 57

Гюльнар Иманова

Архитектурное наследие Шеки-Загатальского района (жилые дома, культовые сооружения) и их музеефикация

Северо-Восточный регион является одним из древнейших материальных и культурных центров Азербайджана. Очень богаты памятниками архитектуры Шекинский и Закатальский районы, расположенные на склонах гор Большого Кавказа. 1900-1914 гг.), Кишская церковь (I-XII вв.), Албанская (IV-VI вв.), Мамрухская (IV-V вв.) храмы в Загатале и другие архитектурные композиции. Музееобразование - направление музейной деятельности, заключающееся в превращении памятников в музейные экспонаты с целью сохранения их истории, самобытности и художественной ценности.

Ключевые слова: Культовое сооружение, дворец, мечеть, резиденция, дом-замок, музейизация.

Ayşən Osmanlı

I kurs magistr tələbəsi
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
(Azərbaycan)

Ayşen Osmanli

I course master student
Azerbaijan State University of Culture and Arts
(Azerbaijan)

UOT 73.033 (069.295)

LAHICDA DİNİ TİKİLİLƏR VƏ ONLARIN AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə: Lahıcdə hal hazırda 5 məscid mövcuddur. Ən qədim tarixə malik Bədöyün məscididir (1791). Məscidlərdən biri Zəvəro məscididir (1805). Aşağı Ərəgit məscidi və Yuxarı Ərəgit məscidləri XIX əsrdə inşa olunmuşdur. Ağolu məscidi memarlıq həcm-məkan həllinə görə Lahı məscidləri arasında ən kiçik məsciddir (1902). Hal hazırda 4 məsciddə ibadət olunur. Ağolu məscidi təmirə görə fəaliyyət göstərmir. Lahıcdə tikilən bütün tikililər demək olar ki, hamısı Şərq memarlıq üslubuna uyğun inşa edilmişdir. Tikinti materialı kimi yerli çay daşından istifadə olunmuşdur. Daşlar arasında yapışdırıcı məhlul kimi əhəngdən və adi torpaq qarışıqlı palçıqdan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Dini tikililər, məscidlər, məhəllələr, açıq səma altında muzeylər, mühafizə.

RELIGIOUS BUILDINGS IN LAHIJ AND THEIR OPEN- AIR MUSEUMIZATION

Abstract: There are currently 5 mosques in Lahij. It is the mosque of Bedouin with the oldest history (1791). One of the mosques is Zavoro Mosque (1805). The Ashaghi Aragit Mosque and the Yukhari Aragit Mosque were built in the 19th century. Agolu Mosque is the smallest mosque among Lahij mosques in terms of architectural volume and space (1902). Currently, worship is performed in 4 mosques. Agolu mosque is not functioning due to repairs. Almost all the buildings in Lahij are built in the Eastern architectural style. Local river stone was used as a building material. Lime and ordinary soil-mixed mud were used as an adhesive solution between the stones.

Keywords: Religious buildings, mosques, neighborhoods, open-air museums, security.

Lahıc qəsəbəsi İsmayilli rayonu ərazisində, Girdiman çayının sol sahilində, Baş suayrıcına yaxın kəndlərin əhatəsində yerləşir. Lahıc əsrlər boyu təbii fəlakətlərlə üzləşmiş, zəlzələlər, daşqınlar, ictimai təlatümlər baş vermiş, müharibələrə, istilalara məruz qalmışdır. Bəzən qəsəbənin yer üzündən silinməsi təhlükəsi yaranmışdır. Bir sözlə, o, çox hadisələrin şahidi olmuşdur. Lahıc qəsəbəsi hər tərəfdən uca dağlarla araya alınmışdır. Şimal tərəfdə Baba dağı, cənubda Niyal dağı, şərqdən Qaban dağı, qərb tərəfdə, Girdimançay qırağında Gümüşqala dağı ilə əhatələnir.

Kəfələ çayından başlamış Kişlər çayına qədər uzanan yayladakı qəsəbə iki hissəyə ayrılır: cənub tərəfdə Lahıc və şimal tərəfdə Aragird. Lahıcla Aragirdi Lulo dərəsi ayırır. Lahıcdə coğrafi səciyyəli beş məhəllə: Zəvəro (yuxarılar), Muradan (muradlılar), Ağalı (Ağa uşaqları), Bədöyün (sonra gələnler), Piştə (arxa tərəf), potronomik səciyyəli Dulus-saxsı qayıranlar məhəllələri və Dərhəsən (Həsənlilər) məhəllələri şəhərsalma quruluşunu təşkil edir.

Hər məhəllənin öz küçələri, dalan və döngələri, bulaq, məscid, hamam, dəyirman, mədrəsə və mollaxanaları vardı.

Aragird tarixi sənədlərə görə insan övladının bu aralarda ilk məskən saldığı yerdir. Burada iki məhəllə var: Aşağı və Yuxarı məhəllə. Təhsil almış adamlar çox olduğundan Yuxarı məhəlləyə Ziyalı məhəlləsi də deyilirdi. Aragirdə emalatxana və dükanlar Lahıcdakı Şah küçədə olduğu kimi ardıcıl deyildi, pərakəndə yerləşirdi.

Piştə məhəlləsində alver dükanı az idi. Lakin pərakəndə halda misgər dükanları mövcud idi. Dövlət tərəfindən hələ əsrin ilk onilliyində burada, Məşədi Fərzi məscidinin yaxınlığında ağac-taxtadan məktəb binası tikilmişdi, lakin qışın soyuq, şaxtalı gecələrin birində yanğın düşdüyündən məktəb bönovrəyə qədər yanmışdı. Şah küçə ilə üzüaşağı gedəndə sol tərəfə ayrılan Birinci Cahar küçəsi Hacı Qurban məscidinə qədər davam edir. Küçə boyu bir və ikimərtəbəli evlər yan-yana düzülmüşdür. Başqa məhəllələrdə fərqli olaraq burada sənətkarlar çox idi. [1.s.16-34, 111-116]

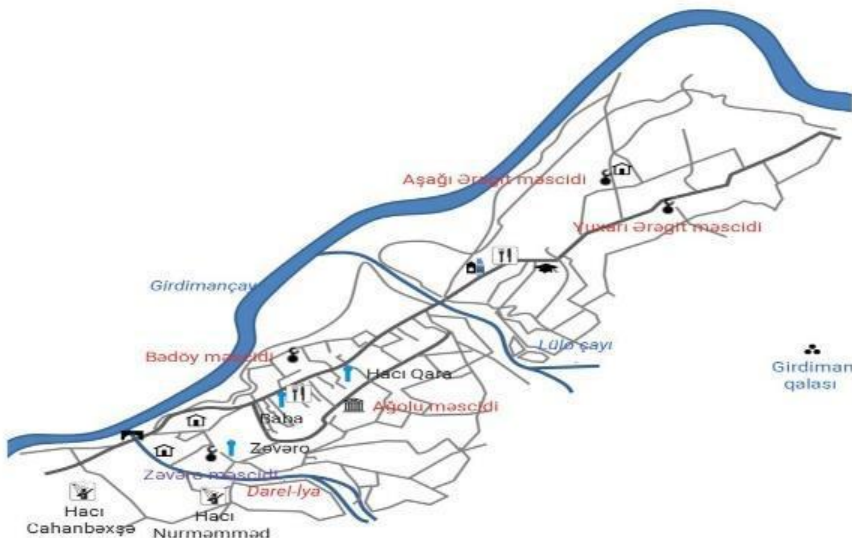
Zəvəroda xeyli dabbaqxana vardı. Zəvəro məhəlləsində küçələr dolanbacdır. Lakin məhəllə Lulo dərəsinə qədər Şah küçəyə paralel uzanır; çoxlu dalan və qısa küçələr yamacla üzü yuxarı istiqamətlənir. Eynilə dalan və qısa küçələr üzüaşağı Şah küçəyə açılır. Zəvəro və Piştə məhəllələrində əsas magistral yollar dolaşlıq, eniş-yoxuşludur.

Bədöyün, Muradan, Piştə və Ağalı məhəllələrində kürəbənd qurulmuşdur.

A. Fituninun qeydlərinə görə, Lahıda 12 məscid olub. Məscidlərdən biri 1920-ci illərdə karvansara kimi istifadəyə başlayıb. Hal-hazırda Lahıda 5 məscid fəaliyyət göstərir.

Lahıcın salamat qalmış məscidləri Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində, Orta Asiyada geniş yayılmış məhəllə məscidləri növünə aiddir. Onların əsas məqsədi bütün şəhər əhalisinin cümə günləri ziyarət etməsi üçün nəzərdə tutulan Cümə məscidlərindən fərqli olaraq, məhəllə sakinləri üçün gündəlik ibadətləri təşkil etməkdir. Lahıda Cümə məscidi yox idi. Lakin Rəhimli meydanında yerləşən məscidin üzərindəki yazı lövhə onun cümə günlərində əhalinin yığılan yeri kimi, yəni Cümə məscidi olmasına dəlalət edir. Onlardan birincisi 1772-1773-cü illərə aiddir. Məscidin dördüncü kitabəsi bu məscidin Lahic camaatı tərəfindən tikilib yenidən qurulduğunu göstərir. Lahıda məhəllə məscidləri ictimai meydanlarda yerləşirdi və onlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirdilər. Lahic məscidlərinin bu cür yerləşməsi onların xarici görünüşünə də öz təsirini göstərirdi.

Lahic məhəllə məscidlərinin planları olduqca sadədir. Kvadrat planlı dini tikililər əsasən ibadət zalından və qarşısındakı kiçik bir eyvandan ibarətdir. Piştə məscidi istisnadır ki, burada ibadət zalına bir sıra, əlavə otaqlar yerləşdirilib. Məscidlərdəki ibadət salonlarının ölçüləri olduqca təsiredicidir və bir neçəsi istisna olmaqla 200 ilə 235 m² arasında dəyişir. Demək olar ki, bütün məhəllə məscidləri planın təşkilinə və həcm-məkan tərkibinə görə fərqlənir. Aragirddəki Pişöyün məscidi kompozisiyanın dəqiq müəyyən edilmiş oxu ilə xarakterizə olunur, şimal tərəfdən girişi və cənub tərəfdən məhrabı vardır. Bədəyün və Dərhesən məscidində Pişöyün məscidi kimi şimal tərəfdən girişi və cənub tərəfdən məhrabı vardır.

Şəkil 1. Lahıcın məhəlli xəritəsi

Lakin bunun o birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqi ondan ibarətdir ki, giriş və mehrab eyni oxda yerləşmir. Bu məscidlərdə assimetrik xüsusiyyətlər görə bilərik. Bunlarında assimetrikliyi ondan ibarətdir ki, eyvan fasada nisbətən daha dəyişik formadadır. Lahıca bütün məhəllə məscidləri kişi və qadın bölmələrinə bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Qadınlar üçün, bir qayda olaraq, girişi ayrıca təşkil edilən yuxarı qalereya təyin edilmişdir. Aragirddəki Pişöyün və Piştə məscidləri istisnadır, burada bu qalereya mehrabla üzbəüz, girişin və ya onun yan tərəfində yerləşir. Lahıcın məhəllə məscidləri əhalinin həyatında böyük rol oynayırdı. [2.s.146-154]

Bədöyün məscidi - İsmayilli rayonunun Bədöyün məhəlləsində yerləşir. Hicri qəməri tarixi ilə 1295-ci ildir (XIX əsr). Təqribən ikiyüz nəfərlik tutumu olan məscidin ibadət zalının sahəsi 196 m^2 -dir. İbadət zalını əhatələyən yük daşıyan divarlar daxildən gəc materialı ilə üzləndiyindən suvağın ağ rəngi açıq-mavi rəngli boyaq maddəsi ilə əvəz olunmuşdur.

İbadət zalının memarlıq elementlərinə gəldikdə isə taxtadan hazırlanan beş pilləli minbərin söykəndiyi divarda, yəni məscidin cənub divarının həndəsi mərkəzində yarımçevrə ilə tamamlanan mehrab və onun üzərində işıqlanmanı təmin edən çevrə biçimli fanar dayanmaqdadır.

Şəkil 2. Bədöyün məscidi

Mehrabdan sağda və solda yan fasadların söykəndiyi divarlarda müxtəlif sayda pəncərə açımları verilmişdir. Yan fasadlardan biri yaşayış evinə söykəndiyindən bir qapı və pəncərə açırımı ilə, digər fasadın söykəndiyi divarda isə altı pəncərə açırımı və bir taxça olmaqla ümumilikdə yeddi pəncərə, bir qapı açırımı və bir taxçanın olması ilə fərqlənir. [5]

Ağolu məscidi - 1902-ci ildə inşa olunmuşdur. 1986-cı ildə aparılan bərpa işləri zamanı ortada yerləşən minarə məscidin sol tərəfinə köçürülüb.

Məscidə bitişik yardımçı otağı ilə birlikdə sahəsi 300 m^2 -dir. Məscid yerli tikinti materialları ilə yerli memarlıq üslubuna əsasən ictimai bina olaraq inşa edilmiş və bu işdə Lahic əhalisinin böyük dəstəyi olmuşdur. “Ağolu” məscidinin ilk görkəmi demək olar ki, nisbətən qalmışdır. Başqa məscidlərdən fərqli olaraq o öz minarəsini qoruyub saxlamışdır.

Lahicdəki bütün məscidlər kimi Ağolu məscidi də çay daşından inşa olunduğu üçün inşaat materialı memarlıq-kompozisiya həllinə əsaslı dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, ərazinin geoloji olaraq seysmik aktivliyə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək meyilli olması daş və taxta – ağac materialının ahəngli şəkildə istifadə edilməsi faktını burada gözlər önünə sərir. Ağolu məscidində Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi yerləşir.

Şəkil 3. Ağolu məscidi

Zəvəro məscidi - 1805-ci ildə tikilmişdir. Məscid yerləşdiyi məhəllənin adını daşıyır. Sovet dövründə məscid binası mədəniyyət evi və kinoteatr kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1980-ci illərin axırlarında Mədəniyyət evi ləğv edilmiş və məsciddə təmir işləri başlanmışdır. 2005-ci ildə Lahic sakinlərinin təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə bina əsaslı təmir və bərpa olunmuşdur.

Memarlıq kompozisiyasına görə dördbucaqlı olan bu məscid çaylaq daşı ilə inşa olunmuşdur. Məscidin plan quruluşu Lahicdə mövcud olan məscidlərin plan quruluşu ilə analoq təşkil edir. Belə ki, məscidin xarici ölçüləri ($20 \times 16.3 \text{ m}$), daxili ölçülər isə ($18.5 \times 18.7 \text{ m}$) təşkil etməkdədir. Plan quruluşuna nəzər gəzdirdikdə, məscidin tipoloji iç məkan həllinə malik olduğu görünür, belə ki, “Məscüdül-Həram yəni Kəbə” istiqamətində olan divarda mehrabın, həmin divarda daxili məkanı yetərincə işıqlandıрмаğa vasitəci olan pəncərə açırmaları, mehrab yerləşən divar ilə üzbəüz dayanan

divarın mərkəzində məscidin ibadət zalına daxil olmaq üçün verilmiş qapının (2.21m), həmin divardakı pəncərə açırımlarının, yan fasad divarlarda pəncərə açırımlarının və taxçaların, ikinci yarusda qadınların ibadət etməsi üçün taxta məhəcərli yerləşgənin yerləşməsi bu qəbildəndir. Məscidin əsas fasadı memarlıq elementləri ilə zəngindir.

Şəkil 4. Zəvəro məscidi

Damının örtüyü və məscidin minarəsi (güldəstə) ağ dəmir təbəqə ilə işlənmişdir. Minarə - güldəstə ilə əvəz edildiyindən damın mərkəzində - örtüyün üstündə yerləşdirilib, onun ümumi hündürlüyü beş metrdir. Məscid yerdən hündürlüyü bir metr olan səki üstündə inşa edilmişdir. [6]

Yuxarı Ərəgit məscidi - “Rəhimlilər məscidi” XIX əsrdə inşa olunmuşdur. Bu məscidi digər Lahıç məscidlərindən fərqləndirən elementlərindən biri dekorativ və konstruktiv elementləridir. Belə ki, əsas girişin qoyulduğu fasadın söykəndiyi divarda maraqlı dekor elementləri və kitabə yerləşdirilmişdir.

Memarlıq kompozisiyası baxımından nadir abidədir. Məscid uzun illər kolxoz anbarı kimi istifadə olunmuş və bu zaman bir çox memarlıq elementləri məhv olunmuş, minarəsi tamam sökülmüşdür. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra məscid xalqın istifadəsinə verilmiş, təmir olunmuş, minarə bərpa olunmuşdur. Məscidin əsas fasadı müəyyən qədər memarlıq elementləri ilə zəngindir. Sütunlar, məhəccərlər, kitabələr məscidin fəsadını zənginləşdirir.

Aşağı Ərəgit məscidi - Lahıç qəsəbəsinin Ərəgit məhəlləsindədir (1843). Qəsəbədə məscidlər çox olduğundan ondan istifadə edilmir. Bir zamanlar mövcud olmuş minarə sovetlər dövründə sökülüb dağıdılmış, və həmin dövrdə məscidin xalça sexi kimi istifadə olunduğundan günbəzi baxımsızlıqdan bərpadə vəziyyətə düşmüşdür.

Lakin son dövrlərdə minarə və günbəz yenidən bərpa edilmişdir. Abidə - yəni məscid planda (16,61X16,67m) dördbucaqlı şəklindədir. Belə ki, buna

daha çox kvadrat şəkilli desək daha doğru olar. Məscidə üç ədəd qapıdan giriş etmək mümkündür. Belə ki, əsas giriş iki taylı mərkəzdən, digər girişlər isə tək taylı qapılar olmaqla yanlardan inşa edilmişdir. Məscidin əsas zalına pilləkənlərlə qalxdıqdan sonra, dəstaməzhanaya bitişik tərəfdən qadınlar üçün olan hissəyə (ikinci yarusu) keçid etmək mümkündür.[7]

Şəkil 5. Yuxarı Ərəgət məscidi

Şəkil 6. Aşağı Ərəgət məscidi

Memarlıq ənənələrinin unikalılığı, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş xalq sənətkarlığı və özünəməxsus adət-ənənələri Lahıcı açıq səma altında muzey adlandırmağa imkan verir. Açıq səma altında muzeylər obyekt və ekspozisiyaları açıq ərazidə olan, qapalı binalarda yerləşməyən muzeylərdir. Bunlar daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri əsasında onların mövcud olduğu, təbiət mənzərələri qoynunda, təbii landşaftı qorumaq şərtlə mühafizə edilən ərazidir. [3.s. 173]. Lahic Tarix Mədəniyyət Qoruğu

тərəfindən ərazidə 92-dən artıq tarixi abidə qorunmaqdadır. Bura 5 məscid, 3 hamam, 60-dan artıq yaşayış evi, 1 körpü, onlarla məzar daşı, 1 su dəyirmanı, bir neçə sənətkarlıq emalatxanası və ictimai bulaqlar aiddir. Lahıc abidələri kompleks və qoruq şəklində mühafizə olunur. [4]

Ədəbiyyat:

1. Manaf Süleymanov “Azərbaycan diyarı Lahıc”, Bakı-1994, səh. 270;
2. М.Мəммəдбəyli “Лaгич: истoрико-культурный заповедник”, Bakı-2004, səh. 225;
3. Mübariz Süleymanlı. Mədəni irs. Dərslik. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019, səh.424;
4. <https://www.heritage.org.az/managed-units/lahic-dovlet-tarix-medeniyyet-qorugu-60a2126d05578>
5. <https://kataloq.gomap.az/az/all-poi/culture/mosque/8da09e8d56611e0ad4900226424597d>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99v%C9%99ro_m%C9%99scii
7. <https://kataloq.gomap.az/az/all-poi/culture/mosque/8dde2fe6d56611e0ad4900226424597d>

Аишан Османлы

Религиозные сооружения в Лахидже и их музейизация под открытым небом.

В настоящее время в Лахидже есть 5 мечетей. Мечеть Бедойун имеет самую древнюю историю (1791). Одна из мечетей является Зеве-ро (1805). Мечети Ашагы Эрегит и Юхары Эрегит были сооружены в XIX веке. Мечеть Аголу - самая маленькая среди мечетей Лагиджа по объему и площади (1902). В настоящее время поклоняются в 4-х мечетях. Мечеть Аголу не работает в связи с ремонтом. Почти все культовые сооружения Лахича построены в соответствии с восточным архитектурным стилем. В качестве строительного материала использовали местный речной камень. В качестве клеевого раствора между камнями использовалась известь и обычная смешанная с почвой грязь.

Ключевые слова: Религиозные сооружения, мечети, кварталы, музеи под открытым небом, оборона

Nərmin Quliyeva

I kurs magistr tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
(Azərbaycan)

Narmin Guliyeva

I course master student

Azerbaijan State University of Culture and Arts
(Azerbaijan)

UOT 73.033 (069.295)

QALA KƏNDİNİN DİNİ TİKİLİLƏRİ “AÇIQ SƏMA ALTINDA” MUZEY EKSPONATLARI KİMİ

Xülasə: 1988-ci il 18 aprel tarixində Prezidentin sərəncamı və Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə “Qala” tarix-etnoqrafiya qoruğu yaradılmışdır. Qoruq ərazisində e.ə III minilliyə aid arxeoloji irs aşkarlanmışdır. Qoruğun ərazisi 200 ha-dan çoxdur. Burada 243 tarixi-memarlıq abidəsi inventarlaşdırılaraq sənədləşdirilmiş və mühafizə olunur. Qala kəndi ərazisində 5 məscid: Cümə məscidi (XVII-XIX), Tərəkəmə məscidi (XVII-XVIII), Hacı Ramazan məscidi (1842-1843), Şıxlar məscidi (1911) və Balaverdi məscidi (1864) inşa olunmuşdur.

Açar sözlər: Qoruq, Qala kəndi, Abşeron, qoruqların mühafizəsi, dini tikililər, muzey

RELIGIOUS BUILDINGS OF GALA VILLAGE “IN THE OPEN SKY” AS MUSEUM EXHIBITS

Abstract: “Gala” historical and ethnographic reserve was established by the order of the President and the decision of the Cabinet of Ministers on 18 april, 1988. Archaeological heritage dating back to the 3rd millennium BC has been discovered in the reserve. The territory of the reserve is more than 200 hectares. 243 historical and architectural monuments are inventoried, documented and protected here. 5 mosques were built in the territory of Gala village: Juma mosque (XVII-XIX), Tarakama mosque (XVII-XVIII), Haji Ramazan mosque (1842-1843), Shikhlar mosque (1911) and Balaverdi mosque (1864).

Keywords: Reserve, Gala village, Absheron, museum, the protection of reserves, religious buildings.

Azərbaycanın zəngin tarixi memarlıq irsinə malik olan ərazilərindən biri də Abşeron yarımadasıdır. Abşeron Böyük Qafqazın cənub-şərqində, Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşir. Abidələrlə zəngin olan Abşeron ərazisində 6 tarixi-mədəniyyət qoruğu yaradılmışdır: 1. “Qobustan” Dövlət tarixi-bədii qoruğu; 2. “İşəriçəhər” Dövlət tarix-memarlıq qoruğu; 3. “Qala” Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu; 4. “Atəşgah” tarix memarlıq qoruğu; 5. “Nardaran” tarix-mədəniyyət qoruğu; 6. “Məhəmmədi” Dövlət təbiət-memarlıq qoruğu. Abşeron tarixin müxtəlif dövrlərini özündə saxlamış və buna görə də ərazidə yerləşən hər bir kəndin özünəməxsus tarixi keçmişi, qiymətli memarlıq abidələri olmuşdur. Bu kimi yaşayış məntəqələrindən biri də Qala kəndidir. Qala kəndi Abşeron yarımadasının şimal-şərqində yerləşir. Qala kəndinin adı ilk versiyaya və xalq etimologiyasına görə onun alınmazlığı və məğlubedilməzliyi ilə izah olunur. Qala kəndində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş mənbələrə əsasən bu ərazidə yaşayışın tunc dövründən başladığı sübut edilmişdir. Bu dövrə aid ilk tapıntılar kəndin cənub hissəsindən tapılmışdır. Burada müxtəlif daş tikili qalıqları, saxsı qırıntıları və üzərində rəsmlər olan daşlarla zəngin qədim yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Qazıntılar prosesində XIII-XVIII əsrlərləri özündə əks etdirən mədəni qatlar tapılmışdır. Bu dövrün tapıntıları şirəli və şirəsiz saxsı parçalarla, daha az miqdarda bütöv qablarla və həmçinin sikkələrlə təmsil olunmuşdur. Ərazidə tapılan dulusçuluq sobaları burada dulusçuluq emalatxanalarının olmasını bir daha sübut edir. Abşeron ərazisi dini tikililəri ilə zəngindir. Bu tikililərdə Abşeron memarlığının inkişaf prosesi daha yaxından görünür. Məscidlər yerli ustalar tərəfindən yaradılmış və memarlıq tarixində xüsusi iz qoymuşdur. Qala kəndində XVII əsrdən bəri 5 məscid və 2 mollaxana mövcud olmuşdur. Tikililər də Abşeronun təbii amilləri (iqlim, relyef, yerli ağ əhəngdaşı və sosial-iqtisadi təsirlər) nəzərə alınmışdır. Qala ərazisində yerləşən məscidlər memarlıq-plan və kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə 3 qrupa bölünür. 1. Bir kameralı, mərkəzi günbəzli (Hacı Ramazan və Balaverdi məscidi), 2. İki kameralı, mərkəzi günbəzli (Cümə və Tərəkəmə məscidi) 3. Bir kameralı, mərkəzi günbəzli və vestibüllü (Şıxlar məscidi). [1.s.38-39, 111-112]

Cümə məscidi. Kəndin əsas dini tikilisi olmuş və əlverişli relyefdə yerləşməklə, həcm-məkan həllinə görə müdafiə qalasının quruluşuna uyğunlaşdırılmışdır. Məscidin inşa tarixi XVII-XIX əsrlərə aid edilir. Məscid 3 mərhələdə tikilmişdir. Tikintinin şərq hissəsi ən qədim hissə hesab edilir. (Şəkil 1)

Məscidin ikinci hissəsi isə cənuba istiqamətlənmiş və XIX əsrə aid edilən məscidin üçüncü hissəsi ilə birləşdirilmişdir. Memarlıq-plan həllinə görə tikili L- formasında olan sadə quruluşa malikdir. Tikiliyə giriş iki istiqamətdən həm əvvəlki, həm də sonuncu tikilidən olmuşdur. Hər iki giriş sadədir. İnteryerdəki dekorativ bəzəklərin kasadlığı mehraba da təsir

göstərmişdir. Təbii işıqlanma yalnız məscidin günbəzindədir. Cümə məscidindən başqa Qala kəndində məhəllə məscidləri də mövcud olmuşdur. XVII əsrdən formalaşmağa başlayan məhəllə məscidləri Şirvan- Abşeron memarlıq üslubuna xas olan tikinti texnikasına malik yerli ağ-əhəngdaşından tikilmişdir. Bu məscidlər yerləşdikləri məhəllələrin adları ilə adlandırılmışdır.

Şəkil 1. Cümə məscidi

Tərəkəmə məscidi. Məhəllə məscidlərindən biridə Tərəkəmə məscididir. Tikili kəndin şimal hissəsində yerləşir. Plan kompozisiyası T-şəkillidir. Məscid XVII-XVIII əsrlərdə tikilmişdir. Bu məscid Cümə məscidindən sonra tikilmiş ən qədim dini tikilidir. Məscidin tikintisi müxtəlif dövrlərdə iki mərhələdə aparılmışdır. İlk mərhələdə oxvari tağ-tavan örtük sistemi ilə məscidin bir kameralı ibadət zalı tikilmişdir. Lakin zaman keçdikcə məkan genişləndirilərək köhnə tikiliyə perpendikulyar ikinci zal elavə edilmişdir. Məscid portalsız, sadə girişə malikdir. Məhrab interyer kimi dekorsuz həll olunmuş və məscid daş şəbəkəli bir-neçə kiçik pəncərədən işıqlandırılmışdır. Məscidin minarəsi olmamışdır. Buna görə də namaza çağırış tikilinin divarına bitişik pilləkənlərin vasitəsilə binanın damından həyata keçirilmişdir. Bu tipdə olan məscidlər demək olar ki, Abşeronun kəndləri üçün xarakterikdir.

Hacı Ramazan məscidi. Kəndin cənub hissəsində yerləşən dini abidədir. Məscidin fasadına həkk olunmuş kitabədə tikilinin 1842-1843 - cü illərdə inşa edildiyi göstərilir. Lakin yerli əhali məscidin daha qədim zamanlara aid olduğunu bildirirlər. Memarlıq həlli baxımından məhəllə məscidi kvadrat şəkilli quruluşu ilə çox da böyük olmayan həcm-məkan tutumuna malikdir. Məscidin ibadət zalı mərkəzi günbəzli, xaç şəkilli konstruktiv formaya əsaslanır. Bu plan quruluşu Alban-xristian memarlığının təsiri altında yaranmışdır. Bu məscidin memarlıq-plan həllində müəyyən qədər Mərdəkanda yerləşən Tuba-Şahi məscidinin təsiri hiss olunur. Əsas

fasad itiuculu giriş və kiçik düzbucaqlı formalı pəncərələrlə təsvir edilmişdir. (Şəkil 2)

Şəkil 2. Hacı Ramazan məscidi

Məscidin quruluşu mürəkkəb olsa da, fasadının həlli portalsız, çatma tağşəkilli kiçik qapı və düzbucaqlı pəncərələrlə yadda qalır və eyni zaman da girişin alçaq olması Allahın məbədinə hörmət olaraq əyilərək girmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Şıxlar məscidi. Dini abidə 1911- ci ildə tikilmişdir. Məscid məhəllə meydanına istiqamətlənsə də, əsas fasadı və girişi hovuzu olan kiçik həyət tərəfdəndir. Həyətdə yerləşən daş tavalər və hovuz tikilini tamamlayır. Bir çox dini tikililərdən fərqli olaraq buradakı həyət daha baxımlıdır. Məscidin baş fasadı rustovka daşı ilə üzlənmiş və bu da tikiliyə gözəl işıq-kölgə effekti vermişdir. (Şəkil 3)

Şəkil 3. Şıxlar məscidi

Giriş qapısında portalı əvəz edən pilyastrlar yarım dairəvi tağ şəkilli qapını hər iki tərəfdən haşiyələyir. Pilyastrlar sanki qoşa minarəni xatırlamaqla baş fasadı ritmik ahənglə şaquli oxlar üzrə kəsir. Daş navalçalar, pəncərələri haşiyələyən üzlük daşlar, karnizlər dekorativ detallar kimi fasadın estetik gözəlliyini artırmışdır. Məscidin əsas şaquli elementi olan yumurtavari günbəzi onun memarlıq kompozisiyasını öz hündür həcm-fəza tutumu ilə tamamlayır. Şıxlar məscidi də bir kameralı ibadət zalından və vestibüldən ibarətdir. Zal kvadrat şəkilli plan quruluşuna malik olmaqla, mərkəzi günbəzlidir. İbadət zalı dörd sütunun köməyi ilə üç nefə bölünmüşdür. Məscid Qala kəndinin yeganə nefli məscididir. [1.s.120-121]

Balaverdi məscidi. Məscid kəndin şərq hissəsində yerləşir. 1864-cü ildə tikilmişdir. Məscidin baş fasadı assimetrik həll olunmuşdur. Giriş qapısı çərçivə ilə əhatə olunmuş və qapı ilə eyni hündürlükdə olan üç pəncərə tikilinin daxili quruluşuna uyğun yerləşdirilmişdir. Fasad yuxarıdan karnizlə əhatələnmişdir. (Şəkil 4)

Şəkil 4. Balaverdi məscidi

Məscidin mərkəzi gümbəz konstruksiyalı ibadət zalı bir kameralıdır. Vestibülsüz və portalsız memarlıq-plan quruluşlu məscid Abşeron tikinti mədəniyyətinin bariz nümunələrindəndir. Məsciddə 2013-cü ildə təmir-bərpa işləri görülmüş və əlavə yerləşgə tikilərək birləşdirilmişdir.

Məscidlər memarlıq üslub baxımından bir-birindən fərqlənmişdir. Qala kəndində yerləşən məscidlər 4 növ üslubun xüsusiyyətlərini özündə daşıyırlar.

Birinci üslub. Birinci növ planlaşdırma strukturuna görə tikililər dörd mərkəzi sütunların sayəsində doqquz bölməyə ayrılan dördkünc formadadırlar. Planın ümumi sxemi xaçşəkilli konstruktiv şəkildədir. Mərkəzi sütunlar planın ağırlığını daşıyır və eyni zamanda kiçik kamera

üslublu bölgülər yaradır. Üslubda günbəz əsas elemenətlərdən sayılır. Burada yerləşən portallar fasadın vacib komponentlərindəndir. (Hacı Ramazan məscidi)

İkinci üslub. Bu üslub birinci üslubdan irəli gəlsə də, inkişaf prosesində sərbəst sxemə keçid özünü göstərir. Birinci üslubda rast gəlinməyən vestibül ikinci üslubda özünü göstərərək tikililərə yeni məzmun qatır. Eyni zaman da bədii palitra və bədii həlletmə daha da zənginləşir. Bu üslub XIX-XX əsrlərə təsadüf edir. Avropa üslubunun təsiri ilə planlaşdırmadan çox memarlıq və konstruktiv baxımından kompozisiya və dekorativ motivlər daha çox ön plana keçir. Bu üslubda olan tikililər miqyasca daha monumental, həcm baxımından isə zəhmli formada görünür. (Şıxlar və Balaverdi məscidi)

Üçüncü üslub. Bu üslublu dini tikililərin yaranma tarixi iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ XV əsrə aid edilir və uzun müddət öz əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Birinci mərhələdə dini tikililər itibucaq tağ-tavanla örtülən və qarınaltı tağ vasitəsilə möhkəmləndirilən ibadət zalının birkameralı məkanı kimi təqdim olunur. Lakin bu formanın uzun müddət istifadəsindən sonra ibadət zalı yeni transformasiyaya uğrayır. Bu zaman binanın köhnə hissəsinə perpendikulyar şəkildə yenisi əlavə edilmişdir (XVII əsr). Hər iki həcmə kəsişməsi günbəzlə örtülür. Sonradan digər planlaşdırma üsullarının yaradılması üçün araşdırmalar aparılmış və bu zaman dini binaların planlaşdırılma ideyalarının istiqamətvermə xəttləri uğurlu sayılan bir üsul meydana çıxdı. Beləliklə, Abşeronun dini inşaatının təsnifatında kifayət qədər möhkəm və stabil yeni üslub meydana gəlmişdir. (Tərəkəmə və Cümə məscidi)

Dördüncü üslub. Bu üslub daha geniş yayılmışdır. Dini tikililərin bu qrupu tikintinin fəal və yerli elementləri kimi tarixi kəndlərin şəhərsalma sisteminə daxil olurlar. Bu növlü məscidlərin iki yarımnoyü var: 1. Dəqiq planlı düzbucaq şəklində; 2. İrəli gələn portallı düz bucaq. Tikililərin çoxu ibadət zalından ibarət olan bir kameralı məscidlərdir. Lakin, əksər dini tikililər iki hissədən - vestibül və ibadət zalından ibarətdir. Burada vestibül hissə portalla arxitektura, konstruktiv və planlaşdırma halında tam vəhdət təşkil edir. Planın asimmetriyası məscidlərin xarakterik xüsusiyyətidir. İnteryerin əhəmiyyətli hissəsini çatma tağ formasında olan vestibül təşkil edir. Detallar mükəmməl səviyyədə işlənib, hazırlanmışdır. Bir kameralı məscidlərə portallar əlavə edilmişdir. Portallar ümumi kompozisiyada əsas element kimi iştirak etsələr də, əsas həcmə konstruktiv olaraq əlaqəli deyillər. Eyni zamanda bir kameralı və portalsız məscidlərdə mövcud olmuşdur. Onlar özlərində sahə-məkan xarakterli böyük məlumat daşıyırlar. (Şıxlar məscidi) [2.s.123, 136, 168-170, 199-201]

Qala kəndində yerləşən abidələrin təhlükəsizliyini, tarix-memarlıq görkəmini, onların funksional təyinatını və uzunömürlülüynü təmin etmək

məqsədi ilə ərazi qoruq və kompleks formasında mühafizə olunur.[4] Açıq səma altında yaradılan muzeylər elmi tədqiqatlar, turizm və təhsil fəaliyyətlərini paralel şəkildə təşkil etməyə imkan verir. Qoruq ərazisinin muzeyləşdirilməsinə 2008-ci ildən başlanmışdır. Belə ki, qoruq ərazisində açıq səma altında Qala arxeoloji etnoqrafik muzey kompleksi yaradılıb. Kompleks ərazisində Abşeron yarımadasından tapılan arxeoloji və memarlıq abidələri toplanaraq, sərgilənir. Bu tip muzeylərin əsas məqsədi insanların keçmişdəki həyatını real maddi nümunələr əsasında nümayiş etdirməkdir. Eyni zamanda 2011-ci il sentyabrın 7-də Qala Əntiq Əşyalar Muzeyinin açılışı olub. Muzeydə 800 eksponat nümayiş etdirilir. Bununla yanaşı 2015-ci ildə isə qoruq ərazisində “Tullantıdan sənətə” muzeyi yaradılıb. Hal hazırda muzeydə 180-ə yaxın müxtəlif sənət nümunələri vardır. Qala qoruğu ölkəmizə gələn turistlərin hər zaman diqqətini cəlb etmişdir. Bura gələn qonaqların rahatlığını təmin etmək üçün qoruq ərazisində dövlət tərəfindən hər bir şərait yaradılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. R.Əliyeva “Abşeronun Tarixi-Mədəniyyət Qoruqları”, Bakı-“Avropa”-2018, 296 səh.
2. Ş.Fətullayev-Fiqarov “Abşeron Memarlığı”, Bakı-2013, 476 səh.
3. https://az.wikipedia.org/wiki/%22Qala%22_D%C3%B6vl%C9%99t_Tarixi_Etnoqrafiya_Qoru%C4%9Fu
4. <https://e-qanun.az/framework/27023>

Нармин Гулиева

Религиозные сооружения поселка Гала как экспонаты му-зея “под открытым небом”

В 1988-ом году 18-го апреля по приказу Президента и Кабинета Министров был создан историко-культурный заповедник “Гала”. На территории заповедника были проведены археологические раскопки относящиеся к III тыс. до н.э. Территория заповедника больше 200 га. 243 историко-культурных памятников задокументированы и охраняются, после того как были инвентаризованы. На территории поселка Гала есть 5 мечетей. Джума мечеть (XVII-XIX), Терекеме мечеть (XVII-XVIII), мечеть Гаджи Рамазан (1842-1843), мечеть Шыхлар (1911) и мечеть Балаверди (1864).

Ключевые слова: заповедник, село Гала, Абшерон, охрана заповедников, культовые сооружения, музей.

Эльмира Абдуллаева

Азербайджанский университет архитектуры и строительства
Кафедра «Ландшафтная архитектура»
старший преподаватель
(Азербайджан)

Elmira Abdullaeva

Azerbaijan University of Architecture and Construction
Department of Landscape Architecture
Senior Lecturer
(Azerbaijan)

УДК 504.54

ПРОБЛЕМЫ ПОСТКОНФЛИКТНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЛАНДШАФТОВ КАРАБАХСКОГО МИКРОРЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация: Несколько десятилетий нахождения территории Карабаха под «хайской» оккупацией в результате межгосударственного конфликта между Хайастаном и Азербайджаном в 1992-2020 годах привел этот, некогда цветущий край, в состояние полного обезлюдения, градостроительного разрушения и деградации всей совокупности компонентов природной среды, подведя его, тем самым, к критической грани выживания. Причиной этого, явилось целенаправленное и сознательное тотальное уничтожение не только национального материального и культурно-исторического наследия азербайджанского народа, но и естественного ландшафта микрорегиона, осуществлявшегося в полном соответствии с государственной фашистской идеологии, провозглашенного целой плеядой государственных деятелей

Статья проводит анамнез состояния пострадавших ландшафтов, рассматривая наиболее важные аспекты проблем их постконфликтной реабилитации. Это, в свою очередь, позволяет представить достаточно полную совокупность компонентов последующей программы действий в рассматриваемой сфере, как составной части единого комплекса возрождения градостроительных систем Карабахского микрорегиона Азербайджана.

Ключевые слова: оккупация, микрорегион, ландшафт, деградация, культурно-историческое наследие, реабилитация

PROBLEMS OF POST-CONFLICT REHABILITATION OF LANDSCAPES OF THE GARABAKH MICRO-REGION OF AZERBAIJAN

Several decades of the occupation of the territory of Garabakh as a result of the interstate conflict between Hayastan and Azerbaijan in 1992-2020, brought this once flourishing land into a state of complete depopulation, urban planning destruction and degradation of the entire set of components of the natural environment, thus bringing it to critical edge of survival. The reason for this was the purposeful and conscious total destruction of not only the national material and cultural and historical heritage of the Azerbaijani people, but also the natural landscape of the microregion, which was carried out in full accordance with the state fascist ideology of pseudo-Aryanism, proclaimed by a whole galaxy of statesmen of the occupying country who committed crimes against humanity. The results of this are fraught with a catastrophic violation of the ecological balance as a result of the irreversible transformation of the landscape code and the problematic consequences generated by it. The landscape is the basis formation of the microregion's habitat, as an urban planning taxon. Its state determines the necessary and sufficient conditions for the development of the settlement system, its structure and the formation of socioeconomic and demographic potential. Only the creation of favorable conditions for a full-fledged complex of life activities in post-conflict territories will provide opportunities for sustainable development, voluntary repatriation on a scale necessary and sufficient for the resuscitation of the microregion and reintegration into the socio-economic system of Azerbaijan. The article provides an anamnesis of the state of the affected landscapes, considering the most important aspects of the problems of their post-conflict rehabilitation. This makes it possible to present a fairly complete set of components of the subsequent action program in the area under consideration, as an integral part of a single complex for the revival of urban planning systems in the Garabakh micro-region of Azerbaijan.

Keywords: occupation, micro-region, landscape, degradation, cultural and historical heritage, rehabilitation

Карабахский микрорегион занимает южную часть Малого Кавказа в административных границах совокупности взаимосвязанных районов и городов Азербайджана: Кель-баджарского, Лачинского, Губадлинского, Зангеланского, Джебраильского, Шушинского, Физулинского, Тертерского, Ходжавендского, Ходжалинского и г. Ханкенди. Орография территории, определяющая природно-климатические и, соответственно, ландшафтные условия среды обитания складывается из естествен-

ного трёхчастного сочетания горных массивов (Гарадахский и Муровдагский), высота пиков которых колеблется в диапазоне от 2725 м (гора Бёюк Гириш) до 3724 м (гора Джамыш), являющиеся водоразделами бассейнов рек Куры и Аракса; предгорий, расположенных на склонах и у подошв указанных горных массивов на усредненной высоте порядка ≈ 1000 м; а также равнинной, раскинувшейся в пойменной зоне Куры и Аракса, ограниченной Карабахской и Мильской степями.

По геологическому строению из второстепенных тектонических элементов Малого Кавказа, антиклинориумы Муровдага, Карабаха и Агдама, а также разделяющие их синклинориумы Торахайчай и Ходжавенд, занимают основное место. Свод антиклинориумов состоит из вулканических горных пород Средне Юрского периода, а отдаленные ветви и синклинальные структуры состоят из Верхне Юрских известковых пород и меловых вулканогенных и осадочных пород, но и они иногда прерываются интрузиями.

Горные массивы, снижаясь, разветвляются глубокими ущельями и оврагами с крутыми склонами, образованными в результате их размыва многочисленными притоками Куры и Аракса или рек их бассейна. Здешние реки питаются дождевыми и снеговыми водами и используются в орошении земельных угодий. Реки Тертер и Акара берут свое начало с вулканического плато. Источники Арпачая (128 км) и Базарчая (178 км) находятся на северо-западе плато. Эти реки питаются, в основном, дождевыми, грунтовыми и подземными водами. Потому в жаркое летнее время выходят из берегов. Текущие по юго-восточным склонам Малого Кавказа реки Тертерчай, Хачинчай, Гаргачай, Акарачай, Охчучай имеют большое значение в орошении Мильской и Карабахской равнин.

Почвенный покров широко представлен каштановыми, светло- и темно-каштановыми, горнолесными кофейными, бурыми, черными горно-луговыми и др. цветами.

Это обеспечивает богатство растительного покрова территории, в котором встречается более чем 2000 видов растений. На равнинных местностях огромное место занимают заросли полыни обыкновенной, и других полупустынных видов растений, на подошвах гор — преобладают степные и степные виды растений, на склонах гор — кустарники и лиственные леса (фисташка, дуб и др.). В местах, расположенных выше 2000-2300 метров, раскинулись альпийские и субальпийские луга. Продолжительность солнечного сияния равна 2000-2400 часам в год. Средняя температура самого холодного месяца здесь не превышает $2,5-0^{\circ}\text{C}$ - $0-5^{\circ}\text{C}$.

На оккупированных землях произрастает более 460 видов деревьев и кустарников. 70 из них относится к эндемическим видам и нигде в

мире в естественных условиях не растут. Тис, лещина, Араксский дуб, лапина, восточный платан, гранат обыкновенный, лесной виноград, перкале, самшит, сосна эльдарская, хурма обыкновенная, груша иволжистая и др. виды деревьев, жестоко уничтожаясь на оккупированных территориях, находятся на грани исчезновения из сокровищницы мировой флоры. Из них были взяты под защиту и занесены в «Красную Книгу Азербайджанской Республики» 4 вида млекопитающих, 8 видов птиц, 1 вид рыб, 3 вида амфибий и рептилий, 8 видов насекомых, 27 видов растений.

Ботано- и биоресурсная уникальность ландшафтов Карабахского микрорегиона явилась основой развития его природоохранной инфраструктуры. На его территории в до конфликтного периода были созданы 2 заповедника – **Беситчайский и Гарагёльский и 4**

заказника (Лачинский, Губадлинский, Дашалтынский и Приаракский.

Первый создан в 1974 году на территории Зангеланского района в Беситчайском ущелье. Заповедник был создан с целью охраны и защиты ландшафтного комплекса территории и, в особенности, уникального платанного (чинарного) леса. Его территория составляла 107 гектаров. Длина заповедника составляет 15 км, а ширина в некоторых местах доходит до 150-200 метров. 79,4% его территории покрыто густым лесом, 14% - составляет редколесье. Непокрытые лесом участки составляют 6,5%. Лесом покрыты, в основном, горные места, находящиеся на высоте 600-800 м над уровнем моря. Средний возраст платанных деревьев в заповеднике составлял 165 лет, высота – 35 м, средний диаметр – 1 м, так же в заповеднике были деревья возрастом 1200-1500 лет, высотой 50 м, диаметром 4 м. Древесный запас леса составил 190 м^3 на каждый гектар, в целом же по всей территории – 16.200 м^3 . Годовой рост леса на 1 гектар достигал $1,22 \text{ м}^3$. Существует несколько мнений по поводу возникновения здесь платанного леса. Некоторые исследователи считают, что эти леса являются остатками древних культурных лесов (по А.А.Гроссгейму), другие предполагают, что это остатки платанных рощ, некогда широко распространенных в речных долинах юго-западного Закавказья (Л.Я.Прилинка, Я.С.Сафарова).

С 1993 года эти леса самым варварским образом уничтожались и вырубались хайскими мародёрами для использования в производстве мебели.

Гарагёльский Межгосударственный Государственный Заповедник был создан 17 ноября 1987 года вокруг озера Ишыглы Гарагёль (Севиндж), расположенного на границе Лачинского и Гёрусского районов, на высоте 2658 метров над уровнем моря в южной

части Карабахского вулканического горного массива, у правого притока реки Акары (Агоглан), у подошвы горы Беюк Ишыхлы (3548 м) (рис. 1). Заповедник окружен с северо-запада горой Демирдаш и Кичик Ишыхлы (3452 м), с севера – горой Джангуртаран (2790 м), с востока же – низкой горной грядой. Общая площадь заповедника – 240 гектаров. Это озеро является реликтовым источником воды и напоминает кратер потухшего вулкана. Со стратиграфической стороны в Гарагёльском районе очень много пород верхнего плиоценского возраста.

Длина озера – 1950 м, максимальная ширина – 1250 м, длина береговой линии – 5500 м, максимальная глубина – 7,8 м, площадь

бассейна – 13 кв. км. По расчетам, объем воды в озере составляет 10 миллионов кубометров. Прозрачность воды в озере – 4,6 метров. Прибрежное дно озера покрыто камнями различного размера. Отдаляясь от берега, размеры камней уменьшаются и,

наконецРисунок, центральное1. Гарагёльский заповедник озеро состоит из мелкозернистых осадков. В

Заповеднике произрастает 102 вида, которые состоят из 68 подвидов и 27 семейств.

Уникальная чистота и прозрачность воды озера, вопреки отсутствию поверхностного притока в него, позволяло нашему народу считать это место сакральным.

Ещё в 1964 году Армения стала строить животноводческие фермы около озера, установила мощные насосные станции и использовала воду из озера для орошения посевных площадей Гёрусского района, что привело к загрязнению озера и уменьшению уровня воды в нем. Очевидно, что если тогда это удалось ограничить, то в период длительной оккупации этих территорий вандалами предотвращение деградации ландшафтной святыни не представлялось возможным. В настоящее время состояние озера и прибрежных ландшафтов достигло критических пределов и чревато необратимым последствиями.

Лачинский Государственный Заказник был создан в ноябре 1961 года, на территории Лачинского района с целью защиты, охраны и приумножения животных и птиц, обитающих здесь.

Здесь обитают газели, горные козлы, дикие кабаны, медведи и такие птицы, как куропатка, турач и другие. Площадь Лачинского

Государственного Заказника – 21,4 тысяч гектара – это 34,5% этой

территории покрыты лесами, 6,8% - составляют альпийские луга, 34,8% - субальпийские луга, 20%- пастбища, 4% - скалы, обрывы.

Территория обладает рельефом, характерным для средних и высокогорных территорий. Самый высокий пик – гора Гырхгыз (2825 м) – рассечена глубокими ущельями, по которым текут реки Шалва, Пичаниш, горчу и др. Растительный мир заповедника делится: на горные леса средних высот с преобладанием иберийских дубов (1000-1700 м), высокогорные леса с преобладанием восточных дубов (1700-2000 м), субальпийские луга (2200-2500 м) и альпийские луга (2500-2800 м).

Субальпийский пояс характеризуется степными склонами и относительно влажным мезофильными лугами, в альпийском поясе преобладают разнотравья. Территорию заповедника покрывает первобытный нетолстый, горно-луговой, типичный, бурый горнолесной с остатками карбоната, карбонатно-осадочный горнолесной, типично степной кофейный горно – лесной вид почв. По сравнению с лесами, горно-луговой пояс и безлесные участки лесного пояса, подвержены наибольшему вмешательству человека, так как используются как пастбища.

При проверке в 1989 году здесь обитали: 96 голов горных козлов (бензоарские козлы), 360 голов дикого кабана, 320 голов газели, 110 медведей, волки, барсуки и др. звери, из птиц – 200 фазанов, 1500 куропаток.

На территории заказника в лесу Гаджишамлы растет самый ценный в мире дуб – красный (золотой). Для того, чтобы использовать это дерево, еще во времена царского правления, французы построили дорогу для повозок по горным местам из Ханкенди через горы Гырхгыз. Но так как это пришлось на ту пору, когда была установлена Советская власть, французы не смогли увезти материал. Эта древесина используется при производстве ценной мебели и особенно для хранения коньячного спирта. Это дерево произрастает в Азербайджане только в этом заповеднике. В период оккупации эти деревья и другие леса жестоким образом вырубались, а фауна варварски уничтожалась.

Та же судьба постигла флору и фауну других государственных заказников. Так, Губадлинский Государственный Заповедник, созданный на территории Губадлинского и Лачинского районов в июне 1969 года с подчинением Беситчайскому Государственному Заповеднику, охватывает северную часть Губадлинского и южную часть Лачинского районов и состоит из горностепных участков. Этот заповедник был создан с целью защиты и охраны животного мира этих территорий, в частности, газелей, диких кабанов, фазанов и др. Площадь его – 20 тысяч гектаров. Из природных ландшафтов здесь

преобладают редколесье, кустарники, и степные участки. Территория охвачена и низкими горными участками, и высокими участками.

На территории произрастает, в основном, красный дуб и граб. В то же время там распространены боярышник, шиповник, ежевика и можжевельник.

Экологический фактор территории создал хорошие условия для нормального обитания здесь животных и птиц. До оккупации территории было установлено, что в заповеднике постоянно обитают 101 голов дикого кабана, 21 голов бурого медведя, 35 голов газели, 420 голов зайцев, 25 голов волка, 310 голов шакала, 75 голов барсука. Из птиц наиболее распространены куропатки (560), а также из постоянных обитателей заповедника можно назвать фазанов, турачей, перепелок и голубей.

Мародёры-оккупанты нещадным образом использовали эту сокровищницу на протяжении всего периода оккупации.

Дашалтинский Заказник был создан в 1988 году с целью охраны и защиты уникальных природных комплексов на территории Шуши и Ходжалы. Он охватывает 450 гектаров земли. В территорию заповедника входят: лес Топхана, территория горы Кирс, Джыдырская равнина, крепостные стены Ходжалинского района. На территории

Рисунок 2. Ущелье Дашалты

существует памятник природы «Хан Магарасы», относящийся к веку тритона. Город Шуша и Шушинский район – одна из территорий Карабаха, отличающихся уникальной и неповторимой природой, богатая историческими памятниками культуры. Защита и охрана их, как эталонной территории,

имеет важное значение с точки зрения природы и истории. Территория заповедника – природный музей богатых лесов, кустарников и травянистых растений. Здесь растут такие деревья и кустарники, как граб, дуб, береза, липа, ясень, боярышник, шиповник, кизил, мушмула, яблоня, груша, алча и др. Территория богата лекарственными, эндемическими и уникальными растениями. Здесь обитают газели, дикие кабаны, белки, зайцы, волки, шакалы и десятки

видов птиц. Со времени оккупации в 1992 году, и до освобождения заповедник жестоко уничтожался.

Приаракский Государственный Заказник (Аразбою) создан в 1993 с целью охраны и защиты Тугайных лесов на территории Зангеланского района. Он граничит с Ираном вдоль по течению реки Аракс (Приаракский). Подчинен Беситчайскому Государственному Заповеднику. Длина – 50 км, ширина – 50-100 метров (местами 200-250 м), охватывает территорию в 5 тысяч гектаров.

Основной целью создания заповедника была защита и охрана местной флоры и фауны. До оккупации здесь был произведен примерный подсчет обитающих на территории животных. Выяснилось, что здесь обитают до 300 голов дикого кабана, 7 голов бурого медведя, 350 голов лисы, 300 голов шакала, 15 голов волка, 70 голов барсука, 12 голов газели. Из птиц здесь обитали: турачи, фазаны, куропатки, перепела и селезни.

Чудовищный урон, нанесённый ландшафтам среды обитания Карабахского микрорегиона Азербайджана, не ограничивается перечисленными фактами ущерба охраняемым природным

территориям.

Фашистский вандализм хайских вырожденцев в полной мере проявился в сознательной и всеобщей политике тотального уничтожения не только тысячелетних плодов труда автохтонного азербайджанского населения, изгнанного с захваченных

Рисунок 3. Эко-террор со стороны Армении

территорий, но их природных ландшафтов методами и средствами «выжженной земли». Возвращенные на членовоенно-фашистских, тюркофобских идеях своих кумиров – Нжде, Дро и других, под руководством их современных последователей - бандитов в законе с извращенной психикой, - объявили войну не только народу Азербайджана, но и его территории. При этом, как не парадоксально, сие обличает, наряду с хайским мародёрством и грабежом их подсознательное признание принадлежности захваченной земли автохтонному народу, коль скоро распространили на неё свою национальную враждебность и превратили природу ненавистной страны в жертву, подобно её изгнанным, убитым

и плененным жителям. А иначе – зачем уничтожать то, что считаешь своим?

На оккупированных территориях оставались 247352 гектара лесных угодий, в том числе 13197,5 гектара ценных лесных угодий, 152 памятника природы и 5 геологических объектов. В настоящее время хаями уничтожены многие из этих памятников природы. 986 гектаров государственных лесных угодий с ценными видами деревьев, 710 гектаров колхозных лесных угодий, 560 гектаров дорог, воды, побережий каналов, культурных лесов стали жертвами оккупационного вандализма, мародёрства и грабежа. В результате устраиваемых поджогов флоре и фауне районов нанесен серьезный непоправимый ущерб. 6 восточных платанов 150-250-летнего возраста в деревнях Шелли, Сеидли, Сарыгаджылы, Алиагалы, 71 памятник природы 400-летнего возраста уничтожены.

В деревне Раздере Зангеланского района армяне, построили и пустили в эксплуатацию деревообрабатывающий цех, который работает круглосуточно, производя материал для мебели. Вырубают все деревья подряд: дубы, чинары, орешники. Чтобы из-под пня дерева не взошли молодые побеги, армяне подрывают корни взрывчатыми веществами, после чего сжигают для того, чтобы замести следы. Молодые побеги деревьев вскармливают скотине, а семенные всходы уничтожают. Такие факты не что иное, как экологический террор.

И это не единственный факт. В селе Муганлы Зангеланского района построен новый деревообрабатывающий завод стоимостью в 100 миллионов долларов. Его эксплуатируют Исфаханские армяне. Говорят, что сырьевой базой завода служат деревья, плывущие по реке Аракс. На самом же деле завод пущен в эксплуатацию с единственной целью: вырубить до корней леса Зангеланского и других близлежащих районов. Конечно же, опять главный удар наносится по чинарам.

Занесенные в «Красную Книгу» лещины в Кельбаджарском районе (растут на территории 968 га) вырубаются и продаются за границу. На территории района произрастают более 4 тысяч видов различных растений, 200 из которых – лекарственные виды, и их собирают в массовом виде и увозят за границу иностранные фирмы, что приведет, в конечном счете, к исчезновению этих видов.

В Шушинском районе, перед пещерой, именуемой «Агзы Ясты» в заповедной зоне леса Топхана, на самом высоком месте леса открывается широкая равнина, где лесные участки вырубаются для широко-массового строительства. Армяне вырубili и увезли в Армению до 2000 дубов, посаженных руками людей на участке, именуемом «Хача Ял». Другой памятник природы, расположенный на левом берегу реки Гаргар, на юге от города Шуша (длина 114 м). Известняковые камни,

сохранившиеся со времен Титана («Хан Магарасы»). Они также относятся к памятникам, особо охраняемым, располагавшимся на территории Дашалтинского заказника. Оккупированный с 1992 года заповедник, в настоящее время уничтожен.

По донесениям начальника Шушинского Регионального Управления Экологии и Природных Ресурсов И.Г.Алекперова: «Из приобретенных видеокассет и съемок со спутника было установлено, что на заповедной территории «Джыдыр Дюзю», вокруг так называемой «Гёльгала» и на территории деревень Халифали, Гайбалы и Дашалты леса и деревья беспощадно вырубаются, распиливаются и используются в качестве топлива для обогрева домов. Все это было подтверждено съемками, на которых ясно видны аккуратно сложенные и распиленные полена для сжигания. Кроме того, в верхней части города Шуши, выше места, именуемого «Дёрд Ёл» (перекресток), на правой и левой стороне улицы «Лачин» видны срезанные пни 70-80 разнообразных деревьев различного диаметра (акт № 01. 26.08.2005). Из видеокассет ясно видно, что вдоль по улице А. Гарашова вырублены различные деревья (за исключением 1-2 деревьев), за которыми долгие годы ухаживали (акт № 02. 26.08.2005). Кроме того, на участке леса, именуемом «Хача Ял», армяне заставили плененных азербайджанцев рубить 1500-2000 многолетних дубов и увозили в Ханкенди.

Оккупанты не обделили своей ненавистью и сельхозугодья изгнанного населения в процессе тотального террора по принципу «если не достается нам – пусть не достанется никому». 14 июня 2006 года, в связи с фактом поджога, устроенного армянами в Ходжавендском районе, в частях, именуемых «Гараджа Чалан» и «Наргиз Тепе», на месте события велись видеосъемки, из которых стало ясно, что в результате зверства армян, 15000 гектаров земельных угодий сожжены, отчего верхний слой почвы и растительный покров абсолютно уничтожены. От здешней флоры и фауны не осталось и следа, деревья на территории сожжены дотла». Здесь, вследствие непрерывной охоты, количество животных и птиц значительно уменьшилось, а некоторые виды исчезли вообще. Эту гитлеровскую тактику «выжженной земли» хайские бандиты применили, устроив умышленный поджог угодий Агдамского, Физулинского, Джебраильского, Тертерского и Ходжавендского районов, находящихся вблизи линии соприкосновения. Пламя, распространяясь вокруг, сжигая всю растительность на своем пути, нанесло ландшафту и живой природе серьезный вред. В общей сложности, солдаты Армянской армии путем поджогов выжгли 96 тысяч гектаров пастбищ, сенокосов и лугов, в том числе уничтожили много лесных угодий, верхней плодородный слой почвы пришел в негодное состояние.

У всех на памяти кадры уничтожения не только домов азербайджанцев, в которых хайи прожили 30 лет и из которых как самое дорогое тащили унитазы, но и вырубку и сожжение плодовых деревьев, садов, виноградников. Села Губадлинского района Селяли, Зиланлы, Кюрд Махрузлу, Муганлы, Махрузлу, Алагуршаг, Ханлыг, Газьян, Диялмир Мусканлы, Сарай, Мирляр, Дондарлы, Демирчиляр, Худулар, Гаджылы, Махмудлу, Халадж, Чардахлы и сам город Губадлы разрушены, разграблены и сожжены, от домов остались только обугленные стены, сады и парки уничтожены, деревья вырублены, разрушены так же памятники культуры и природные памятники. От чинар, орешников, тутовников, виноградников, абрикосовых и вишневых деревьев, растущих вдоль берегов рек Баргушад и Акара, не осталось и следа. На их местах уже растут дикие кусты и кустарники, поросли камыша, которые постепенно сгущаются, скрывая развалины и руины деревенских домов.

Наряду с этим подвергаются незаконной варварской эксплуатации водные и минеральные ресурсы. Вода источника «Истису», расположенного в Кельбаджарском районе, расфасовывается, пакуется и перепродается за границу в Иран, группой компаний «Джермук» а на этикетке указано (на персидском языке), что вода наполнена из родников туристической зоны Джермук в Армении. Воды Сарсангского водохранилища, построенного Азербайджаном в 1976 году на реке Тертер, с общим водоизмещением 560 миллионов м³, высотой плотины 125 метров, использовались для оказания экологического террора на равнинные территории Тертерского и Бардинского района, не только ограничивая орошение полей, но усиливая эрозию и размыв русел рек, меняя их береговые линии, сокращая площади хозяйственного использования и расселения равнинного Карабаха. До оккупации водой из Сарсангского водохранилища орошалось 79000 гектаров посевных угодий. Но в связи с тем, что долгое время технические установки не обслуживаются и не ремонтируются, живущее в низовьях 400-тысячное население постоянно подвергнуто риску быть затопленным. Кроме того, летом выпускали 10-15% годовой нормы, что создавало проблемы в орошении посевных участков, растительность гибла от засухи, создаётся серьезная экологическая напряженность. Сегодня 7 районов пока ещё лишены возможности использовать воду из Сарсангского водохранилища.

Серьезной трансформации подверглась морфология ландшафта в результате как долговременных оккупационных действий, так и бездействия в деле предотвращения экзогенных процессов.

Так, как известно, на оккупированных землях находятся: 5 месторождений золота, 6 – ртути, 2 – меди, 1- свинца и цинка, 19 – облицо-

вочного камня, 4 – цементного сырья, 10 – распиливаемого камня, 13 – различных строительных камней, 1 месторождение сырья для производства соды, 21 месторождение пемзы и вулканической пыли, 10 глинистых месторождений, 9 песочно-галечных месторождений, 5 месторождений строительного песка, 9 залежей гипса, ангидрида и гажы, 1 перлитовое, 1 обсидиановое, 3 вермикулитовых, 14 месторождений цветных камней (агат, яшма, оникс, пефритоид и др.), 11 подземных залежей пресной воды и 10 залежей минеральной воды. Все это имеет огромное значение для потенциала страны.

Их разработка велась, как правило, открытым способом без соблюдения экологических требований землепользования, без проведения постэксплуатационных защитных и рекультивационных мер. В результате многочисленные карьеры, терриконы выработанных месторождений не только изуродовали ценные природные ландшафты, но породили экзогенные процессы, разрушающие морфологическое строение местности и приводящие к опасным последствиям, усиленным вышеозначенным уничтожением растительного покрова – оврагообразованию, эрозии почв, оползням, лавинам и пр.

Свою лепту в этот процесс внесла и исключительно высокая степень контаминации территории – химическое загрязнение земли в результате неконтролируемого захоронения токсичных отходов, сплошное минирование, колоссальное число неразорвавшихся боеприпасов; широкомасштабное фортификационное строительство, начиная от линий окопов, прорезавших территорию на тысячи километров на всю глубину обороны, капониров для тяжелой техники и до долговременных многоэтажных подземных и надземных огневых позиций, складов, казарм и прочего; наконец, последствия массированных артиллерийских и бомбовых ударов в виде воронок различного диаметра, формирующих «лунный» ландшафтный пейзаж и остатков разбитой боевой техники и сооружений, захоронений и пр.

В результате совокупности действия указанных факторов морфология ландшафта на всей территории Карабахского микрорегиона претерпела кардинальную трансформацию, чреватую необратимыми последствиями деградации среды обитания. Индифферентность в решении этой проблемы или её затягивание создаёт непреодолимые препятствия репатриации населения и последующей реинтеграции пострадавших территорий в систему социально-экономического развития страны. При этом, актуальность решения проблемы диктуется не только задачами постконфликтного возрождения собственно пострадавших территорий, но и того вклада в социально-экономическое благополучие страны, который этот богатейший край может обеспечить. Мы не можем позволить себе

роскошь продолжения интенсивного грабежа ресурсов территории путём её экстенсивной эксплуатации. Мы не пришлые мародёры и грабители с большой дороги. Мы рачительные хозяева родной земли.

Литература:

1. Алиева, Галия. Неисчерпаемый источник: Заповедники дают ценную и достоверную информацию о нераскрытых страницах нашей истории Каспий.-2016. -14 октября. -№ 169. - С. 9.
2. <https://vestikavkaza.ru/>
3. <https://azerbaijan.az/ru/information/201>
4. <http://regionplus.az/ru/articles/view/676>

Elmira Abdullayeva

Azərbaycanın Qarabağ mikro bölgəsindəki landşaftların münaqişədən sonrakı bərpası problemləri

1992-2020-ci illərdə Hayastan ilə Azərbaycan arasındakı dövlətlərarası qarşıdurma nəticəsində Qarabağ ərazilərinin bir neçə onillik işğalı, vaxtilə çiçəklənən bu ərazini tamamilə tükənmiş, şəhərsalma məhv və bütün komponentlər qrupunun deqradasiyası vəziyyətinə gətirmişdir. təbii mühit, beləliklə onu həyatda qalmağın kritik nöqtəsinə gətirir. Bunun səbəbi yalnız Azərbaycan xalqının milli maddi və mədəni-tarixi irsinin deyil, həm də mikrorayonun təbii landşaftının məqsədyönlü və şüurlu şəkildə tamamilə məhv edilməsi idi. Bunun nəticələri landşaft kodunun geri dönməz çevrilməsi və bunun yaratdığı problemli nəticələr nəticəsində ekoloji tarazlığın fəlakətli pozulması ilə doludur.

Məqalədə, münaqişədən sonrakı reabilitasiya problemlərinin ən vacib tərəfləri nəzərə alınaraq təsirlənmiş mənzərələrin vəziyyətinin anamnezi verilir. Bu, öz növbəsində, Azərbaycanın Qarabağ mikrorayonunda şəhərsalma sistemlərinin dirçəldilməsi üçün vahid kompleksin ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirilən ərazidə sonrakı fəaliyyət proqramının kifayət qədər tam tərkib hissələrini təqdim etməyə imkan verir.

Açar sözlər: işğal, mikroregion, landşaft, deqradasiya, mədəni və tarixi irs, reabilitasiya

MÜNDƏRİCAT

Giriş	4
Райха Амензаде	
Музей под открытым небом – шуша	5
Владимир Бесолов	
Горная зона Северной Осетии как естественно-историческое и этнокультурное пространство в свете проблемы музеефикации памятников архитектуры и создания туристических маршрутов.....	12
Rahibə Əliyeva	
Azərbaycanda tarix-mədəniyyət qoruqları “açıq səma altında muzeylər” kimi	45
Рустам Мукимов	
Саразм – древнейший протогород предгорной части Средней Азии....	51
Sevinc Tangudur	
Mardakan's defensive structures are like open-air museum exhibits	56
Владимир Талапов	
Использование технологии BIM для моделирования памятников архитектуры Китая как экспонатов музеев под открытым небом.....	63
Галина Кулешова	
Великий Новгород. Инновационные подходы к развития туристической сферы города на примере концепта археологического кластера.	73
Hassan Khalili Zonouz	
Review of khodafarin bridges architecture for reintegration	91
Динара Аппасова	
Интеграция тюркского мира в контексте общего культурного наследия: караван-сарай на Шелковом пути	106

Гюльрена Мирза Каджар

Музеи под открытым небом 115

Самира Абдуллаева

Музейный комплекс Ичери Шехер - градостроительное наследие Баку..... 120

Зарназ Иманзаде

Медина Туниса - музей под открытым небом 132

Gülnarə Qənbərova

Azərbaycanda turizmin inkişafında Naxçıvan Muxtar respublikası tarixi memarlıq abidələrinin rolu 144

Tamaşa İsayeva

Açıq səma altında muzeylərə çevrilmiş məkanların memarlıq fəlsəfəsi 165

Aidə Qasımzadə

Turizmin inkişafında açıq səma altında muzeylərin əhəmiyyəti 171

Elçin N. Əliyev

Açıq səma altında muzey - Buzovnanın Hun qəbirstanı 177

Nigar Ramazanova

Qarabağ abidələri – açıq səma altında tarixi eksponatlar 183

Nərgiz Zakirova

Açıq səma altında muzeylərin qorunması və inkişafında dünya təcrübəsi . 192

gulnar imamova

Şəki-Zaqatala bölgəsinin memarlıq irsi (yaşayış binaları, dini tikililər) və onların açıq səma altında muzeyləşdirilməsi 198

Ayşən Osmanlı

Lahicda dini tikililər və onların açıq səma altında muzeyləşdirilməsi 205

Nərmin Quliyeva

Qala kəndinin dini tikililəri “açıq səma altında” muzey eksponatları kimi	213
---	-----

Эльмира Абдуллаева

Проблемы постконфликтной реабилитации ландшафтов Карабахского микрорегиона азербайджана	220
---	-----

NƏŞR HAQQINDA MƏLUMAT

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının “Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası” elmi nəzəri məcmuəsi 1998-ci ildə təsis olunub. İldə iki dəfə işıq üzü görür. Jurnalda memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi, bərpa, şəhərsalma, landşaft memarlığı, memarlıq mühitinin dizaynı, sənətsüənəslıq sahəsində respublikamızda və hüdudlarından kənarda aparılan elmi tədqıqatlara həsr olunmuş elmi məqalələr dərc olunur.

ŞÖBMA “Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası” elmi-nəzəri məcmuəsində məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunur. Məqalənin əlyazmasını kompyuterdə Microsoft Word redaktorunda azərbaycan, rus və ingilis dillərində, Times New Roman şrifti ilə, 14 ölçüdə, 1,5-intervalla, A4 formatlı vərəqdə tərtib etmək lazımdır. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır. Məqalənin əlyazmasının bütün səhifələrində çap vərəqinin bir üzündə yuxarıdan, aşağıdan və soldan 3 sm, sağdan isə 2 sm. ayırmaqla yazılmalıdır (Yalnız birinci səhifədə yuxarıdan 5 sm ayırmalı).

Məqalənin başlanğıcında məqalənin UOT indeksi, müəllifin adı, soyadı, işlədiyi müəssisə, vəzifəsi, elmi adı və dərəcəsi, e-mail ünvanı, daha sonra, məqalənin adı, məqalə hansı dildə yazılmışsa həmin dildə açar sözlər (5-7 söz) verilməlidir. Məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticəsi aydın şəkildə verilməlidir. Cədvəllər bilavasitə mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Mətnə və ya cədvəldə olan məlumatların təkrarlanmasına yol verilməməlidir. Şəkillər və qrafiklər ağ-qara rəngdə 8-10 sm ölçülərdən böyük olmamalıdır. Şəklin altında, cədvəlin isə üstündə onun nömrəsi və adı qeyd olunmalıdır.

Məqalənin sonunda ədəbiyyat siyahısından sonra digər iki dildə xülasə (müəllifin adı və məqalənin adı həmin dillərdə göstərilməklə) («резюме» və «summary») və həmin dillərdə açar sözləri («ключевые слова» və «keywords») verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi hazırlanmalıdır. Məqalədə verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, əvvəl azərbaycan, sonra rus, daha sonra xarici dildə nömrələnəməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı (kitab və jurnalların adları) aşağıdakı qaydada verilməlidir:

1. Müəllifin soyadı və inisialı. Kitabın adı. Cildin nömrəsi.
Şəhər: nəşriyyat, nəşr ili, ümumi səhifələrin sayı;

2. Müəllifin soyadı və inisialı. Məqalənin adı // Jurnalın adı, nəşr ili, buraxılış nömrəsi, başlanğıc-son səhifələr.

Məqalənin quruluşu:

✓ Müəllifin adı, soyadı.

✓ İşlədiyi müəssisənin adı, vəzifəsi, elmi adı və elmi dərəcəsi, fəxri adı (və ya doktorant və ya dissertant olduğu təşkilatın adı, təhsilin forması),

✓ Müəllifin email ünvanı,

✓ Baş hərflərlə məqalənin adı

✓ Məqalənin UOT indeksi

✓ Məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasəsi və açar sözlər (5-10),

✓ Məqalənin mətni

✓ İstinad olunmuş və ya istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

✓ Digər iki dildə məqalənin adı və müəllifin adı və soyadı göstərməklə qısa xülasəsi və açar sözlər (5-7)

Məqalə aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

✓ Giriş

✓ Məsələnin qoyuluşu

✓ Məsələnin həlli

✓ Nəticə (elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və sair)

✓ Ədəbiyyat

Məqalənin redaksiyaya təqdim olunması:

✓ Məqalənin çap olunmuş əlyazması (1 nüsxədə) və onun elektron variantı Kompakt Diskdə (CD və ya CD-RW) və məqalənin çap olunması üçün müəssisə tərəfindən təsdiq olunmuş müvafiq sənədlərlə (məqaləyə 2 rəy və təşkilatın (kafedranın) iclas protokolundan çıxarış) birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilməlidir.

✓ Ayrıca vərəqdə müəllif haqqında anket-məlumat əlavə olunmalıdır. Məlumatda müəllifin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi adı, müəssisənin adı, müəssisənin ünvanı, ev ünvanı, email ünvanı və telefon nömrəsi göstərməlidir.

✓ Məqalə jurnalın İnternet sahifəsinə göndərilə bilər. E-mail:

✓ memar_s@mail.ru

✓ Lazım gəldikdə jurnalın redaksiyası məqalənin nəşri üçün əlavə sənədlər tələb edə bilər.

✓ Məqalənin əlyazması və CD geri qaytarılmır.

Format: 70x100₁₆/¹

15 ş.ç.v

Tiraj:300

«Optimist» nəşriyyatı